

ЗМІСТ:

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Українська історіографія і Микола Костомаров 209

ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА: Поезії 226

П. СМУТОК: За водою, оповідання (кінець слідує) 227

В. ПАНЕЙКО: Із соціології початків держави. 242

М. ШАПОВАЛ: З веселих днів 251

М. ЄВШАН: Микола Чернявський (проба характеристики) 253

В. ВІЛЬШАНЕЦЬКА: Іскаріот, повість з життя галицького учительства (докінчене)..... 261

ІВАН РАКОВСЬКИЙ: Боротьба за ідею розвою (докінчене)..... 297

ІВАН ФРАНКО: З австралійських повелістів. 318

Е. Б. ГОДЖ: Лист, нарис 320

Дж. Дж. ПОЙТОН: Любовна іділля в чагарнику 323

Ар. Г. ДЕВІС: Паскудна ніч, нарис 328

КОДАК: Пявка Білля Купера, оповідання 331

М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: В великий четвер..... 337

Р. КІПЛІНГ: З індійських оповідань, переклала Н. Романович:
В лісі 342
В шахті № 22 363
На поліцейській стражниці 372

М. ГЕХТЕР: З українського життя: Де що про нашу народню школу 376

Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ: З австрійської України: Галицьке москвофільство в останній його фазі. 389

Бібліографія. 406

Книжки надіслані до редакції.. 416

Оголошення.

Зміст 6-ої кн. ЛНВістника.

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ I.

КНИЖКА V.

ЗА МАЙ.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ.
Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Видана в друкарні Наукового Товариства Шевченка
під надзором К. Беднарського

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Кравцова Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки,
на всяких мовах, скоро і точно.

НОВІ КНИЖКИ!

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К	40 с.
„ „ „Украдене щастє“, пєса на 5 дїй	—	„ 56 „
„ „Лис Микита“ опр.	1	„ 30 „
„ „Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	„ 80 „
„ „Фльорентийські ночі“ брош. 1 К опр.	1	„ 40 „
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	—	„ 42 „
Рудольф Ерінг: Боротьба за право	1	„ — „
А. Олар: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	—	„ 40 „
М. Грушевський: З бїжучої хвилі, статї на теми дня 1905-6.	1	„ 20 „
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	—	„ 70 „
„ Вол Антонович	—	„ 35 „
Спиридон Черкасенко: Хвилини, Збірка поезій	—	„ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вїйшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Халко солоду відри- ся, Гайдамаки	2	„ — „
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характе- ристики	2	„ 24 „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1	„ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання брош. 2 К 20 с., опр.	2	„ 60 „
Й. Бойер: Сила віри, роман.	1	„ 40 „
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2	„ 24 „
Гнут Гамсун: Пан, пер. Л. Пахаревський	—	„ 70 „
Л. Журбенко: Філістер, повість з життя української інтелігенції в Гали- чині брош. 3 К 30 с., опр.	3	„ 90 „

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариства українських учителів середніх
і висших шкіл „Учительська Громада“ у Львові.
Виходить 4 рази на рік книжками 4—5 аркушів.

Видає Редакційний Комітет. — Відповідає за редакцію: Ів. Кривецький.

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.
Для заграниці: „ 12 „ „ 6 „

Члени Товариства „Учительська Громада“ дістають журнал безплатно.

Редакція й Адміністрація: Львів, ул. Суніньского, ч. 17.

НОВІСТЫ

ІВАН ФРАНКО.

НАРИС УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ до р. 1890

стор. 444, з портретом автора.

Накладом Українсько-Руської Видавничої Спілки.

На складі в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ і МИКОЛА КОСТОМАРОВ.

Памяти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті.

(† 7/IV-1885).

В двадцятипятилітє смерти великого українського історика хочу сказати про його значінне в розвою української історіографії й українського самопізнання.

Та тут перш за все треба пояснити, як розуміти саме се понятє української історіографії? Чи будемо розуміти історичну оповість про Україну, її територію і людність? В таким разі до української історіографії буде належати Геродот і Йордан, автори арабських історичних трактатів IX—X вв. і польських мемуарів та хронік, які полишили оповідання про українські події XVI—XVII вв. Таке трактованне річи, розумієть ся, неможливе—то джерела до історії України, або звістки чужосторонців про неї. Українською історіографією мусимо вважати те, що описує історію українського народа як такого, незалежно від політичних чи інших звязей, які вязали його з иншими народами чи краями. Але в таким разі те що лишили нам самі українські письменники попередніх століть з української історії, тільки по части буде підходити під понятє української історіографії. Понятє народности чи національности, як певної колективної індивідуальности, що існує сама по собі незалежно від територіальних, політичних чи релігійних ґруповань,— понятє нове, усвідомлене тільки в минулім столітїю. „Велика солідарність, звязана свідомістю принесених жертв і готовістю їх принести, обєднана спільною минувшістю і реальними звязками сучасности, згодою і виразним бажаннем спільного пожитя на дальше“, як означає понятє національности Ренан уже в наші часи—вона в минулих століттях виростала не з понятя народности, а з иньших звязків — політичної одности перш за все, а також спільности релігійної та культурної. Національність мислилась як зміст сих зверхніх форм, а не так як ми її розуміємо—щось незалежне і від них самостійне. А що в минувшости України сї зверхні форми зовсім не накривали ся з українским народнім організмом, а навпаки — аби захоплювали її разом з иньшим спорідненими племенами, або розрізували по живому тілу її народности, тож у нас розвій національної свідомости ішов дуже пиняво, і тільки під впливом нових понять народности як солідарности, що виростає на основі етнографічній під впливом спільних

ЛНВістник 1910 кв. V.

14

культурно-історичних традицій—від впливом цього продукту найновіших часів сформувала ся наша сучасна національна самосвідомість.

В перші віки історичного існування назви „Русь“, „Русин“, „руський“ в тіснійшій значінню означали тільки самцентр політичного і культурного життя—Київську землю, а в широкім значінню обіймали всі словянські племена що входили в склад „Руської держави“. Навіть як політичної одности не стало, всеж таки спільність політичних і культурних традицій далі покривала собою колишніх спільників тої держави, тим більше що не бракувало таких елементів, які хотіли в своїх інтересах використовувати ту колишню одність і старанно підтримували та підживляли традиції тої одности — єдина церковна організація, що пережила одність політичну і всіма способами запобігала всяким змаганням до поділу; династична політика, що своїм завданням ставила збирання колишніх „волостей“ династії і т. и. Вплив сих штучно підтримуваних традицій був тим значнійший, що иньші обставини теж ставали на заваді усвідомленню національної окремішности. Український нарід і його територія, стративши свою державну одність, входив у склад кількох чужих політичних організмів (Польщі, Литви, Угорщини, Московщини). Політичні, церковні й иньші відносини, розділюючи українську землю на кілька окремих частей, спільними інтересами тягли їх до тіснійших зносин до иньших, чужородних країв і груп. Так наприклад західні українські землі під Польщею шукали помочи і спочуття на Молдаві, близькій вірою і церковно-словенською культурою, а звязаній також з Польщею вузлом васальства. А східні українські землі тим часом обставини політичної і національної боротьби ще тіснійшими вузлами звязували з білоруськими землями, що входили з ними разом у склад в. кн. Литовського. На місце книжньої мови старої Русі і поруч з нею виступила нова канцелярійна і літературна мова, вирощена на ґрунті білоруським, але прийнята як спільна книжна мова також і правобічною Україною сливе на два століття; культурний рух другої половини XVI в. розвивано теж спільними силами українського і білоруського громадянства і багато визначних українських діячів переносило часами свою діяльність в білоруські центри. Східню ж Україну московсько-польські трактати другої половини XVII в., відірвавши Задніпрове з Київом від Правобережя, вводять де далі все більше в круг впливів великоруських, великоруської культури і побуту. Витворюєть ся культурна, а далі й релігійна розколина на українським тілі. Західні землі і Правобережжя живуть в тіснім звязку з землями білоруськими, під впливами культури польської, тим часом як куль-

турне жите східної України все більше росийщить ся силоміць і напів-добровільно. А заведенне унії в Зах. Україні протягом XVIII в. копає ще й конфесійну межу поміж обома частинами українського народу. Прилученне правобічної України до Росії й скасоване тут унії пересунуло формально сю межу на захід, на галицьку границу, але не стерло відмін, які понасідали на українське жите за століття сього штучного відчуження.

Сі некористні для національної одности обставини, правда, не здолали знищити етнічну одність українського народу—стерти основні прикмети, що звязували його в одну цілість, та зруйнувати живі звязки, що лучили її части і оживляли свідомістю своєї одности. Одноцільність території, память кровного споріднення і спільної минувшости, спільні прикмети психо-фізичного типу і економічних та суспільних відносин перемагали розкладову роботу чинників (факторів), що вносили розділ в національний організм. І в старій Русі можемо помітити протиставлювання українських країв, як властивої Русі, краям великоруським, слабше звязаним з старим українським національним центром. І пізнійше живе почуте одности „Руси што короля слушаєть“ і „Руси што Литви слушаєть“ брало гору над політичним поділом. А в момент найвищого розбудження народньої стихії, під час великої національної боротьби ідея одности українського народу на всій етнографічній території виступає зсвсім ясно і свідомо — в проєктах української держави за часи Хмельницького (в трактатах з Швецією), Виговського (в унії з Польшею), Дорошенка (в трактатах з Туреччиною) — дарма що етнографічні границі сі з становища сучасної етнографії не визначають ся особливою докладністю (від Висли до Німана, до Сівська і Путивля). І в буденнім, щоб так сказати, побуті стрічаємо ся з проявами живих звязків між ріжними частинами народнього тіла, народнього життя, що не спиняли ся перед офіціальними чи релігійними межами — в чисто народнім побуті давнім і сучаснім напр. ігнорованне конфесійної ріжниць православія і унії стрічаємо на кождім місці.

Та всеж таки некористні обставини не зіставали ся без впливу на загально-національне жите. Масове винародовленне вищих, найбільш придатних для освідомлення верстов українського громадянства було одним з проявів сих невдячних обставин. Кілька разів воно повторяло ся в минувшині, а й тепер для значних частей українського (походженєм) суспільства питанне національної одности українського народу, та й саме національне істнуванне українства зістаєть ся пунктом не пройденим, питаннем не розвязаним.

І в ріжних сферах українського життя стрічаємо ся з тяжкими впливами сих некористних для розвою національного життя обставин.

Через сі всі причини, те що попередні столїтя полишили нам в сфері українознавства, а спеціально історіографії—тільки більше або меньше, та й то часто випадком, відповідає понятю української історіографії. Стара Русь полишила дуже цінну історичну спадщину, але се старе літописанне властиво стоїть на ґрунті політичним, а не етнографічно-національним. Київське літописанне фактично займаєть ся головно і майже виключно українськими краями і таким чином являєть ся в простій лінії попередником пізнішої української історіографії, — одначе своїм завданням ставило воно властиво оповіданне про Київську державу по можности в її давній цілости, що обіймала крім українських також і иньші землі. На місцевім українським ґрунті ще тісніше стоїть літописанне галицько-волинське, — але тільки тому що політичний овид Галицько-волинської держави майже не виходив за межі Західньої України. Місце екскурсів в сферу північних, білоруських і великоруських відносин займають тут екскурси в сферу політичного життя Польщі, Литви, Угорщини. Се поки що тільки екскурси, але столїте пізнійше українські землі стають провінціями Польщі й в кн. Литовського, і місцеве літописанне — про яке, правда, можемо судити тільки з дуже бідних останків — починають українське жите трактувати як провінціяльне жите Литовської або Польської держави й интересують ся більше або меньше живо подїями загальнодержавними. І пізнійше, з новим оживленнем українського життя (з кінцем XVII в.), як з одного боку стрічають ся літописи, що досить близько підходять під поняте хроніки українського життя (як напр. т. зв. Львівська літопись), так з другого не бракує таких, де над місцевими українськими интересами бере перевагу загальнодержавне становище (як напр. Густинська літопись), або автор стоїть під впливом традицій „єдности руського народа“, і ті вносять повне замішанне в його історичні перспективи, як славний „Синопись“, одно з найбільш збаламучених історичних утворів — се не перешкодило йому здобути широку популярність, а навпаки здаєть ся зарекомендувало з сього боку в певних кругах. Ідеї українських проводирів про одноцільність українських земель і їх політичне відокремленне не закорінили ся в літературних кругах. Козаччина, що положила такі глибокі слїди на всім житю Східньої України, тільки на одну хвилю зрушила всею українською

територією, а потім, тратячи силу і енергію, відступала все далі на схід, поки нарешті Дніпро не став її західньою границею. Козацька епоха стала новою ерою для української історіографії, але під впливом розбіжності дальшої історичної еволюції Східної і Західної України, козацтво впливало на розвій східно-українського партикуляризму. Поняття одностайности українського народу і української території відступають перед ідеями „козакоруського“ народу, що відповідає козацькій, східній Україні і „малоросійское отечество“ українських письменників (зі Східної України) все менше виходить за офіційні межі Гетьманщини. Теоретично признаєть ся етнографічна Україна, яка обіймає і західні українські землі—але дуже теоретично. Повний упадок культурного, інтелігентського українського життя в XVIII в. зводило все більше до чистої теорії ту велику соборну Україну, затісняючи в межі Гетьманщини майже все те духове житє, яке чуло і вважало себе українським.

Під сими впливами формуєть ся „малоросійська“ історіографія XVIII в., що стає безпосередню попередницею української історіографії XIX в. Формуєть ся як продукт життя Гетьманщини і ще більше—її розкладу. Більш як століте автономного політичного життя (1648—1764) полишило глибокі сліди на всім складі мислення, на інтересах і зайняттях українського громадянства Східної України. Дуже швидко зросийщивши ся на зверх, недобровільно і добровільно, воно під покривкою „благородного російського дворянства“ і великоросійської культури держить в собі досить гарячий і завзятий „малоросійський“ патріотизм, що до гніву доводив сторожів російського централізму. Під впливом сього патріотизму просвіченійші представники українського громадянства супроти нової навали централізму хапають ся збирати, описувати і досліджувати особливости старого українського побуту, що здавав ся засудженим на швидку і повну загибіль під хвилями нового загальнодержавного життя. Особливо культивуєть ся історія України, де українські патріоти того часу шукали не тільки пізнання своєї минувшости, але й підстав і аргументів своїм політичним і класовим домаганням і інтересам. Не випадком разом з скасуванням гетьманства в 1764 р. (що потягнуло за собою ряд дальших ударів автономному укладови Гетьманщини) розвиваєть ся дуже значна історично-антикварна література, присвячена дослідженню історії України та її побуту. З неї тільки невеличка частина була видрукована і поширювала ся тим способом в суспільности (видання Рубана: „Краткія политическія и исто-

ричеськія извѣстія о Малой Россіи“, 1773, „Краткая лѣтопись Малыя Россіи“, 1777, публікації Туманського в його „Россійськiм Магазині“, де між иньшим була видана літопись Грабянки, „Записки о Малороссіи“ Як. Марковича, 1798). Далекo бiльше і далекo цiннiйшi рiчi позиставали ся в рукописах, як хронiкарськi роботи Симоновського (1765), Лукомського (1770), Ригельмана (1778) і нарештi найбільш талановита й iнтересна анонiмна iсторiя-памфлет, що вважаєть ся тепер твором Гр. Полiтики — „Исторiя Руссовъ или Малыя Россіи“, пущена в оборот доперва коло 1820 року, як здогадують ся—сином Григорiя Василем Полiтикою. Се те що дiйшло до нас. Багато iсторично-антикварськiх робiт звiстно нам в плянах, в стадiях передвступних, таких, що покiнчили ся збираннем матерiалiв або якимись дрiбнiйшими меморiалами, поясненнями, коментарiями, як роботи Чепи, Ломиковського й ин. Така ж робота збирання, студiювання iшла і в иньших сферах — що до письменства, мови, географiї й статистики. В сумi виглядає вона дуже серйозно і поважно, і пiсля того як всяка iсторiографiчна та й взагалi культурна робота (поза чисто церковними сферами) зникла в захiднiй Украiнi, ся „малоросiйська“ робота над украiнознавством стає вихiдною точкою для украiнознавства ХІХ в., не вважаючи на певну свою тiснозорiсть і антикварний характер, яким визначаєть ся вона при всiм своїм досить гарячiм „малоросiйськiм“ патрiотизмi.

Початок нового столiття не зробив в сiй сферi нiякого перелому і з таким, доста сильно вираженим антикварним характером украiнська iсторiографiя (та й взагалi украiнознавство) переходить і в ХІХ столiтє. Интересували ся пережитками старого житя, спiшили ся закрiпити на паперi тiни минулого, з пiєтизмом потомкiв-збирачiв фамiлiйної старовини. Проскокують в сучаснiй кореспонденцiї часом нотки високої оцiнки сих украiнських старинностей, в тiм родi як характеристика „малоросiйской исторiи — славной вѣтви росiйской исторiи“ (в листi Чепи до В. Полiтики), або прирiвнюванне украiнських авторiв iнтермедiй до Плявта і Молiєра (лист Лобасєвича до Г. Кониського). Але вони скорше дають вираз украiнськoму патрiотизмови, сердито характеризованому ще Румянцевим: „эта небольшая частица людей (sic) инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе, и нигдѣ нѣтъ ничего хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободаго, чтобы имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть, то лучше всего“. Справжньої свiдомості ваги і вартості сеї наукової роботи, що наростала поволi в украiнськiм громадянствi, ще не було. По традицiї ХVІІІ в.

студіовано зверхню історію козаччини, головню Гетьманщини від Хмельницького почавши, і поза се майже не виходили. Понятє української, чи „малоросійської“ історії нероздільно єднало ся з історією козаччини. В теорії, правда, козацька доба признавала ся продовженнем старшої доби — сим українська історіографія XVIII в. відріжняла ся рішучо від московської, що вона ріжними (нераз і дуже химерними способами) звязувала козаччину з старою Русю, тим часом як московська виводила козаччину з порожнього місця, пришиваючи київські часи династичними нитками до московських, а козаків виводячи від Чорних Клобуків чи інших турецьких насельників, як елемент чужий, напливовий. Але „общерусска“ історична схема разом з великоросійською виучкою набирала все більшої сили в „малоросійським“ громадянстві, і стара Русь брала ся все більш рішучо за скобки, як приналежна до „російської“ історії, а українська історіографія обмежувала ся на козацькій „вѣтви“. Литовсько-польські часи служили легким, поверховим вступом до козацької доби, що мав на меті пояснити початок козаччини, а по за сим не звертали на себе уваги, — так само як і історична доля західніх українських земель, що зіставали ся під Польщею. Закінченнем служило скасування гетьманства і заведенне загальних державних порядків в Україні — на сім „малоросійська“ історія „прекращала своє теченіє“, як віднога, що відділила ся від „російської“ історії з козаччиною і влила ся назад до неї з скасуванням козацької автономії, остаточно і безповоротно. Дуже мало було таких, які б серіозно вважали можливим думати про якусь можливість її продовження.

Сей загальний характер „малоросійської“ історіографії дуже повно і характеристично відбив ся на двох капітальних утворах, найбільш визначних і найбільш впливових які дала вона — анонімній „Исторіи Руссовъ или Малой Россіи“ і „Исторіи Малой Россіи“ Бантиша-Каменського. Хоч розділені безсумнівно значним часом що до свого народження, глибоко відмінні своїм науковим характером і суспільно-політичною фізіономією — вони сходять ся в тім, що відбивають у собі загальний характер тої епохи історіографічної роботи — і суховатий, строго документальний, на офіціальнім російським матеріалі опертий і відповідно до того „до дна душі льяльний“ Бантиш, і безцеремоний фантаст, поет чи фальсифікатор історії, Політика чи хто він був, речник української панської фронди, „патріотичної горячности“ спадкоємців Гетьманщини. Зявивши ся в оден і той сам час, з початком 1820-х років, вони виступають як сінтез тої старої цілокілової історіогра-

фічної роботи — ними вона вінчається і властиво кінчається — те що зявила ся пізнійше (як напр. історія Марковича й інші, дрібніші публікації) були запізненным пережитком, без особливого впливу і значіння. Але впливи Бантиша й Історії Русів слідні дуже довго на дальшій історіографічній роботі, як останне слово попередньої.

Нові течії в українській історіографії проколюють ся в 1830-х, виразнійше виступають в 1840-х роках. На наукову арену виступало покоління, виховане в нових ідеях „народности“, що стала провідною, пануючою ідеєю всього духового життя і дала новий зміст, нові цілі і нове розуміння всьому українству. З другого боку дає відчувати себе новий політичний лібералізм, що таким яскравим огнем спалахнув в декабристськім руху, маючи при тім свої впливи і звязки й на українськім ґрунті, а двадцять літ пізнійше на спеціально-українській основі проявив ся в Кирило-Мефодіївській ідеї. На Костомарові, найбільш визначнім репрезентанті сього нового покоління, особливо виразно виступають з одного боку звязки з старшою історіографією, з другого — нові течії часу. Джерелом фактичних відомостей для нього був Бантиш; не без впливу його, очевидно, звертає ся молодий адепт історії до архивальних студій в полковім архіві Острогжеська й задумує написати історію Слободських полків. Але згодом його не вдоволяє така зверхня воєнно адміністративна історія. З-за історії воєн і попечительних заходів влади починає виступати в його очах все виразнійше сіра народня маса, об'єкт адміністраційних попечень, видвигнений народниками на перший плян, як носитель дійсної правди народнього життя, властитель безцінних скарбів народньої творчости. „Чому се — формує в своїх пізнійших споминах тодішні свої сумніви Костомаров — по всіх історіях балакають про визначних політичних діячів, часом про закони й інституції, але наче б легковажили собі жите народньої маси? Бідний селянин, хлібороб-робітник наче б не існував для історії! Чому історія не каже нам нічого про його побут, духове жите, його почуття, прояви його радості й смутку?“ І молодий історик рішає, що історію треба студіювати „не тільки в мертвих літописях і записках, але і в живім народі“. Він іде отже слідами иншого харківського ученого, трохи старшого — І. Срезневського, видавця „Запорожської Старини“. Се в високій мірі характеристично для сеї доби, коли етнографія була домінуючою наукою, коли вона була бойовим гаслом для нових течій в науці і так само в розвою

українських національних ідей. Через етнографію переходить до історії старий Максимович і молодий його протежеванець Куліш; Срезневський носить ся згадкою народньою історичною поезією освітити найтемніші кути української минувшости; Куліш пробує з памяток народньої поезії склеїти поетичну історію України; Костомаров за помічю етнографії думає знайти для історії дорогу до інтимних центрів народнього життя, для розуміння його „духової сторони“, котра власне й повинна бути властивим завданням історика; сею дорогою йде потім Куліш, не вдоволений з результатів роботи „иноплеменика“, як назвав він Костомарова, а ще пізнійше ставить своїм завданням змалювати на основі пісень соціально-політичні обставини народнього життя Михайло Драгоманів.

В пізнійшій своїй (1863) статі „Объ отношеніяхъ русской исторіи къ географіи и этнографіи“ Костомаров подає своє історичне сгедо, яке справді дуже добре відкриває перед нами основні мотиви нового напрямку — не самого лише Костомарова, а всеї сеї групи істориків. „Етнограф повинен бути сучасним істориком, як історик своєю працею викладає стару етнографію“ (ліпше б було сказати—етнографію в її розвою). „Історик повинен бути етнографом уже самим тим, що він історик, і навпаки — етнограф до певної міри стає істориком, оскільки він етнограф. Збирання матеріалу, вибір його і оброблення в обох науках мають повну аналогію. Збирання етнографічних фактів теж саме, що збирання актів і літописей для історика; як тут так і там у самім збиранню ще нема науки, і там і тут та сама дорога до неї. Той ще не етнограф, хто помітив і описав якісь прикмети реального народнього побуту, як також і не історик іще той, хто викрив і виказав щось, що існувало й діяло ся в минувшині. Щоб бути істориком чи етнографом, треба, щоб і той і сей мали головним своїм науковим предметом духову сторону народнього життя, щоб здобутки їх наук підходили під зрозуміння народнього духа“.

Полишаючи на боці сей романтичний привид „народнього духа“, що зводив потім нераз на бездоріжжя фантазії і ненаукових натягань роботи дослідників, — таке ставлення історичної проблеми було великим кроком наперед в порівнянні з старою історіографією. Воно задавало смерть її антикварному характерові — в тій же статі Костомаров різко виступав против такого антикварного розуміння завдань історика. „Воєнні подробиці, посольські переговори, кодекси законів і розпоряджень не можуть бути головним предметом помічень і дослідів історика — се діло археолога, історик повинен ними користувати ся на стільки, на скіль-

ки вони пояснюють „нравственную організацію, людей, про котрих говорять, — суму людських понять і поглядів, мотивів, що водили людськими ділами, забобони, що їх вязали, стремління, що їх потягали, фізіономію їх суспільности. На першій пляні у історика повинна бути активна сила людської душі, а не зроблене людиною. Так само завдання зрозуміння минулого життя не досягаєть ся самим тільки докладним описуванем домашньої обстанови, одежі, страви, життя і економії народньої — всього що становить частину так званої внутрішньої історії. Не те важно для історика, як носили кафтан в тім століттю або як завязували голову жінки, а те що сї прикмети зверхнього життя відкривають нам з світу внутрішнього, духового. Все людське не повинно бути чуже історикови, але важне для нього більше чи менше, наскільки служить до зрозуміння психології минувшости. От чому нерідко трапляєть ся, що докладні і в добру систему приведені описи минулого побуту нічого не лишают і не будять в читачу, і волить він ліпше звертати ся до перших джерел. Се через те, що тут археологія хоче заступити історію, а історія влазить в археологію і розумієть ся — нещасливо. Археологія повинна лишати ся сама собі, історія сама собі. Мета археології — студіюванне минувшини людського побуту і річей, мета історії — студіюванне життя і людей“.

З другого боку, ся ідея народу, як властивого предмету історичного студіювання, незмірно розширяла перспективи і завдання сього студіювання, виводячи за тісні межі „малоросійської“ історіографії. Форми суспільні і державні, відносини династичні й політичні зміняли ся як убрання на народнім організмі, — а він жив поза ними в тяглости й звязкости сього життя. Козаччина, що була предметом старшої української історіографії, була тільки одною епохою в життю народнім; історія сього життя виходила поза козацькі часи, йшла в глибину віків історичного існування і далі поза нього. Політичні межі Гетьманщини нічого не значили супроти однастайности етнографічної території, що тягли ся, не питаючи, через політичні границі Росії, Польщі, Австрії, Угорщини. Етнографічні студії першої половини ХІХ в. мали власне се велике значінне, що живими фактами сучасного народнього життя пригадали і відсвіжили призабуті поняття про українську етнографічну територію, однастайну в сучасности, одноцільну в минувшости. В одній з ранніх своїх статей („Мысли объ исторіи Малоросіи“, 1846) Костомаров виступає против трактовання козащини як якогось явища напливого, чужого старому життю, і підчеркує органічну звязь її з „старим руським житєм“. В „Чертах народной

южнорусской исторіи“ (1859), де він пробує в душі свого історичного середо, наведеного мною, дати образ народнього життя в старім періоді, теж кладеть ся натиски на спільні прикмети народнього життя в старих і пізнійших, козацьких часах: „Князі вибирались і признавали ся народнім голосом, але значінне народне скупило ся тільки в випадковім гурті смільців; утиски і противнародні вчинки власти карали ся судом маси, але маса ся не була правильно організована; брак суспільних кляс, родової аристократії, привілегій станів, а разом з тим — своєвільство випадково-сильного і пониженне слабосилого і незначного — у всіх сих прикметах народнього життя видно зародки будучої козаччини“ (Моногр. I. 191). Те саме повторяє він два роки пізнійше в своїй голосній статі „Двѣ русскія народности“, і резюмує: „Такий був образ життя Київської землі. Козаччина в своїй істоті уже виникала в XII—XIII в. В Червоній Русі князі також вибирали ся і скидали ся; князь так був залежний від віча, що навіть родинне жите його стояло під контролею Галичан“ (ib. с. 69), і далі: „Староруські елементи розвинені до певної міри ще в XII віці і довго укріті в народі, виступають як блискучий метеор в виді козаччини. Але ся козаччина, як відродженне старого, не хочачи носить в собі вже зародки розкладу. Вона обертаєть ся в ідеях, які вже не знаходили собі поживи в розвою сучасних історичних подій. Козацтво в XVI і XVII віці і удільність в XII і XIII далеко більше подібні до себе, ніж скільки можна б думати: коли прикмети зверхньої подібности слабкі в порівнянню з прикметами зверхньої неподібности, за те внутрішня подібність важна. Козаччина теж різнородного типу, як старі київські дружини, також в ній є домішка тюркского елементу, також в ній панує особиста своєволя, такі ж змагання до певної мети, що самі себе паралізують і нищать — та ж неунормованість, та ж непостійність, тіж вибори й скидання вождів, тіж бійки за них. Певне, важним може показати ся, що в старій Русі звертали увагу на рід вождів, їх походженне давало право, а козаччина, навпаки, вибирала вождів з рівних. Але й козаччина скоро доходила до давнього удільного ладу і певне дійшла б, якби не перешкодили випадкові обставини, що против всяких проєктованих законів повертали жите по свсему“ (с. 72). Супроти сього і переходові столітя литовсько-польського періоду служили лише одним моментом в органічнім розвою народнього життя. „Історія Полудневої, Київської Русі наче провалюєть ся після Татар. Народне жите XIV—XV віків нам мало відоме, але початкові елементи, що в

XVI в. виявили ся конкретно в формі козаччини, не зникали, а розвивали ся“ (с. 71).

Таким чином історична еволюція українського життя представляла ся в однім неперерванім розвоєві процесі, від початків історичного життя до найновіших часів. В супереч офіційній російській історіографії, що робили володимиро-московське жите безпосереднім продовженням старокиївського, Костомаров в ряді згаданих праць підчеркував органічну звязь з київським періодом пізнійшої литовсько-польської й козацької доби українського життя, натомість бачив рішучий перелом, розрив між староруським укладом і укладом московським і поясняв його впливами Татарщини. Сю гадку розвинув він в своїй голосній праці: „Начало единой державія въ древней Руси“ (1870). В дусі політичних ідей Кирило-мефодіївського брацтва, що ставило ідеалом славянської держави будучого устрій федеративно-республіканський, Костомаров в минувшині українського народу підчеркував сі прояви народовластя і федеративности, бачив їх в повнім розвоє серед життя Київської Руси, всього домонгольського життя і пізнійшої козаччини. Кирило-мефодіївські братчики ставили своїм дезідератом, „чтобы каждый народъ составлялъ особенную рѣчь посполитую и управлялся не слитно съ другими, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство; чтобы единствовалъ сеймъ или славянское собраніе, гдѣ бы сходились депутаты отъ всѣхъ республикъ славянскихъ, и там разсуждали бы и рѣшали дѣла, которые относятся ко всему союзу славянскому; чтобы въ каждой республикѣ былъ правитель, избранный на время, и надъ цѣлымъ союзомъ былъ такой же правитель, выбранный на время“. Я умисно навів сі пункти кирило-мефодіївської програми, щоб дати можливість побачити, як близько відповідав їм той образ політичного ладу домонгольської Руси, який Костомаров представляє в сих студіях своїх, включно з отсим „Началомъ единой державія“. В звісній праці своїй „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ (1859) він положив в основу політичних відносин давньої Руси землю, і в політичній звязи земель бачив принцип федеративний. „Природа й історичні обставини — все се вело жите руського народу до самостійности (самобытности) земель, щоб між всіми землями утворила ся і підтримувала ся всіляка звязь. Русь стреміла до ферерації, і федерація була формою, котрою вона зачинала одягати ся“ (I с. 49). Сі федеративні принципи жили й потім, несвідомо для самої суспільности; Костомаров

їх бачить зарівно в Новгороді, сій північній українській кольонії по його думці, — і на Україні. „Новгород, як і полуднева Русь, держав ся федеративного устрою, навіть тоді, як супротивна буря вже зломилла його недокінчену будову. Так само і полуднева Русь зберігала протягом століть старі понятя; вони перейшли в плоть і кров її, несвідомо для самого народу: і полуднева Русь, убравши ся в форму козаччини — форму що зародила ся вже в давній добі, шукала тойж федерації в сполучі з Москвою, де вже давно не стало тих федеративних основ“ (I с. 71).

Поруч федералізму другий принцип, що висуває Костомаров на перший плян — се народоправство. Згідно з кирило-мефодіївськими ідеями, а всупереч офіціальній історіографії, що в старій Русі бачила тойже монархізм, тільки з певними збочіннями, абераціями від правдивої форми, — Костомаров клав народоправний принцип в основу політичного життя старої Русі. Найвищого розцвіту він дійшов в північних республіках, котрим Костомаров присвятив особливу увагу в своїх славних „Сѣверно-руських *народоправствахъ*“ (1863) — як мусів він перехристити термін „республіка“ з огляду на цензуру. Не в таких вироблених формах, але тойже народоправний принцип бачив він в українським житю, на всім просторі українських земель, від Галича до Сіверщини. Готов був зрештою бачити його в житю цілого Словянства, так само Великоросів як і Українців — тільки що в великоруським житю сей принцип потім ослаб і виродив ся. „Старі словянські понятя суспільного устрою признавали джерелом загальної народньої правди волю народу, рішенне віча — який би не був склад того народу, як би не збирало ся віче“. „Суперечність (князя і віча) виглажувала ся і заспокоювала ся признаннем народньої волі віча над правом князя. Князь був конче потрібний, але князя вибирано і можна було вигнати, коли не задовольяв тих потреб народа, за-для яких був потрібний, або зле користав з своєї власти й значіння. Принцип сей в XI, XII, XIII віках виробив ся скрізь: в Києві і в Новгороді, і в Ростові, і в Галичу“ (I с. 67). Що до причин, які знищили в великоруським житю сї принципи федералізму і народоправности, бачимо у Костомарова певне ваганне; кінець кінцем в згаданій праці про „Начало единодержавія“ головною причиною прийняв він татарське завойованне — „московська монархія“ була продуктом його. „Татарское завоеваніе дало Руси толчокъ и крутой поворотъ къ такой монархіи“ (XI с. 87). Москва збочила з старої дороги, котрою далі пішло жите українське, відірвала ся від старих принципів громадського життя і пе-

реломивши їх в своїм життю, пішла іншим шляхом. Тут був перелом, криза, — тим часом як українське жите розвивало далі старі принципи федералізма і народовластя. В противність старим поглядам, які бачили в українськiм життю зіпсований польськими впливами, наслідками польського пановання староруський побут, а в великоруськiм — продовженне старих київських традицій, Костомаров, навпаки, лад московський уважав результатом корінного покалічення старих принципів життя, а їх живе і органічне продовженне бачив в життю українськiм, — продовженне на стільке здорове і життєнне, що і словянська республіка будучности мала оперти ся на тих же принципах народоправства і федеративности, тільки відповідно унормувавши сі принципи, які в старім життю визначали ся великою хаотичністю і неясністю і не видержували натиску обставин.

Костомаров таким чином приложив до історичної еволюції поступові ідеї свого часу і в світлі їх перевів конструкцію історії Східнього словянства, спеціально — Українства. Те що стрічаємо і у інших істориків сього часу під впливом тих же домінуючих ідей — ідеї народности і певних прирощених прикмет словянського духа, з другого боку — ідей політичного лібералізму, — у Костомарова виступає найбільш сильно і отверто. Ми легко помічаємо деякі спільні прикмети у нього з такими старшими дослідниками української історії, як Максимович і Серезневський — не вважаючи на їх політичний консерватизм, з другого боку — з великоросійськими словянофілами; але zarazом його політичні ідеї в багатьом попадали в то нпоступовим політичним змаганням 1850—60-х років, і тому серед них здобув собі таку величезну популярність Костомаров. Його писання тут мали репутацію незвичайного, хоч би й прикровоного „по обставинам“ політичного радикалізму (одні „народоправства“ скільки були варті!) і з другого боку будили незвичайне роздражненне й гнів на всякий явний і підозріваний єретизм Костомарова в офіціальних історичних кругах. Спеціально в українських кругах твори його незвичайно цїнили ся до самого останнього часу як розкриті на історичних основах політичного світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, отверте, якого можна було сподівати ся по тим часам в Росії.

Та невважаючи на смілість, з якою Костомаров дійсно виступив против догматів офіціальної історіографії, розбиваючи її легенди і отверто вповідаючи супротивні гадки, він сам далеко не встиг увільнити ся у всім від її впливів, від старих традицій. Отрясти ветхого Адама в цілім своїм життю далеко буває тяжше, ніж

відрікти ся від нього і осудити устами, і вповісти нові принципи ще не значить перевести їх конкретно. Навіть в тих точках, де свій історичний світогляд Костомаров, як здавало ся, виробив дуже виразно, він не раз збивав ся на старі, протерті дороги, в деяких же точках зіставала ся у нього, очевидно, і певна теоретична неясність, або невидержка.

І се, розумієть ся, нічого дивного. Дорога від історичного світогляду старої „малоросійської“ історіографії до новітніх поглядів була далека і тяжка, звязана з тяжким ломаннем ріжних віками закорінених поглядів і при звичаєнь. Зробити сю дорогу одному чоловікови, хоч би як багато обдарованому, а навіть одному поколінню було тяжко. Хоч як багато зробив Костомаров — більш може ніж хто иньший за ціле XIX століте, щоб вияснити недорічність і конвенціональність старих історичних поглядів і категорій, — йому самому не удало ся вповні увільнити ся від них. Ідеї політичної і національної єдности не стратили повної власти навіть над автором „Двох русских народностей“, сього евангелія українського сепаратизму на погляд приятелів і ворогів його. „Дві руські народности“ зливали ся в очах Костомарова ввищу національну єдність „русского народа“, і се впливало не тільки на його погляди на завдання українства (напр. на ті обмежені границі, які ставив він українській культурній роботі), а вносило неясність і в історичне освітленне української минувшини. Для нього, як і для старої історіографії, політична українська історія кінчила ся з об'єднаннем українства з Росією. В своїх характеристиках української народности Костомаров натискає на нездатність її до політичного життя: український індивідуалізм тягнув до федералізму, але не вмів вповні організувати його; українська „свобідна стихія приводила або до розкладу суспільних звязків або у вир змагань, які вертіли колесом народне історичне жите“. Через те українське племя мусіло „зійти зі сцени і відступити першенство другому“, великоросійському, з його практицизмом і політичним тактом, що дали йому змогу сотворити єдиновластну сильну державу (I с. 91-2). Сі теоретичні погляди, що являли ся виразним пережитком старої історіографії, плутали самим очевидним образом покійного історика там, де на сцену виходили відносини сих обох племен. Його виклад історії козаччини, неважаючи на великий артистичний наративний хист автора, робить власне вражінне отього „виру змагань“, „колеса“, в якім безвихідно і хаотично крутило ся українське жите.

Се особливо відбиває при порівнанню з працями Костомарова, присвяченими київським часам. По части ся ріжниця пояснюєть

ся й тим, що в старім періоді, маючи за собою велику літературу, присвячену фактичній стороні, Костомаров не бавив ся в деталічні оповідання, а старав ся представити „дух“ життя, відповідно своїм вищенаведеним поглядам на завдання історика. В історії козацьких часів, що послужили головним предметом його пізнійших зайнятть, він віддавав всю увагу фактичній стороні, зовсім не згідно з своїм історичним сredo, але можливо—толкуючи се власне недостатчею такого фактичного розроблення. Але по за сим фактичним, нераз дуже мальовничим представленням історії козащини зовсім пропадала у нього всяка перспектива, навіть зовсім елементарна—визначенне провідних ідей, якими водили ся політичні діячі тої і другої сторони, різні групи й напрями їх. Політична боротьба на Україні кінця XVII і цілого XVIII в. тратила всяку рацію, всяке значінне, всякий зміст в його представленнях. Се в високій мірі характеристичне взагалі для всього покоління українських дослідників, яке вірувало в політичну імпотенцію української народности, що для них зовсім пропадала вся політична діяльність, вся політична боротьба громадянства після ліквідації польсько-українських відносин. Де що обминали вони страха ради іудейська, але таки й зовсім щиро не розуміли її, і до останніх часів вона не знайшла скільки небудь серйозної інтерпретації. У Костомарова спеціально значне замішанне виходило з неясности поняття „народа“, яку у нього стрічаємо. В старім періоді у нього під тим народом фігурує то маса людности міської або цілої землі, то земська аристократія, то дружина. В козацькім періоді не відділяють ся поняття козащини й иньших верств, не проводить ся докладної границі між загалом козащини й козацької старшини або між сею старшиною й українською інтелігенцією того часу (така неясність виступає напр. в полеміці Костомарова з Кулішем).

Мавши своїм безпосереднім попередником в історії козащини Бантиша, з котрого черпав свої перші фактичні відомости в сій справі, Костомаров, мабуть для себе самого несподівано, в деяких пунктах зістав ся досить близьким своему попередникови — невважаючи на глибокі різниці, які ділили ідеологію Бантиша від його. Костомаров як і Бантиш взяв за вихідну точку Хмельниччину; попередню історію козащини він ніколи не проробив докладнійше (те що дав він потім в виді вступу до Б. Хмельницького, було зроблено дуже поверхово, далеко слабше напр. від Кулішевих праць), через те еволюція козащини і її політики не могла представляти ся йому досить ясно. В розробленню джерел до історії України Костомаров, як і Бантиш, обмежив ся виключно московським актовим матеріалом. В історичних дослідях він, розумієть ся користував ся

й іншими джерелами, досить широко і старанно; але в своїй археографічній роботі зійшов на сю узьку спеціально-московську область. Можливо, що се мало вплив до певної міри і на освітлювання історії козаччини; в кождім разі в сій сфері Костомаров не був свобідним від офіціального, московського становища супроти козаччини і оцінював її політику не з становища політичних інтересів українських, як вони представляли ся тодішній українській інтелігенції, а з становища московської державної ідеї. Цікаво напр. в його полеміці з Кулішем читати оборону козаччини, що маса її не йшла „за етими господами, когда они являлись противниками и врагами царя“ (Виговський, Ю. Хмельницький, Дорошенко, Мазепа) (XIV с. 97), або різке осужденне Хмельницького за його пактованне з Туреччиною по 1654 році (ib. с. 81—2). Становище українських мас толкуеть ся у Костомарова якимись „інстинктовними відчужаннями“, які веліли їм в кождім часі і в кождих обставинах тримати ся московського правительства, і т. и.

Свою залежність від старої історіографічної схеми задокументував покійний історик особливо своєю популярною „Исторією Росіи въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“, де сей перегляд історії в біографіях іде вповні в старій хронологічній схемі — київський період продовжуеть ся володимирським, сей московським, границею епох стає зміна династії, та й самі діячі повибирані більше з традиційного становища, а зовсім не з погляду ідей історії народнього житя, проголошених самим Костомаровим. Покійний історик далеко випередивши свій час в своїх вимогах, ставлених ним історичному дослїдови, не завсїди міг сам поспіти за ними. І через те нераз історичні праці, які в основі своїй являють ся тільки сповненнем дезідератів виголошених покійним півстолїтя тому — льогічним розвитком їх або конкретним приложеннем, — і за четверть столїття по закінченню діяльності Костомарова в офіціальних історичних кругах здавали ся чимсь новим, нечувано еретичим.

Ідеї проголошені покійним істориком ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчости як історика, і в багатьох точках зістають ся непережитими й тепер. Оден з непосредних причастників кирило-мефодіївських ідей — сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомости, він тільки вчасти встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчости, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників.

30/III 1910.

ЛНВістник 1910 кн. V.

15

ГРИЦЬКО ЧУПРИНКА.**На провесні.**

Гомін, гомін на селі,
 Співи, гуки з пересварками;
 Легко пара від землі
 Ветъ ся, лине в небо хмарками.
 Бють в ковадла ковалі,
 Ладять сохи, ладять борони, —
 Метушня гуде в селі, —
 Ниви, грядки ще не орані.
 Швидко, швидко по ріллі
 Бризнуть пашнями, як золотом;
 Бють ся, бють ся на селі
 Люди з злиднями та з голодом.
 В небі линуть журавлі,
 Вють ся хмароньки срібляні;
 Гомін, гомін на селі
 Будять чароньки весняні.

Золотий дощ.

Над полями, над яругами
 Дощ летить,
 Позолоченими смугами,
 Пятками,
 Сітками
 Миготить.
 Оживає все потомлене, —
 Хоче жить!
 В каплях сяйво переломлене
 Дугами,
 Кругами
 В грі дрижить...

Мої Квіти.

Під водами теплими
 В осоці, в комишах, поміж стеблами
 Розцвіли ся,
 Розвили ся
 Ніжні квіти, пишні квіти, білі квіти водяні.
 Обгорнені тіннями
 Десь на темному дні з баговіннями
 Повили ся
 Поплели ся
 Білі квіти, дивні квіти в непрозорій глибині
 Під чорною тугою,
 Під нещастем лихим під наругою
 Розцвіли ся,
 Розвили ся
 Ясні мрії, ніжні мрії, вільні думи молоді.
 З піснями крилатими
 Дивні мрії під тяжкими втратами
 Повили ся,
 Поплели ся
 З колючками, з репяхами наче квіти у воді.

П. СМУТОК.

За водою.

Оповідання.

I.

Зтомлений прийшов Середович до-дому з своєї канцелярії і, похапцем пообідавши, приліг на канапці, з бажанням розвіяти з голови вражіння дня, щоб освіжитись для вечірньої роботи. Він закривав очі, силкував ся ні про що не думати, але мимоволі бачив перед собою метушню чиновників, чув їх балачки, перекори, згадував розмови з начальством, суперечки за дрібниці... Поволі метушня денних споминів ставала спокійнішою — і Середович, вже кілька хвилин нічого не чув і не бачив.

— Ви спите? Там до вас якась панночка.

Середович прокинувся — в дверях стояла прислужниця.

— Просіть, я зараз.

Він встав, оглянув себе і, трохи лаючи в душі невідому гостю що перебила йому спочинок, вийшов в свою гостинну кімнату, як раз коли туди з передпокою входила молода панночка, маленького зросту, тепло одягнена і закутана великою шерстяною хусткою, з-під котрої допитливо і поважно дивились лагідні сірі очі.

— Прошу сідати. Чим можу служити?

Сіла і подала йому листа. Далекий земляк сповіщав, що Наталя Сокоринська їде в Петербург на курси і шукатиме заробітку, та чи не допоміг-би їй Середович знайти яку роботу, як не сталу, то хоч тимчасову.

Середович похмурився: ще одна безробітня... плинуть і плинуть... де їм настанчити заробітків?

— Дуже трудно у нас на роботу, треба вам сказати... — дивлячись у бік, почав Середович: — далеко більше рук, як діла... не знаю, чи допоможу вам...

— Та я знаю, се скрізь не легко! — осміхнулась гостя. — Та вже десь знайду, буду скрізь питати де можна... Мені-б на перший час хоч-би яку невеличку роботу, аби на-підмогу... Ще я, бачите, не все витратила, що у мами взяла.

І вона знов засміялась. Середович мовчав, дивився похмуро перед себе і тарабаняв по столі пальцями.

— Хіба от-що... — промовив він врешті: тут для одної бібліографічної роботи треба-б поробити виписки в Публичній бі-

бліотеці. Тільки се марудна робота, вимагає великої пильности... Та й не дуже вигідна, — багато я платити не можу... Хіба що на перший час, а там собі будете напитувати щось краще... Як ви на се?

Панночка закивала головою, засміялась. — Ах, я дуже рада, спасибі вам! Авже-ж -візьму! Чи потраплю тільки зробити, як треба? Ви-ж мені покажете, як і що?

— Ну само собою. Та трудність не велика, потрапите.

Умовились, коли вона почне роботу і коли буде приносити виписки. Панночка ще подякувала, попрощалась і пішла, а Середович сів за робочий стіл, розложив забрані з служби матеріяли, але ще довго не міг зібрати своєї уваги для службової роботи, бо перед ним все світились веселим осміхом великі сірі очи нової знайомої і в ухах брєнів її голос.

Раз на тиждень Наталя Сокоринська приходила до Середовича здавати свою роботу. Він переглядав її листочки, показував хиби і давав доручення на далі. По роботі ще з півгодини сиділа вона, відповідаючи на його запитання і розказуючи про свої особисті й родинні обставини. Середович з інтересом приглядав ся до Наталі. Ще досі йому не траплялось на віку такої надзвичайно щирої, наче прозорої, скляної душі. Правда, не було в нього досі і простих, приятельських відносин з жіноцтвом. Його замкнена, недовірлива вдача звичайно держала од нього людей оддалік, а жіноцтво і надто. В розмовах з жіноцтвом, він звичайно почував себе якось ніяково, ніби в чужій одежі, в чужих чоботях і не знав куди себе діти. Так і люде дивились на нього, як на суху, холодну людину, а жєнщини — як на вовчика, якого не охота та й не цікаво чіпати. Принаймні, він був певний, що робив на людей саме таке вражінне — і відповідно тому поводив ся. Зовсім инакші одразу стали у нього відносини до Наталі. Вона наче не помічала тої атмосфєри холоду, якою він себе оточав, і зверталась до нього просто і щиро, як до давнього родинного приятеля. І йому з Наталею говорилось якось легко і вільно, не треба було прибирати виразів: що було на душі — те і в розмові. Йому було навіть дивно стежити за собою в розмовах з Наталею: він помічав тоді що він, — літний чоловік, — якось мимоволі молодіє, стає веселіший, смієть ся так голосно, як він уже, здавало ся, й забув сміятись...

Скоро для Середовича в житті Наталі не зосталось, мабуть, нічого невідомого. Вона була сирота; батько вмер кілька років тому; мати ще з одною дочкою та сином жили на пенсії і ледве

перебивались з хліба на квас. Наталя дуже любила своїх, але разом з тим відносилась до них критично і якось трохи зверху, — ніби сама найстарша в родині, не виключаючи і матері. І справді, характеризуючи своє домашнє життє, Наталя не раз переказувала Середовичу колишні суперечки з матір'ю за які небудь „принципальні“ дрібниці, в яких мати „не хотіла слухатись“ дочки, після чого обидві сварились і лили гіркі сльози. Врешті Наталя занудилась тим злиденним життєм в глухім провінціяльнім кутку і поїхала на курси за світлом та метою життя.

Середович по-малу привик до Наталі і завжди радїв, як вона до нього приходила. Вона вносила в його життє щось нове, свіже, молоде, — той особистий елемент, якого йому бракувало. Його тішила та щирість, з якою вона йому все розказувала про себе, і йому було мило думати, що може-ж не до всіх вона ставить ся з такою самою щирістю і що виходить, він не зовсім лихий і страшний недолюдок, коли се дївча йому так вірить. Сам він поводив ся з нею м'якко, лагідно, з теплою іронією, яка її де-коли драгувала й сердила, бо їй вдавалось тоді, що він дивить ся на неї, як на дитину. І коли Наталя, все переговоривши, підводила ся з стільця і прощалась, Середович ласково стискав їй руку, випроважав і вертав ся до свого робочого столу з тихим, лагідним смутком у душі, але все-ж трохи примирений з важкою та прикрою буденщиною.

Середович виріс під важкою ферулою старозавітної родини, якої вплив зробив його ще з хлопячих літ старкуватим і загнав у куток самотності і страху до дійсного життя. З того-ж самого впливу вийшли і його погляди — державно-патріотичні і ті утилітарні життєві ідеали, — з якими він перебув університет і пішов далі звичайною тропою на державну службу. І тільки се дійсне життє, на яке він досі дивив ся крізь чужі, начіплені йому вихованнем, окуляри, — помалу почало змивати з його душі той намул, якого не встигло зчистити навіть студентство. Петербурзька канцелярія стала для Середовича за найвищу школу і своїми гострими, яскравими вражіннями помалу радикально переробила його світогляд. Ся страшна сила нікчемної роботи, потрібної лиш для утіхи начальства, сї височенні наноси формальних, нереальних інтересів, що налягли, під бюрократичним ладом, на живе життє, — все се розкрило очи Середовичу. Він побачив, як те життє, напів задушене, знесилене, з стогонами силкувалось вибитись з під сього непереносного тягару; він побачив, що там, де йому досі увиждалась правда життя, — сидять як раз вороги прав-

ди, де трохи підмальовані за-для кращого вигляду, а де — то й зовсім без прикраси, виставляючи справдешні вовчі пазури й зуби. Погляди Середовича на дійсність ставали чим-раз все червонішими, — але для самого себе він не бачив ніякого виходу. Життя, як воно склалось, тягло його по інерції все далі шляхом бюрократичної роботи і він не знаходив в своїй мягкій владі стільки сили опору, скільки треба було для якоїсь рішучої переміни. Одірватись од берега, на якому він сидів, і поплисти в безкрає море, не бачучи по той бік твердої землі, — се було йому занадто трудно і страшно. Він нудив ся, дорікав сам собі за мляву вдачу, виправдував себе умовами тої самої дійсности, з якою не вмів боротись, — і скрізь носив з собою свою нудьгу і невдоволенне життям і собою.

Протиставлення непереможної сили дійсности з власною плохістю приводило Середовича до зневірря взагалі в сили поодиноких людей, в безнадійність всякої борні проти страшного Молоха, який сотнями літ глитає всі елементи, що знаходять в собі сміливість виступати проти нього. З теплим співчуттем, але й з великим скептицизмом придивляв ся Середович до студентської молодіжи, з якою зводило його поширення кругів знайомости. З осьміхом недовірливої, старої як не літами то душею, людини, слухав він мрії молодих своїх приятелів, що з безмірною вірою в свої сили і з запалом свіжого, бадьорого серця марили про близьку перемогу правди над насильством. Середовичу здавалось, що се хвилювання молодіжи лиш зайва втрата культурних сил, що тим мріям — один кінець — загибель, і що тут потрібні якісь інші способи громадської роботи; але які — сказати не міг, бо в усіх можливих її формах бачив таку саму безнадійність. В сій безнадійности він брав виправданне й для себе самого.

З часом Середович завязав зносини з редакціями і сам деколи, в вільні хвилини, брав ся за журнальну роботу. Ся робота його вдовольняла, бо давала якусь ілюзію громадської служби, ставила його близько до вищих інтелектуальних інтересів. Почав був він ходити на літературні збірки, але тут почував себе не вільно і близько зійтись з фаховими літераторами не зміг: йому все здавалось, що всі бачать на його лобі чиновницьку кокарду, і що йому, людині з канцелярськими путами на ногах і з казеним налигачем на шиї, — не місце в сім гурті людей вільної думки, вільної праці; всі вони йому були якісь чужі, наче з іншого світу.

Нарешті, Середович зійшов ся з гуртком земляків-Українців,

теж закинутих долею чи власною охотою на північ. Тут знайшлась і де-яка робота, — не показна, без виразного політичного напрямку, — чисто культурно-просвітнього. Ще більш далекі практичні наслідки обіцяла ся робота, ніж ті форми боротьби з сучасним ладом, якими захоплювались молоді приятелі Середовича, але вона звязала його з далеким, милим рідним краєм, і рідним людом. Крім того, ся національно-культурна робота в очах Середовича мала ту перевагу за собою, що вона готовила ґрунт для всякого дальшого поступу, себ-то була необхідною і для політичної боротьби. Перше ознайомлення з становищем національної роботи показало Середовичу, що справа ся у Українців занедбана і занехаяна до краю, що в гуртовій праці за-для відродження українства придасть ся кожна — навіть така плоха і млява сила, — яка була в нього. І він радо піддавав сій дрібній і невидній роботі весь час, який лишила йому сулжба. В гуртку земляків, в атмосфері інтересів рідного краю, в звуках рідної мови Середович помалу відживав, забував свою нудьгу і якомсь слабше відчував звичайне зневірре до себе і других.

II.

Наталя Сокоринська швидко огляділась у Петербурзі, скрізь позаводила знайомість, завязала звязки, знайшла собі постійну службу в компанії убезпечень, взяла собі ще додаткову роботу по газетній коректурі і, крім того, поспівала ще відшукувати заробітки менш жвавим, або нещасливим подругам та студентам. Роботу у Середовича вона швидко скінчила, але все час від часу заходила до нього побалакати, похвалитись своїми новинами, розказати про своє житте. В сих розмовах Середович раз-у-раз помічав, що Наталя швидко перетворюєть ся з зеленої провінціяльної панночки в типічну курсістку, набірає самопевности в розмові, рішучости в думках і присудах. Все ширше місце в її інтересах займала політична боротьба, конспіративне житте,—і все частіше доводилось Середовичу в розмові з нею кидати звичайний жартовливий тон і переходити на серьйозні змагання і суперечки. Шкода було йому сеї переміни,—бо вона визначала, що Наталя все глибше заходить в світ, для нього чужий; але він знав, що се зовсім природна річ і що проти того неможна та й не слід нічого робити. Його вдовольняло те, що не зважаючи на сю переміну, на суперечки і незгоду поглядів, Наталя, як і перше, ставилась до нього з повною щирістю і несла йому, наче на схованку, всі свої переживання.

Справді, Наталя з головою впірнула в кружкове житте сту-

дентської молодіжи: читала книжки, писала реферати, бігала на збірки... Вона числилась в українському земляцтві, але, як і де які інші її подруги та приятелі,—тільки формально. Її вабила до себе робота за-для російського визвольного руху—і, проти широких планів та величних перспектив тої роботи, — все краєве, місцеве, національне здавалось чимсь дрібненьким, мізерним і не вартим уваги. В ті часи більшість української молоді, як річка в море, широкою течією вливалася в струмінь загально-російської соціальної демократії—і, підлягаючи тодішнім формам соціальної науки, не добачала потреб рідного села; селянство тоді було під штемпем „дрібної буржуазії“, і могло сподіватись на підмогу лиш тоді, як-би йому пощастило до краю зпролетарізуватись. Політична і культурна робота в українських національних формах була під тим поглядом непотрібна, ба навіть і шкідлива, бо одбирала сили од більш високої і важної праці за-для величного, блискучого ідеалу, який покривав собою все дрібне, частинне. Треба було не мало громадянської сміливости, щоб при таких умовах обстоювати право Українців на національні форми вселюдського поступу. Таких сміливих людей серед тодішнього українського студентства було не багато;—національна свідомість у української молоді ще тільки починала ставати на твердий ґрунт соціально-економічних програм.

Врешті Наталя втяглась і в практичну роботу для справ революційної конспірації. Тепер часто оповідала вона Середовичу про „дуже інтересних людей, з якими вона тепер знаєть ся“, приносила свіжі одбитки студентських відозв до громадянства, розказувала, про цікаві події конспіративного життя. Середович слухав і де-коли силкував ся навернути її на більш безпечний і симпатичний йому шлях культурної роботи на українським ґрунті.

— От ви тут дурнісінько пропадете через ваші конспірації,—говорив він їй: шкода буде вашої сили, енергії. Чом-би не віддати її нашому люду? Ви-ж бачите, як він мало має інтелігентних робітників, що дбали-б про його інтереси!

— А хіба-ж я роблю не для нього?—скипала Наталя:—се робить ся для всіх, для всеї Росії, то, значить, і для України! А що для нього можна робити особливе? Осі ваші популярні книжечки роздавати? Се не робота! Се нікому не потрібне мимрення з-просонок! А от у нас, справді, діло кипить! Побували-б ви на наших збірках, побалакали-б з свідомими робітниками,—то й побачили б, що мене туди тягне... А що пропаду, — та се ваші звичайні „буржуазні“ страхи... ще поборемось!

— Та давай Боже! Але хіба ж ви не бачите, що боротьба йде вже сто літ, — а справа все на тому самому місці — бо сили не рівні... Хіба ж не знаєте, скільки на тій боротьбі загинуло найкращої крові, видатніших людей... як-би та енергія, що розбилась об сі непорушні мури, була прикладена до буденного життя, до маленького діла на легальним ґрунті, — то може б тепер громадянство російське мало зовсім инший вигляд...

— Ат, ви все з своїм легальним ґрунтом! — кричала, вже сердячись, Наталя: багато вам дадуть зробити на легальному ґрунті!

— Знаю, що се не легка річ, — провадив своє Середович, — взагалі довга й невидна робота важча ніж коротке напруження сил для блискучого вибуху... Але-ж мені здасть ся, що легальна робота для поступу все одно, що десятерна вага: покладеш фунт, а наслідку буде вдесятеро більше... Легально зробіте на палець, а користи буде на цілу руку, бо кожний крок на легальнім шляху дасть змогу весь рух пересунути на той крок у перед, а тоді починати роботу з нового місця. Школа, література, земська робота — сюди треба прикласти як найбільше інтелігентних сил, бо тільки сим шляхом можна з організувати громадянство і підняти свідомість маси...

— Та що ви говорите! — махала руками Наталя: — се-ж така буржуазна ересь! Се ваші ліберали щось дадуть масам, посягнуть їх уперед? Се уряд дасть вам іти крок за кроком? Сьогодні на крок станете уперед, а завтра вас на два кроки назад зсунуть! Годі вам! Ну, прощайте, забалакалась я з вами, а тут справ, справ усяких — вище голови!

І вона зривалась з місця і бігла — або на „свиданіє“ в „предварилку“, де сидів студент, у якого не було жадного родича — і от вона взялась ходити до нього, як наречена; або десь на збірку з фабричними робітниками, межі якими „буде один талановитий і розвинутий — просто золото!“; завжди бігла весело, радісно, — видно було, що сей кружковий клопіт цілком захопив її і задовольняє її своїми вражіннями, та навіть і небезпекою.

Про сю небезпеку сама Наталя розповідала Середовичу з звичайною ширістю.

— От, знаєте учора довелось таки і мені перетрівожитись: доставали ми з Галкою, — моя подруга, ви її бачили, — „товар“ з залізниці. Корзина велика, важка! Їдемо на вокзал і думаємо! а що, як уже нас там дожидають жандари! Ну, нічого, взяли без перешкоди. Але привезли до-дому, — другий клопіт: як той „то-

вар“ непомітно розпакувати та переховати частками? І знаєте — як би не моя Мелася, — се моя хазяйка, я вам про неї розказувала, — прямо золото, а не людина! Як би, кажу, не вона, то не знали-б що з тим добром і робити. Саму корзину і найважчі частини друкарського знаряддя Мелася заховала за дрова. А вже решту, — шрифт та літературу, ми вдвох порозносили по знайомих студентах та до спочуваючих з громадянства. І знаєте, на одну хвилю майнула у мене думка — де що й вам принести. Галка каже: а чом же ти нічого не несеш своєму „знайомому бюрократу“ — треба ж його використать! Се, вибачайте, я вас так зву mezi нашими: „мій знайомий бюрократ“ — ви не сердитесь? Се щоб розрізняти, — бо у мене-ж тепер сила всяких знайомих у Петербурзі: єсть „педагоги“, „з сфер науки“ і так далі... Так ото, кажу, майнула ся думка в мене, але тільки на хвилю, — і зараз же я рішуче сказала: ні, йому не треба... Таке в мене, знаєте, почуття, що вас не слід сюди заплутувати... От і сьогодні: обіщала я знайти де переночувати одному нелегальному. Він у мене був ранком, просив, — каже, що скрізь, де він був досі, — вже не безпечно. Його звуть „Лука Петрович“, але се не справжнє його ймення. Справжнього і мені не сказали. У, се важна особа! Ну, то я вас не прошу дати йому місце, знаю, що се вам незручно. А от грошей трохи у вас попрошу, бо знаю, що ви дасте з охотою... А тут мені буде треба на де-які видатки...

Середович, осьміхаючись, слухав Наталю, давав „трохи“ грошей — і в душі дякував їй, що вона не вплутує його в свої справи. Може-б, як би вона просила його що переховати, у нього не стало-б духу їй відмовити, але зробив-би він се проти власного бажання, бо терпіти за чуже йому діло охоти не мав. І тим, що се діло було йому чуже, він якось почував себе ніяково, слухаючи Наталині признання про всякі конспіративні таємности.

— Слухайте-бо, Наталю, на що ви мені се все розказуєте? — не раз перебивав він її оповідання: адже я „буржуй“, „ліберал“, — а ви мене заводите в осередок ваших революційних секретів!

Вона сміялась:

— Ви думаєте, що я така легкодуха? Що як вам, то й першому ліпшому розказую все, що знаю? А якже! Просто, я звикла ділити ся з вами своїм життям, своїми думками. Я знаю, кому розказую...

Що далі, то все частіше доводилось Середовичу міркувати про свої відносини до Наталі. За останні часи, з неоднаковости поглядів, вдачі, темперамента і становища, — mezi ними виросла

немов ціла стіна і по один бік того муру Наталя жваво, швидко, весело, в гурті молодих однодумців, робила те, що їй здавалось найбільше важним і потрібним; по другий бік — він теж щось робив, але то була, порівняючи, така млява, спокійна, безпечна робота, що з погляду Наталі і за роботу її трудно було лічити. Так само мореходови, що звик бороти ся з бурями і не раз дивив ся крізь ураган в вічі видимій смерті, — здаєть ся нікчемним і смішним житте крамаря, що за день вторгує за сірники та оселедці кілька копійок, замикає крамарню і лягає задоволений спати, щоб на завтра розпочати те саме. Ся стіна взаємного нерозуміння стояла межі всею верствою таких тихих робітників, як Середович, — і тими непосидючими молодятами, які шукали на своїх човнах бурі, не дбаючи про спокій.. Міркою свого темперамента і широкого розмаху, більшість молоді міряла і весь український рух в його тодішних формах.

Середович пригадував прикру сцену гострої суперечки Українців з „общеруссами“ на одній збірці, куди його завів приятель — старий Харченко. Довго сперечалась молодіж. „Общерусси“ лаяли Українців „націоналістами“, дорікали їм, що вони розбивають сили інтеллігенції і через те шкодять боротьбі проти спільного ворога. Українці одказували, що боротьби вони не зрікають ся, навпаки — прибірають до неї краще знарядде, — і що націоналізма більше у общеруссів, бо вони не хотять навіть слухати про існуванне інших народів, окрім російського. Ось виступив з боку общеруссів високий, „чорнявий студент, з блискучим поглядом і почав голосно, виразно виказувати Українцям, наче цвяхи забивав:

— Що ви тут хвалитесь вашим „рухом“! Ви доведіть, що вас знає і вам вірить народ, — тоді і я вам повірю! Ви покажіть нам — де ваші мученики! Всякий рух, що спіраєть ся на твердий ґрунт, повинен мати мучеників. Я знаю, ви мені покажете на Шевченка! Але-ж, панове, — все Шевченко та Шевченко! Хто у вас поет? — Шевченко та й годі! Хто у вас мученик? Шевченко тай годі! То коли весь ваш рух тільки в одному Шевченкові, то вашого руху нема! А у російської революції цілий мартирольог, цілі ріки крови! А де кров — там і правда, там буде і народ!

Сказав і зійшов з стільця. Кілька секунд в хаті було тихо, а далі враз заляскали долоні „общеруссів“, почувлись крики: браво, правда!“ Українці мовчали. Середович дивив ся в той бік, де сиділа Наталя, і бачив, як вона з усеї сили плескала чорнявому промовцю і кричала: „браво!“ Вона теж глянула на Середовича

осьміхнулась — і знов плескала і кричала. Коли знов в хаті за- тихло. Середович побачив на стільці свого приятеля — Харченка; високий, лисий, сивоусий, — Харченко заговорив хвилюючись, трохи тремтячим голосом, який якийсь не личив його вигляду ста- рого запорожця.

— Я дуже дякую попередньому промовцю, що він зачепив се серйозне питання. Цілком справедливо він зауважив, що без мучеників не може бути великого руху. Але-ж, — нехай дарує мені молодий товариш, — я дозволю собі запитати його чи знає він, що в тому мартиролозі російської революції більша половина мучеників — Українці? Чом-же вони, забувши про свій нещасний, поневолений народ, віддали своє життя за чуже діло, за чужих людей? Чом сам шановний промовець, — як видно з його обличчя й вимови — Українець, — не хоче згадати про нашого бідолаш- ного, темного мужика, про його бажання й потреби? Адже-ж як би з того мартирольога хоч половина сил, половина крові була віддана за нашу Україну, — хіба-ж вона дійшла-б тоді до таких злиднів? Хіба-ж би тоді обмежував ся наш рух самим Шевчемком? Тоді знав-би наш народ, що у нього єсть оборонці, — і сам-би поніс їм до заемоги свої сили!...

Свист, оплески, галас — покрив останні слова Харченка, котрий, тимчасом, блідий од зхвилювання, протиснув ся межі натовпом до Середовича і торкнув його за плече, щоб іти до-дому. Але чорнявий студент вже був на стільці, — і вони мусіли зоста- тись.

— Я не буду говорити за весь мартирольог діячів револю- ції, — дзвенів металічний голос студента, який звертав ся тепер просто до Харченка: їх імення самі за себе говорять, і я думаю, що ніхто з присутних не посміє повторити те, що ми тут зараз чули, — ніби ті мученики вмірали за чуже їм діло. Я скажу лиш за себе: я, хоч і справді родом з України, не йду за вашим україн- ським рухом, бо я в нього не вірю, бо я думаю, що українському люду треба те саме, що і всій Росії. Але я запитаю вас, добродію, чом же ви, коли ви так вірите в вашу українську ідею, — не по- ложили за неї вашої голови, а так і зостарілись без слави? Чом ви...

Але йому не дали скінчити. Тепер не плескали навіть і „общерусси“. Де-хто сіпав промовця за поли, стягав його з стільця, решта кричали, Українці свистіли. Середович глянув у той бік, де була Наталя, але її вже там не було. Ухопивши Харченка за руку, Середович силою витяг його з хати, бо бояв ся ще гіршого скандалу. Цілу дорогу, йдучи до-дому, вони мовчали і не дивились один на одного.

І згадаючи той вечір, Середович ясно бачив, що стіна меж ним і Наталею що-далі ростиме все вище і що йому вже годі дряпатись на той бік.

III.

Зима кінчилась. Вже можна було помітити в повітрі ознаки близького поворота на весну. Ще більше таких ознак виявлялось в настрої громадянства. Так навіть в зимі було чути, що сніг та лід — то лиш зверху, а під ними пробиває собі шлях джерело громадянської самосвідомости, починає шумовати громадянський протест проти ладу, збудованого на адміністративній самоволі.

Зверху, як піна на хвилях, кипіло студентство: збірки протеста, дрібні демонстрації, бойовиська з переодягненими городовими та дворниками... Поруч з тим, старша інтелігенція оголошувала резолюції політичного змісту на літераторських збірках та бенкетах. По руках ходили партійні відозви, що закликали громадянство піддержувати своїм голосом студентський рух; з захватом читався, повний обурення, лист матері, котра переказувала свої почуття і вражіння батькам тої молоді, яку прилюдно били на улицах ватага городових. Як опара підіймав ся серед інтелігенції все в гору та в гору протестуючий настрій.

Раз Наталя принесла до Середовича свіжу відозву до громадянства од жіночих курсів і, показуючи, з осьміхом задоволення, похвалилась, що сю відозву вона сама складала. Відозва була малоцікава — бліда і реторична, і Середович, вертаючи її Наталі, сказав, що йому зміст не подобається. Наталі се було, як видно, прикро, — і вона заспішилась прощатись:

— Я так і знала, ви раз-у-раз з своєю ліберальною критикою... Ну, побіжу — нема часу, тепер ми всі страшенно заклопотані: готуємось до великої демонстрації.

Вже кілька часу Середович чув, що четвертого марта має бути на Казанськiм плацу „грандіозна“ маніфестація. Про се говорив весь город. Ждали чогось незвичайного. Студенти — приятелі Середовича — радісно похвалялись, і що в демонстрації візьмуть участь і робітники з фабрик, та ще й в немалому числі: обіцяло прийти кілька тисяч. „Се в перше поруч з інтелігенцією мають виступити народні маси. Се буде рішучий день!“ — гукала молодіж: „Нехай собі виставляють своїх жандарів та дворників! Нехай все громадянство побачить з демонстрації, до чого доводить самоволя уряду“...

На демонстрації, звичайно, мало йти все активне студентство; було відомо, що збирають ся пристати до демострантів і де які лі-

тератори і в загалі старші інтелігенти. Середович не вагався над питанням: іти чи не йти. Його вдачі не підходили „активні виступи“, та й до наслідків демонстрації він ставився з звичайним скептицизмом інертної людини. Але одговорювати знайомих студентів од участі в демонстрації Середович не думав: він знав, що сей замір — стихійний, що в нїм виявляєть ся потреба найбільш чулих елементів громадянства виляти свій настрій в якусь виразну масову форму. Тільки коли Наталя сказала що йде на демонстрацію з кількома своїми подругами, Середович спробував був попросити її пожалкувати себе і не йти. Але вона, осміхнувшись, похитала головою і коротко відповіла:

— Не можна, голубчику, треба йти.

В суботу третього марта по городу були скрізь порозліплювані студенські відозви в яких все громадянство запрошувалось піддержати своєю участю демонстрацію. В суботу-ж стало відомо, що градоначальник вже дав на завтра „диспозицію“ поліції, війську та жандарам — і що він сам буде командувати „воєнними дієвствами“.

У вечері до Середовича забігла Наталя. Жвава, весела, — хоч було помітно якусь нервовість рухів, та до того — видно було — схудла і зблідла.

— А я се на хвилинку до вас. Захотїлось, на всякій випадок, попрощатись. Хто знає що завтра буде.

Середович сумно дивився на неї і мовчав.

— А клопоту — клопоту! Сьогодні цілий день в роботі: шили прапори, упорядковували все дома, щоб нічого зайвого не лишилось. Написала кілька листів. Цїлу годину вговорювала Меласю — хазяйку мою — щоб не плакала. Плаче тай плаче, наче хоронить, прямо аж сум нагнала! От чудна! А яка вона хороша людина знаєте!...

Ще щось розказала. Трохи напружено смієть ся. Встала.

— Ну, прощайте, голубчику.

— Ех, ви... — міг тільки вимовити Середович скрививши нїби усмішку і стискаючи Наталину руку. Він сам мало не плакав.

Важкий був сон сеї ночі Середовичу і прокинув ся він рано. З голови йому не виходила думка про те нещастє, що через кілька годин має бути от-тут недалеко од нього, на Казанськїм пляцу. Якось механічно робив він все, що звик робити ранком: одягався, пив чай. О восьмій годині на вулиці густо по камені затупотїли конї. Середович виглянув у квартиру, — се повз його вікон

їхав ескадрон жандарів. Попереду, на чудовім коні, колихав ся злегенька стрункий офіцер в блакитному мундирі з срібним убором; за ним, похитуючи білими щітками на шапках, їхали по кілька в-ряд прості жандари, з червоними шнурами під пахвами. Коні фурчали, розсипом тупотіли, шаблі бряжчали. Проїхали і звернули в одчинені ворота сусіднього будинку, де був просторий двір з виїздом на Невський.

— А! Се вже вони їдуть на бій! Засіли в засаду! Се ескадрон проти Наталі! — мимрив Середович, злісно дивлячись за жандарами і скрегочучи зубами. Він зачинив кватирку, постояв, далі підійшов до столу, дістав з шухляди револьвер і почав вставляти в нього набої. Він сам не знав, на що се робить. Був певний, що стріляти не буде, але се була якась внутрішня потреба, наче на се набивання револьвера мала одійти частина тої глухої зненависти, яку в його душі підняли сі жандари і якій треба було зараз дати вихід. Набивши револьвера, Середович знов заховав його в стіл.

Дзенькнув дзвоник — Середович здригнув ся. Служниця принесла йому мійського листа з одривним рубом. Адреса написана рукою Наталі. Лист заліплений дуже погано, — ба навіть вже розліплений, бо з одного боку щось дуже заплямлено. Середович одірвав крайку і почав читати:

„Дорогий друже! Вся душа моя переповнена високим настроєм надії на щось велике, історичне! Завтра день рішучої боротьби! Великий день — la revolution de 1901 en Russie! Вашу руку, мій друже, — і до зобачення в кращі часи... Н. С.“

— Дитино, дитино! — осміхнувшись, подумав Середович — скільки ще буде таких „днів рішучої боротьби“ і скільки ще таких метеликів, як ти, опалить свої крильця об світло того великого ідеалу!.. Але сей дитячий лист з її „la revolution de 1901“ краще знищити...

І дрібні клаптики високого настрою Наталі полетіли під стіл у корзину.

Ще дзенькнув дзвоник, одчинились двері, увійшов Півник — знайомий студент-Українець. Худий, очи запали, міцно зтискає руку.

— Зайшов до вас одпочити... перед тим...

— Ну що-ж?.. Як настрої?.. Що буде?..

— От подивіть ся.

І Півник приніс з сїней товстенну, важку, суковату палицю

— А се що-ж таке?

— А то проти козацьких нагаїв.

— Ей, глядїть... Та же сею ломакою можна й голову пробити.

— Нічого... Там видно буде...

Поки Півник випив чаю, Середович розказав йому про жандарів. Але Півник не звернув уваги на сю звістку. Він говорив мало. Видно було, що він ледве здержує пропасницю, якою його трусить внутрішнє хвилюваннє. Середович поставив перед ним коньяк — і він, зрадївши, випив одну за одною дві чарки. Подивив ся на годинник — кїнець одинадцятї.

— Ну, спасибі, прощайте, піду вже.

Зачинивши за Півником двері, Середович побачив, що його страшна палиця зосталась в кутку сїней.

— Ну, і краще, — подумав Середович: — з його запалом ще справдї вбив-би якого жандара і дістав-би собі на весь вік клопоту.

Була половина дванадцятї. Ще півгодини — і всі ті високі настрої Наталї і її товаришів розвіють ся, як порох од вітру... Іде щось страшнє, неминуче... Скілько тепер навкруги плацу заховано по дворах таких ескадронів, як осє тут близько?

Середович почував, що він не може сидїти в хатї. Швидкими, нервовими рухами перебіг він кілька разів по кімнатах; що-далї, — на душі наростала тривога, як грозова хмара, що, почавшись з далекого обрїю, швидко наближаєть ся, захоплює все небо — і нема куди од неї сховатись, і краще, здаєть ся, йти просто проти неї, в самий вир грози та бурі, ніж дожидати, поки вона стане над головою...

Щє короткє ваганнє, — і Середович одяг ся і вийшов з хати. В воротах стояло двоє дворників, які оступились перед ним, але пильно стежили за ним очима весь час, поки його було видко.

Середович повернув за рїг і вийшов на вулицю, що вела просто до Казанського пляцу. Вже здалеку було видно густу лаву людей, що заступили весь пішохід проти собора. Середович підійшов і теж замішав ся в той натовп. По праву і по лїву руку, скілько було видно, обидва пішоходи рясніли людом. На самім проспекті — чисто, ніхто не йде і не їде. Пляц — теж порожній лиш в одному кутку чорнїє невеличка купка людей, та на сходах собора теж видно кілька маленьких купок. Стояв чудовий, ясний, соняшний день, — веселий як у свято. І люде на пішоходах стояли теж переважно з якимсь святковим настроєм, поглядаючи навкруги цікавими очима, наче дожидались надзвичайно втїшного видовища, даремної розваги, пускання аеростатів, кїнських перегонк або що... Чути спокійні розмови: „а кажуть, тут чотири сотні козаків коло

собору дожидає..." — „Ого! то гаряче буде діло..." — „Авже ж... бо, знаєте, робітники будуть озброєні!" Але де-не-де єсть і сумні, мовчазні постати. Он двоє знайомих Середовичу — літератор з жінкою — обидва бліді од хвилювання. Вгледіли Середовича, кивають здалека — і знов пильно і серйозно дивлять ся на пляц. Де-хто поглядає на годинник: демонстрацію призначено рівно о дванадцятій годині.

Якось тихо, навіть для багатьох непомітно, оддавсь відгомін кріпостної гармати. І все, що доти було спокійне, — враз заворушилось. Маленька чорна купка людей в кутку пляца якось одразу виросла, пересунулась на середину; до неї з усіх боків бігли люде. Десь затупотіли коні — і з широко розчинених воріт німецької церкви вилетіло, гарцюючи, на проспект блакитне військо з своїм офіцером. — „Ах, як гарно, чудова картина!" — почув за собою Середович і оглянувшись, побачив лїтню повновиду паню, що з захопленням дивилась на жандарів. Трохи далі; з других воріт, один за другим, нагинаючись, виїздили козаки і гнали коней нагайками до пляцу, який тим часом вже був одгорожений од Невського лавою жандарів.

А на площі тим часом робилось щось незрозуміле, щось дике, хаотичне. В осередку хтось один стояв високо на помості і щось ніби кричав чи вичитував. Коло нього скупило ся кілька десятків люду, видно студенські тужурки, жіночі убрання. Теж щось викрикують, а над головами у них мають невеличкі червоні прапори, наче маленькі хусточки. І навкруги все тіснійше ту купку оточують верховці і з маху молотять поперед себе нагаями. З площі йде гострий крик. Козаки все махають нагаями. Червоних хусточок видно все менше. — „Ух, як здорово бють!" хтось озиваєть ся коло Середовича. Ще кричать з тої купки, всі разом. Ось з козака злетіла шапка, — і він сам покотив ся з коня до-долу. Купка демонстрантів хитнулась до собору.

Середович стояв сціпивши зуби і зтиснувши кулаки. Серце йому стукотіло як молотом, перед очима ходили жовті круги, — він бояв ся, що або зомліє, або кинеть ся не в собі через вулицю на жандавів. Взявшись рукою за деревце бульвару, він трохи згодом опамятав ся і знов глянув на площу. Вже по середині не було нічого, лиш чорніли потолочені кущі та ще якісь купки — чи людей чи якогось лахміття. Весь натовп одсунув ся далі до собора, але вже бійки там не було видно. По Невському вже їхали звощики; ось один виїхав з-по-за собора: сиділо двоє студентів і держали посередині третього, мабуть пораненого, бо очі були за-

криті, голова хиталась і на лобі чорніли плями крові. Поліція — нічого, пустила їх їхати далі.

Публіка, що була по обидва боки Невського рушила з місця і двома великими течіями посунулася в обидва боки по пішоходах, жваво розмовляючи про вражіння дня. Тепер і поліцаї почали розганяти людей, там де вони товпились на місці і не рушали. Ватага кінних поліцаїв підїздила і до бульвару, де стояв в гурті Середович. Гурт розсипався в обидва боки — і Середович собі пішов вздовж Невського, розглядаючи стрічних людей. Знайомих обличчів було чимало. Були такі, як і він — маленькі „буржуї“; були й люде з далеко вищого становища; була молодіж і між нею не мало таких, що запевне тільки-що вискочили з демонстрації. Весело йшли вони, пересміхаючись наче радіючи, що вже все скінчилось і небезпека минула. — „Добре, хоч сі втікли“ — думав Середович: „а де решта?“ І в його ухах знову гостро дзвенів той довгий, пронизливий певне дівочий крик, що йшов під час бойовиська з площі.

При одному повороті, Середович знов здивався з тим приятелем — літератором і його жінкою. Вони привітались.

— Знаєте, — казав літератор, — сьогодні такий день, що почуваш собі сором і ганьбу, що ти цілий, не побитий.

Середович почув од нього, що у вечері мають бути збори літераторської спілки, де запевне можна буде дізнатись про всі подробиці дня, — і порішив неодмінно піти на ті збори.

А день був все такий самий веселий, ясний та теплий. Невський до смерку гув народом, як великий улій.

(Кінець слїдує).

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

Із соціології початків держави.

Питанє про початки державних організацій, се питанє про суспільну техніку, якою доконався перехід від бездержавного стану первісних людських громад до тої специфічної форми організаційної, яку називаємо державою. В суть того типу організації входить понятє власти (володарів і підданих) і понятє державної території. Без власти нема держави. Без території нема держави: мандрівні племена — бездержавні. Питанє про початок держави — історичне й соціологічне. Історичне тому, що помимо всяких апріорних конструкторцій і історіософічних дедукцій — таки важно нам передовсім і — треба сказати — єдино се, „як

воно справді було“ , як той перехід від бездержавного стану до державної організації в кождім конкретнім випадку справді доконав ся. Одначе природа предмету винна сьому, що питання того на чисто-історичнім полі і чисто-історичними засобами самі історики не розв'язують, а більш або менш явно й свідомо втягають у свою розв'язку елементи неісторичні — конструктивно-гіпотетичні й соціологічні. Само істнуванє норманських і ріжних протинорманських теорій повстаня цілого ряду європейських держав показує всякому, хто хоче се бачити, що — на жаль — питання про початки старих європейських держав доси не можна було рішити з вислідом, який знайшов би загальне признанє істориків. Винна сьому природа предмету: він не тільки історичний в тїснім розуміню сього слова, скільки передісторичний. Бо як згодимось, що передісторичний період у розвитку суспільности кінчить ся що-йно з хвилиєю трівкого опанованя означеної території тою суспільністю, та що таке трівке опанованє країни можливе тільки під видом державної організації, то згодимось також, що часи переходу від бездержавности до державности належать до передісторії. До передісторії, себто — коли глянемо на річ з „літературного“ погляду — до часу, якого нетрівка, неусталена, плинна вдача не закріпилась у літературних пам'ятниках, тих єдиних справдішних, (розмірно) певних жерелах історичного пізнаня. Археологія, етнографія, фольклор, лінгвістика, антропология і — гіпотеза, дедукція замість індукції, се знаряди, якими історик мусить будувати своє пізнанє передісторичної епохи. Се також знаряди, якими історик намагаєть ся виповнити недостаці жерельного матеріялу для пізнаня початків держави. Отже зовсім зрозуміло, що питанє про початок держави сталось питанням соціологічним, і то сталось таким уже довго передтим, заки знанє було понятє та імя соціології.

При сказанях що йно словах про „передсоціологічні“ розв'язки питання про початок держави певно трохи не кождому читачеві прийде на тямку „*contrat social*“, теоретиків природного права, передовсім Жана Жака Русо. Отже хай буде вільно при сій нагоді зазначити, що теорії суспільного договору Русо — в противенство загально-принятій думці — не можна розуміти як схему для розв'язки питання про початок держави. Що Русо своєю концепцією „*contrat social*“ мав цілком інші теоретичні наміри, як розв'язати історично-соціологічне питанє про повстанє держави, се доказав понад усякий сумнів Рем, і то виразною заявою самого Русо*). Не від річи буде познайомитись з тим запереченем глибоко вкоріненої наукової легенди.

Русо каже виразно: „Є тисячі способів, як люде збирають ся

*) Hermann Rehm, Allgemeine Staatslehre. Freiburg, 1899. (V Marquardsen-a, Handbuch des oeffentlichen Rechts des Gegenwart in Monographien).

в громади; може нема двох політичних творів, які повстали-би тим самим способом, а мабуть ні оден не повстав так, як я уладжую свій твір. „Mais je cherche le droits et la raison et ne dispute pas des faits“. Значить, Русо глядає за правами й розумом, а не за історичними фактами. „Contrat“ Русо — історичний факт, а філософічне оправдане істнованя держав; мета його — доказати правну основу держави. Не кожда, а ідеальна, найліпше впорядкована держава моглаб повстати шляхом добровільного суспільного договору.

Виходить із сього, що думка „contrat social“ у первіснім своїм, чистім змісті, як розумів її Русо, нічим не повинна була причинити ся до затемнюваня реалістичного (історичного й соціологічного) розуміння початків держави раціоналістичною, апріорною конструкцією. Коли-ж вона в дійспости таки накоїла чимало замішаня в науці про державу, то винен тому не Русо, а його ученики — сучасні й пізнійші, котрі з філософічно-правної тези свого учителя на силу зробили схему історичну *).

Инше явище, на яке треба звернути увагу, коли говорить ся про питане початків держави. Се явище: непризнаване самого питання про початок держави і його наукового оправданя. Наведу клясичний зразок.

Для негативного становища значної части правників супроти самого питання про початок держави характеристичні отсі слова німецького професора і ученого **): „З досвіду не знаємо бездержавного стану ні в минулому ні в теперішности. Якщо на основі записок поодиноких подорожних впевняють, що тепер іще є люде, які живуть цілком без держави й права, то треба основнійше провірити факти, щоб доказати правдивість тих вісток. Одначе якби навіть можна було доказати, що вістки ті правдиві, то сказане висше таки встояло ся-б що-до всіх тих людей, котрі вийшли вже з найнижшого, звіринного періоду розвитку. На всякий випадок (!) ми не в силі історично доказати переходу людської громади від стану вповні бездержавного й безправного до держави й права. І тому не має ніякої наукової вартости ставити гіпотези про те, як доконав ся той процес та як могли зродити ся держава й право“.

Здасть ся мені, що не буде за сміло сказано, коли скажемо, що наведений зразок із статі визначного ученого в знаменитім видавництві сам у собі суперечний та що висновки з нього нігілістичні з наукового погляду. Можна радувати ся, що подібні думки про безосновність питання початків держави, хоча не так ще давно панували в німецьких

*) Зрештою не треба забувати, що ідея добровільного договору соціального— правда, не в таким сформулованю як у Русо і його учеників — майже така давня як давня наука про державу.

**) Edgar L o e n i n g, Der Staat (у „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ Конрада-Лексіса, видане з 1901 року).

університетах, то таки вже переводять ся навіть в офіційній німецькій науці. Для прикладу назвемо власне згаданого проф. Рема, котрий у відомім енциклопедичнім видавництві по публичному праву (Marguardsen) не тільки не заперечує оправданя питаню про початки держави і подає зміст ранійших дослідів над тою справою, а й викладає свої погляди на се історично-соціологічне питане.

Він приймає два типи, два способи повстаня держави: 1. підбій (завойоване) і 2. добровільний звязок. Загальне й основне значіне він признає першому способови: повстаню держави з підбою. Другий тип уважає він за додатковий і припадковий; на його думку добровільний звязок людей для зачіпки й захисту скорійш або пізнійш веде до підбою одної групи союзників другою; „навіть коли союз трівкий, то не можна вважати за правило, що з них зродить ся держава шляхом мирного розвитку“. Значить, факт підбою, воєнного підчиненя одної людської громади під другу, — підстава, з якої зросли державні організації.

Не треба тут додавати, що з прийнятя теорії підбою для розвизання питаня про початки первісної держави не впливає логічне домагане станути на принципі запереченя теперішньої держави й держави будучности. Навпаки, не покляняючись навіть перед божеством державної всемогучности, важко не признати держави за одну з найважнійших підойм культурного й економічного поступу людства, а державної організації за оден з найбільш величавих (а може навіть за найбільш величавий) твір організаційного духа людей і народів. З факту кривавого підбою, неморального понівеченя одних людей одними, що ляг в засновку державного житя, не впливає для нас неминучість осуду сучасної й будучої держави так само, як з пізнаня напів людських, пів-звірячих початків багатьох наших культурних звичаїв і творів не можна робити висновку проти культурного й морального оправданя тих звичаїв і творів у наших часах.

Приймаючи підбій як засновок державних організацій, Рем іде за тими дослідниками, серед яких найвизначнійш були Гумпльович і Рацель. З двома, недавно виданими роботами про початки держави, написаними учеником обох названих учених хочемо тут коротко познайомити наших читачів. Се праці берлінського доцента і відомого соціолога Франца Оппенгайма *).

Полеміка Оппенгайма проти теоретиків природного права цікава й оригінальна. Розпочинаєт ся вона поданем схеми по якій „природне право“ малює початки суспільної нерівности й політичної переваги.

*) Franz Oppenheimer, Der Staat (у берлінській „Die Zukunft“, рік XVII., з 29 січня 1910 р.) Тойсам, Der Staat (у видавництві „Die Gesellschaft“ Frankfurt a. M.

Пригляньмо ся тій схемі.

На якімсь плодовитім просторі землі збираєть ся гурт вільних, рівноправних людей та звязуєть ся в спілку для спільної заціпки й оборони. Згодом вони розділяють ся по маєтковим клясам: хто сильнійший, розумнійший, більш ошадний, пильний, обережний, той призбирав собі майно на землі й на інших добрах; за те, хто менше здібний, слабійший, хто склонюєть ся до розтратности, хто необережний, той зістаєть ся вбогий. Богатирі дають потім ті добра, які собі заняли, вбогійшим за заплату, податки, ґрунтову ренту, та стають ся що-раз більш богатими. За те хто вбогий, той і зістанеть ся вбогий. Ті ріжницї в майні стають ся що-раз більше ріжницями в соціалнім становищи. Бо богаті мають скрізь першенство; тільки вони мають доволі часу й засобів, щоб займатися громадськими справами; вони вміють теж нахилити закони на свою користь. Так спровола повстає шляхта (дворянство) і велика буржуазія тай пролетаріят. Первісна держава рівних вільних горожан розвинула ся в державу клясову, і то силою внутрішних, природних розвоєвих законів; бо в кожній можливій людській громаді є сильні й слабі, розумні й дурні, обережні й розтратні.

Про око виглядає все те розумно й згоджуєть ся досвідами нашого щоденного життя. Адже нераз бачимо, як оден або другий член низшої кляси своїми здібностями вибиваєть ся до кляси висшої, а навіть дістає в руки провід. Тай рівно часто бачимо, як той або инший розтратний і малоздібний член висшої кляси паде на „дно“, „деклясуєть ся“.

А проте — на погляд Опенгаймера — теорія та від початку до кінця хибна. Клясова держава ніде й ніколи так не повстала й не може повстати. Можна се доказати історично трохи не з повною докладністю і економічно-дедуктивно з абсолютною, математичною певністю.

Історична індукція показує, що — як далеко наш зір сягає в мраку минулих літ, в часи передісторичні, — скрізь бачимо цілком инший тип держав, ніж той, який подає природно-правна конструкція. Скрізь подибуємо підбої, а не мирне підпорядкованне. Традиція й лінгвістика показують, що початок клясового впорядкованя був не в економічній диференціяції, а у воєннім підбою. Весь старинний світ і ціле середновече будують свої політичні твори на основі невірній, насильно, по праву сильнійшою: нема у всесвітній історії ні одного факту більш певного і так позбавленого виїмків як сей.

Причину, чому офіціална історика не хоче сього знати й признасти, Опенгаймер бачить в сім, що історика та — наука клясова, і то наука кляс висших; а розкритє початків держави й сути її небезпечне для клясової держави. Хто — мовляв — розриває мраку і показує народній масі, що не воля божа, не спільна потреба сотворила державу, а наси-

ле сильнішого, грабіж, війна, пролив крові, — той підриває коріні нинішньої держави. І цього — на думку Опенгаймера — офіційні історики побоюють ся. Одначе здаєть ся, що причини того ідейного явища треба глядати нестільки в свідомій тенденційности, скільки в тім, що нема певних джерел для історичного розсліду початків існуючих держав. Мимохіть, посередно признає се й сам Опенгаймер, коли для доказання своєї тези про початок держави з підмогою береть ся за соціологічно-економічну дедукцію. Він впевняє, що можна з математичною докладністю, простим рахунком показати, що висше зазначена теорія т. зв. первісної акумуляції — наскрізь хибна і для розкриття початків держави зовсім непридатна.

Теоретики т. зв. природного права згідно заявили, що поділ суспільности на класи доходів і маєтків може наступити щойно тоді, як уся земля країни, весь простір її вже захоплений людьми. Як довго людина має ще доступ до свободної землі, так довго нікому не прийде на думку віддати ся на службу иншій людині. Вільне добро—як повітря й вода не має економічної вартости. Отже визнавці природного права станули на тім, що при швидкій зрості людности дуже швидко наступив час, коли весь простір землі був зайнятий людьми на власність. Здавало ся тим теоретикам, що від того часу минуло ся вже багато століть, і тому вони датували класовий розділ суспільности від того часу. Ніколи не прийшло їм на думку почислити. А слідом за ними йшли до недавного часу соціологи, історики й економісти. Опенгаймер взяв ся почислити перший і прийшов до цікавих вислідів і висновків.

Майже з повною докладністю можна обчислити, кільки землі в нашім підсоню потребує хлопська родина, щоби вигідно жити та кільки землі вона своїми силами, без помочи наймитів і робітників може управляти. Германське господарство в часах мандрівок народів обіймало на середно-добрій землі трийцять, на дуже добрій землі тільки десять до п'ятнадцять моргів (4 морги — оден гектар). З простору того що року найменше одна третина, звичайно—половина, лежала неуправлена. Решта, 15—20 моргів давала при дуже первісній технїці (яка добувала тільки половину того збіжа; що добуває нинішня технїка!) доволі поживи для великанських, богатих дітьми германських родин. Аби обминути всякі закиди, приймімо, що також нині треба 30 моргів для виживленя пересїчної хлопської родини. Коли-ж нині поділити хліборобський простір такої густо залюдненої країни як Німеччина числом хліборобської людности, то при рівнім поділі землі припаде на одну родину з п'яти членів сорок моргів. Значить іще нині Німеччина не дійшла до тої хвилі, від котрої—на погляд теоретиків природного права—що-йно може розпочинатись класова диференціяція. Подібне обчислене дає в приложеню до

менше густо залюднених країв—Росії, Угорщини, Туреччини—розуміється, ще більші числа. Мало того. Коли всі на землі існуючі морги плодovitої землі поділимо скількістю людей, то покажесть ся, що кожній родині з пяти членів можна дати пересічно трийцять моргів, та що проте більш-менш дві третини земської кулі зістали ся б незаселені.

Виходить із того, що реченець, від котрого могла-б розпочати ся клясова диференціяція з причин чисто економічних, себто з реченець, коли земельна власність осягнула-б „природну рідкість“, лежить іще перед ними в далекій будучині. І не знати, чи взагалі коли-небудь людство доживе до того часу.

Се обчислене показувало - б, що клясові ріжниці, клясова держава не могла повстати через первісну аккумуляцію з якогось стану загальної свободи й рівности, а могла зродити ся тільки з воєнного підбою одної людської групи над другою. Земля осягнула не природну рідкість, а правну. Переможці замкнули її перед переможеними та допускають їх до землі тільки за занлату чиншу, земельної ренти. А правовий інститут, що береже ті відносини, се держава.

Отже держава, се правний порядок, накинений переможеной людській громаді з тою метою, щоб низшу клясу оподаткувати в користь висшої кляси та віддати висшій клясі частину доходу з праці кляси низшої. Така мета й суть первісної держави по сій теорії.

Опенгаймера теорія повстання держави вяжесть ся з його історіософією. Основна думка тої історіософії така. Є два способи („Mittel“) на заспокоєне житєвих потреб людини: праця і грабіж, своя праця і насильне присвоєне чужої праці. Перший спосіб се „економічний спосіб“, другий—„політичний спосіб“ заспокоювання потреб. Противенство тут є тільки поміж способами, які ведуть до одної мети. В яснім розріжнюваню тих понять бачить Опенгаймер ключ до розуміння початку й призначеня держави. Коли-ж дотеперішня всесвітня історія — ніщо инше як історія держав, то маємо в тім також ключ до розуміння історичного розвитку взагалі.

Перейдемо ще погляди Опенгаймера про розвиток суспільної організації від бездержавного стану до примітивної держави.

Держава, се організація політичного способу. Тому держава не може скорійше повстати, ніж економічний спосіб витворить деяку скількість річей пригожих до заспокоювання потреб, річей, які можна собі потім загарбати воєнною грабіжою. Тому первісні ловці не мають держави, а висше розвинені ловецькі племена щойно тоді піднімають ся до творення держави, коли стрінуть ся в своїм сусідстві з більше розвиненими господарськими організаціями, які можна собі підбити. Первісні ловці живуть у стані практичної анархії.

Суспільні твори первісних хліборобів також далекі від того, що називаємо державою. Де на широких просторах живе свобідний хлібороб і мотикою управляє свою землю, там нема держави, нема начальної власти. Вплив ватажків оснований не на силі державної організації, а на їх особистих прикметах, прим. на чарівницьких здібностях. Про те, щоб хлопи-хлібороби зорганізувались до зачіпної війни, нема й думки. Вони на силу тільки стягають ся до оборони перед нападом. Бо і яку-ж ціль мав-би для хлопа рабівницький похід у країні, що з усіх боків залюднена хлопами? Оден хлоп не мігби другому нічого такого забрати, чого сам не має. Великих засобів збіжа серед первісних господарських відносин хліборобови нема чого накопичувати; хіба тільки, щоби погнили від негоди, або щоб їх миші зіли.

Тому й нема в примітивного хлібороба воєнної напастливости, яку має ловець і пастух. Війна хлопови не принеслаб ніякої користи. Тай хліборобське занятє—далеко не войовниче—мирно впливає на хлопську вдачу. З власного почину хлопи не ходилиби походом на сусідів і не сотворилиб держави. Якби початок не прийшов із зверху, від інших людських груп, які живуть в инакшій побуті, то первісний хлібороб сам із себе ніколи не видумав би держави.

За те в племенах пастухів знаходимо цілу низку елементів для твореня держави. Оден елемент—економічний. Навіть без участі позаекономічної сили може в житю пастухів витворити ся доволі значна диференціяція майна й доходів. Одному доля покаже добре пасовисько й поможе худобі його розрости ся й розмножити ся; другому пошесть або сніговиця знівечить усе майно. За ріжницями майна йдуть слідом ріжниці клясові. Вбогий пастух стаєть ся залежним від багатого. Соціална диференціяція розпочала ся.

Одначе як довго не входить в гру політичний „спосіб“, вдержуєть ся диференціяція в дуже вузьких межах, а первісна економічна й суспільна рівність при незначних хитанях таки зберігаєть ся. Ще в наших днях найбагатша людина серед шведських Ляпонців так зубожіла, що правительство мусіло дати їй удержане. Що-йно політичний спосіб нівечить ту рівність основнійше й трівкійше. Каже Рацель: „Де ведуть війну й беруть добичу, там є більші ріжниці, висловом яких бувають невірники, жінки, збруя, гарні коні“.

Посідане невірників! Помади — винахідники невірництва. Вони перші сотворили засновок держави, перші розпочали вживати людей до господареня.

Ловець також воєє й бере людей в полон. Але він не робить їх невірниками, а вбиває їх або адоптує до свого племені. Бо до чого йому невірників? Думка користуватись людиною як робучим мотором могла зродити ся щойно на тім степені господарки, на якім витво-

рюєть ся капітал, котрий можна подбільшувати тільки з помічю залежних робучих сил. А добичі з ловів ще менше не можна накопичити, „капіталізувати“, ніж збіже.

„Капіталізувати“ можна щойно в пастирським періоді. Сили одної родини без чужої помочи вистане тільки на те, щоби пильнувати розмірно невелику череду й захищати її від звірів і людей. Хто має більше худоби, тому потрібні люде з-поза родини. До того не можна-ж забагато худоби пасти в купі; треба її розділити на ріжні пасовиська. Чим-раз більше людських сил до того треба. Тому номади на висшій степені розвитку не вбивають полоненого ворога, а користують ся ним як не-вільником-пастухом, чабаном.

З повстанем невольництва суспільна диференціяція йде вже швидко вперед. У кого є більше худоби й більше рабів-пастухів, у того й приріст майна скорійший. Економічні й суспільні ріжниці зазначують ся що-раз острійше. Дорога до держави що-раз близша.

Пастирські племена — фізично сильніші від ловецьких племен, пожива яких дуже неправильна. Пастух все має своє молоко й своє м'ясо, не потребує ждати, аж щось подобає й забє. Тай по числу голов пастирські племена перевишають ловецькі ватаги нетільки тому, що можуть на однім місці придбати собі більше поживи, а й тому, що звіряче молоко скорочує час кормлення дітей грудьми матерей і дозволяє на більшу плідність. Степи й пасовиська, се невичерпане жерело, яке періодично виливає й заливає людьми цілі великі простори.

Коли первісному ловцеві найдогіднійше мандрувати одинцем або невеличкими гуртками, то пастирським племенам найліпше йти великим походом, який дає кожному найбільше забезпечення. У великім таборі вистворюєть ся воєнна дисципліна — здібність до підбою.

Подібно як у земельних номадів діло стоїть у номадів морських, „вікінгів“.

Перед напором пастирських племен не можуть вдержатись орди ловецькі. Вони або йдуть в розтіч, або віддають ся під власть пастирських племен. Одначе зависимість та дуже легка й непевна: ловецькі племена нездібні виконувати постійну службу рабів. Тож із стрічи номадів з ловцями держава ніколи не зродилась. Також і хлібороб не в силі довго опирати ся наповрови пастухів. Одначе він привязаний до землі і не може піти в розтіч як ловецька орда. До тогож він уже привик до праці. Він остаєть ся на місці, піддаєть ся й платить податки переможцеві — і се початок держави на суші старого світу.

Противенство між хліборобством і пастирством, між робітниками й грабіжниками, між родючою землею і степовим пасовиськом лягло в почин усіх держав старого світу. Рацель, котрий від географії приходив

до розуміння суспільних явищ, так висловлюєть ся про сю справу (Völkerkunde, II том, стор. 370):

„Що номадизм не був тільки руїником осілої („sedentär“) культури, се пригадує нам факт, що з приходом його маємо вже діло не тільки з племенами, а й з державами, і то державами могутими. У войовничій вдачі номадів лежить велика творча сила до будови держав... Значіне її виявляєть ся в здібности номадів енергічно схопити в купу осілі народи, які самі легко розпадають ся. Мирній культурній роботі наїзд номадів спершу противить ся, а навіть їй шкодить. Одначе се не виключає факту, що номади можуть багато навчити си від підбитих хліборобів... Останнім — попри їх пильність і зручність — таки хибує охота й сила до пановання, нема в них воєнного духа і розуміння державного порядкованя й підпорядкованя... Великі азійські держави повстали в сусідніх із степами, богатих хліборобських країнах, де висока матеріяльна культура осілих народів насильно була піддана службі енергічних, здібних до панованя, войовничих степовиків“.

В книзі своїй про державу Опенгаймер переходить по черзі шість стадій розвитку примітивної держави від стану простого підбою одного народу другим до часу, коли два — ранійше чужі племена зливають ся в одну націю. Реферувати сього тут не будемо, а відсилаємо читачів до самої книги Опенгаймера, де схематичними лініями переведено розвиток держави від найранійших її засновків аж до сучасної правової державної організації.

М. ШАПОВАЛ.

З веселих днів.

I.

Один за одним як шалені
Біжать у безвість дні мої,
Непаче птаство через мене
Летить у далі світові.
Я не спиняю вас, шалені,
Бо що я вдію на землі?
Ах нащо марні теревені,
Навіщо спізнені жалі!
Летить і гасить геть від мене,
Летить, де сонце погаса,
Де квітоньки мої свячені
Під корінь тне страшна Коса!

II.

Зв'язи, дівчино, шлях розлуки
З шляхом окрилений моїм,
Подай на-зустріч щиро руки,
Озви ся словом чарівним.
І між людьми ходім з тобою
Куди нас вітер понесе,
Щоб розминути ся з журбою,
Щоб не віддати їй усе.
Усе людське—то наші муки,
Підносью серце по-над ним,
Не бійсь з долиною розлуки—
В долині дим, в долині дим!

III.

Вже окація тріпоче,
Сипле білі листоньки,
Очі сиплють блиском в очі
І сміють ся устоньки.
Що за пахощі чудові
Під накриттем білих віт!
Буйні кучері шовкові
Крие, криє білий цвіт...
І слова пливуть і рвуть ся,
Налягає мрійний сон,
Поцілунки вже сміють ся
І снують біля вікон.
Серце впало в шум до серця,
Тай обійми! щоб зомлѣть—
Поки буря пронесеть ся
І здмухне з нас білий цвіт...

IV.

Кругом столи накриті,
І подруги сидять.
Уста на-пів открыті
І зіроньки горять.
Берімо ся за руки
І киньмо ся в танець.
Життю журби й розпуки
Ударе в дзвін кінець.
Топімо сум наш давній
У пісні чарівній
І на землі безславній
Житте сплететь ся з мрій!

V.

Коли приходила раніше—
Слова шептав я гарячіше,
І виливав свої чуття
Слїзьми у щастї забуття.
І у гаю бажав я жити,
Де-б нахилились вохкі віти
Проходити жар душі
Й заколихати у тиші.
Щоб ти схилилась надо мною
Весною ніжно молодю
Й руками білими мені

Обличче ніжила у сні.

Зустрів тепер тебе не радо,
Мов зрадник тїнь своєї зради...
І ти, закрившись рукавом,
Пішла в сльозах по-за селом.
Куди, куди! вернись, благаю!
Біжу і руки і простягаю...
Чого побігла до води?
Ах!!.. нащо... нащо... Йди туди!

* * *

Греми, греми і плач, музико,
Знімай ся звуками у даль!
Хвилина ся мені велика—
Я пропиваю давній жаль.
Душа моя уже залїзна,
Загартував журба-коваль—
І не страшить тепер ся тризна,
Смішним здаєть ся давній жаль.
За мною плач хоч ти, музика,
Не здатний плакати я тепер:
Без жалю зайвого і крику
Я умираю! О, я—вмер!..

VI.

Шепоче листе: люлі-люлі,
Засни дитиною, засни...
Галузки тихо шелеснули...
Летять метеликами сні.
Ніхто мене будить не буде,
Усі пішли на манівці,
В тумані зникли гноми-люде—
Наші не зійдуть ся кінці!
Летить до мене моя казка,
Бере на срібне лоно хвиль,
Садовить в білий човен з ряски
І я пливу, пливу відсіль.
Пливу без цілі в човні білім,
В гурті чудових ясних див...
Я сам один на світі цілім!
. . . . .
О, жаль мій злий, оскраженїлий—
Навіщо ти мене збудив?..

М. ЕВШАН.

Микола Чернявський.

Проба характеристики.

I.

Серед українських письменників новішої доби займає Чернявський становище відокремлене. Ані зі старшим поколінням, ані з молодшим не лучить його ніяка спільність тісніша, органічна, він однаково, близький і однаково чужий одному і другому. І може тому, що він стоїть поміж двома поколіннями, на його менше звертають уваги, хоч він бере участь дуже діяльну в новішій літературі. Що сказав хто про його літературну творчість, — то все було головно тільки з боку формального і той формальний бік люди хвалили неначе з якимсь поспіхом, щоб не входити глибоше. Отже піднесено: його симпатичність взагалі, тепло і сердечність його лірики, альтруїстичні пориви та гуманізм чуття, мелодійність, кольоритність та плястику його образів. Цитуючи одну з кращих поезій автора Сумцов пише: „Тут єсть прелесть, майже неможлива до перекладу на другий язык; звукам української мови придана така мелодія, котрої не можна відділити від змісту, і все те прикрашено гуманним, кінцевим акордом“. Критика була далеко ближше того, щоб підносити красу поодиноких стихів, оцінювати їх важність зі становища етнографічного, назвати Чернявського поетом степу, який не уступав в яркості красок та силі вислову Нікітіну, Майкову та Кольцову, — одним словом, була ближша того, щоб здалека ним любовати ся, ніж зблизька йому докладнійше приглянутись і признати його рідним собі або відкинути. І так в дійсности Чернявський не має для себе кутка в літературі, стає відчужений, хоч і старається йти за часом. Він сам добре відчуває те своє становище, свою неприналежність ані до старого, ані до нового часу. „Признаєть ся в „Донецьких сонетах“ (1898), що „новиною старинний звичай замутив“, що з „старинною держати згоди не зумів“ — І його твори дають нам вияснене психології такого творця, що не знає, куди йому прихилитись, до кого належати.

II.

Поет ділить перед нами своє жите на дві половини. Наперед:

Високий зліт на крилах мрій
І руки дум незв'язаних орлині,
І опісля — конанье на нульній
Посаді тій, нездатній ні до чого,
За шмат гіркий насущного черствого,
Без гордых дум і без високих мрій..
І без святих, затаєних надій!..

Розпочалась його діяльність творча сміливим поривом його окриленого духа, бунтом проти сірого, звичайного життя і бажанєм, здобути собі нові його підстави, з виглядом на ідеал якоїсь божественности. Чернявський протестує проти міщанства в житю.

„Тут люде сплять. Дрібне міщанство   Житя громади лийт-мотив—
Тут ідеал, і ліберальство   Пересуд помилок братів“.

Се Sturm-u. Drang-periode молодого поета. Се стремліне, вилить молодечу енергію, всі думи гарячої душі, виявити безглядну свою силу в пісні. Буйна молодість, яка не признає нічого старого, не знає або не хоче знати ніяких перешкод. У Чернявського найкращий вислів вона знаходить в „Піснях кохання“ (1895). Тут вона готова на все:

„Кохай мене — і з скита стану   Скажи—я зор з неба достаю
Я голосним твоім співцем!   Щоб завітчать тебе вінцем!“

Тут далі стремління: не подавлювати своїх сил, свого внутрішнього огню, своїх почувань:

„Не гаси огню кохання,   Слухай, щоб не заспівали
Як у грудях спалахне,   І кохання не туши!
Як піднімуться бажання,   Не згасити бо ясного
Серце пташкою здригне!   В небі сонечка повік,
Як зачуєш небувалі   І кохання молодого
Тихі співи у душі,   Не погасе чоловік.“

Одначе безглядність молодеца починає зникати, молодечі мрії починають таїти ся по закутках, „зграї днів ясних“ — минули. Приходить якась повага, тихість. Очевидно, що жите не ждало довго, щоби покорити собі молодого поета, зробити його своїм рабом. Він починає бачити його иньшими очима, з нового боку. Бачить, як дороги життя і його мрій перехрещують ся, розходять ся зовсім. Починає дивувати ся, що люде так можуть жити і так живуть. І являєть ся той сумноквасний погляд на жите. Говорить вже тут не той Чернявський, що гремів на міщанство, що міг протестувати, а той що приглядав ся міщанству, починає його пізнавати:

„Як все нікчемне наше щоденне,—
Праця за хліба в нетрах, в болоті,
Щасте міщанське, темне злиденне,
Сльози безсилюх, чванство страшенне
Дурнів вельможних, сильних по плоти!
В світіж так тихо, в світі так глухо;
Гасне дух божий в роді людському...
Слухає серце, слухає вухо,—
Тихо скрізь, глухо в світі пустому
В топтані сміття в неба дарунки—
Розум високий, віра живуча.“

Поет глянув на жите — і перелякав ся його. Серед такого життя можна хіба мучити ся, а не жити — так жити, як він думав. „Клич неба“ нічого тут не вдіє — мрія мусить розбити ся о те міщанське,

„сліпе життя“. Тут другий період, друга половина поетового життя. Він вже не має ніякого сумніву, що та вся „неміч, дрібнота, сонна отара, салом налита, пилом повита“ має дійсну силу, має могутність. І ратуючись з того болота та гнітучої темряви мольбою до „своїх кумирів“ піснї, всіма силами стараючись заховати в душі своїй святий огонь та стреміти до світла — він чує щораз більше, що сили його опускають, що він щораз більше мусить уступати і зрікати ся з тих високих задумів. Родить ся вже крайно-песимістичний і безсилий погляд на життя:

„Невже ж і іскри ті святі, Що несемо в житє із школи, Погаснуть мусять в тем- ноті	Сього життя глухої ночі, І поривання молоді, І рухи душ святих пророчі Потохнуть каменем в воді?!“
---	---

Кинувши визов міщанству, — поет не може вертати ся назад. Річ очевидна, що тільки в стремління наперед по тій „програмі“ молодечій може принести щастє життя. Та між тим він сам помічає, що пора того молодечого запалу та захвату минула для його. З сумом констатує, що гіркий досвід життя відбиваєть ся щораз-більше на його піснї. Бачив, що „стогін темряви життя“ так звязує його крилату колись і палку пісню, що вже ніяк не зможе вона сповнити тієї ролі, яку їй колись назначив. Вже носителькою „святих ідей“ вона не стане, вже громадянської сили не виявить. Зможе тільки промовляти і приносити потїху і розраду душам сумним, одиноким, зломаним. Сюди направляєть ся тепер вся сила творчости Чернявського. І знов нова струна: змаганне виявити як найбільше співчуття, найбільше теплоти чуття для всіх покривджених долею, сплатити останній довг для людства тим спочуванням та розумінням всього людського.

Але бажав би я до краю, Огонь у серці зберегти,	І тим пісням, що я співаю Добром в серця людей лягти“...
--	--

Так являєть ся те тепле почуттє до бездольного чоловіка, той тихий, затаєний в глибині душі і далекий від життя гуманізм. Поет готовий оправдати тепер всіх, що піддали ся долі і житю, всіх, що рвали ся колись до високих ідеалів та мрією обіймали житє і людей, а мусїли з них зрезигнувати, чи радше змушені були обставинами життя сховати їх десь глибоко і не виявляти. Тимто криєть ся у творах Чернявського глибокий трагізм, саме в тім, що одиниці людські приневолені признавати свою безсильність. Очевидно супроти так званого житєвого досвіду. Вони всі слабї, страшно слабї, навіть збуджують нераз своєю слабїстю чутє обридженя; і „князь Сарматїї“ і отець Сергїй, і Трублаєвич і цілий ряд других менших героїв. Але всім їм на „гріб нездійснених надїй“ кладе автор „пучочек імортелїв“ — як Юр. Хмельницькому („Князь Сарматїї“). Все він ста-

ряєть ся показати всю силу тих нікчемних обставин, щоб їх зломанне оправдати. Се неначе таємна думка, пружина всіх його творів з тої другої доби, — показати всю велику і оправдуючу тим самим силу цілого ряду моментів, які в людині ідеальній, повній запалу та енергії роблять трагічний перелом, коли змушують їх признати свою людську неміч-рабство. Отець Сергій несе хрест життя за тяжкий на одного чоловіка: теща йому не дає просвітку, жінка злигуєть ся з учителем, нужда матеріяльна доводить його до сухіт. В додатку архіерей назначає йому кару в монастирі, за те що спалив сухотничі ризи. І так розбиваєть ся його мрія про жите, про працю. Він бачить одну несправедливість в йому, чує свою невинність, свою чесність, які йому на ніщо не здадуть ся. „І так — говорить автор — безвіря заповзло в його душу і як мороз квітки, побило і повялило увесь містичний сад його душі, всі парости віри, що так пишно у нїм розростались у стінах школи. І се більш усього мучило о. Сергія і лякало, і жаль стискав його серце, жаль за тією вірою, що він мав її і тепер не має, і вже ніколи, ніколи не загоїть вона пекучих ран його душі, і не закрие рожевим серпанком чорної, страшної безодні-смерти...

Коли так, то скорійше б умерти!

Коли так, то нащо терпіти й муки, се пониженне!

Коли так, то бунт проти всего!... Бунт... Але во імя чого бунт, якими силами його зняти? І тут він знов почував під собою безодню і падав у неї. Бунт во імя людини і єї поваги! Се во імя Пафнутія, во імя жінки і тещі, во імя писаря і всіх тих, їм же імя тьма тем? Ні! — Бунт во імя тих славних і великих, які вели і ведуть людей до кращої долі. Але хіба та краща доля не омана, хіба то не золотий туман, за яким роззявляє пащу таж сама безодня смерть, смерть кожної окремої людини, смерть народів і націй, смерть усього людського роду? Во імя чогож бунтувати, де воно те імя?.. О, Боже — стогнав о. Сергій — дай мені віру, або знищ мене, зовсім, без сліду! І він ждав сего чуда, але його не було, і він почував себе нікчемним і безсилим, усім світом забутим, і нікому було пожаліти його“. — Тоді прийшов лист від о. Аркадія, який з ворогами обійшов ся сильно і сміливо. „Він не побояв ся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я? Я навіки пропаща людина. *Vae victis!*.. Горе знесиленим, нінащо не потрібним! Смерть їм“!.. І о. Сергій вішаєть ся ¹⁾.

Або Миша з останнього оповідання „Раби“. Йому обидно і соромно подумати, що хтось боїть ся немічного, але багатого старого, який може кождої хвилі нагнати зі служби управителя своїх маєтків. Се на його

¹⁾ З повісти: *Vae victis*.

погляд—принижуване самого себе,—се роблене себе рабом „сліпого, нерозумного капіталу“. А от і він переконуєть ся, що „рабство не таке просте й не складне питанне, яким воно здаєть ся з першого погляду, що воно обпугує людей тисячами непомітних ниток, виливає на психіку їх, одбірає енергію і робить взагалі-безсильними, нікчемними, несамостійними. Якийсь, такий самий як і всі чоловік, через те, що купив маєтки, тим самим немов відкупив і людей собі, людей інтелігентних, може не менше його освічених, і гнітить їх і має право зробити з ними, що захоче“. І так — нема ради для них. Ніхто їх не двигне, тих рабів. *Vae victis!*.. Отсе все, що можна про них сказати. І можна тільки пожалувати їх з автором, можна тільки сумувати над великою силою тих обставин житєвих, які їх ломлять.

Такі жерела гуманности Чернявського, його любви до чоловіка, його ключ: не кидайте каменем на тих слабодухів і рабів. Полюбіть їх за те, що вони нещасливі, непорадні, зломані. Зрозумійте їх. Не осуджуйте їх ради того, чим вони колись були, про що вони мріяли! Стоячи на такому становищі автор очевидно не може зрозуміти, не може відчутти неминучости боротьби двох поколінь. Вона для його щось дивне. Ось як виявляє свою опозицію проти „зеленої“ молоді Трублаєвич, герої повісти Чернявського „Весняна повідь“. „Вони бачать перед собою сотворену не ними, а старійшими поколіннями мету, й думають, що в два-три ступні вони дійдуть до неї. Вони не бачать перед собою провалів і ям, і не хотять їх бачити; а він не може їх не бачити. Вони думають, що вони сотворили оту мету, що люди на десять років старійші від них — то якісь архівні шпаргали, що ті люди не боліли тим же гнівом“. Тут проповідь вже в иньшому дусі. Друга сторона гуманізму автора. Говорить в ньому вже сам досвід житєвий, який молодечі пориви, — ті самі, які колись переживав сам Чернявський — готов признати химерою. Звичайно — говорить зовсім по банальному: і я колись такий був і я колись так поривав ся, протестував — але навчив ся инакше! І тебе таке жде. От же сиди тихо, — шануймо себе взаїмно, — зрозумій, що міщанство, те глупе, сіре жите ситих і салом налитих сильнійше понад нас і ми йому мусимо покорити ся. Чоловік повинен милосердити ся над чоловіком, розуміти, що всі ми раби!..

„Я борюсь за правду, за людину!“ — говорив поет ще в „Донецьких сонетах“. А се лиш з одного боку справедливо. Бо він прийшов до того, що понад правдою і людиною признав сильнійшу категорію, ту власне, проти котрої людина в імя правди бореть ся, — „сліпе життє!“ Людині своїй сказав, що можна склонити голову; аби вона мала тільки свідомість сього, сказав, що „проти природи йти не можна“. І

так за 20 літ своєї письменської діяльності автор перейшов шлях від горячого протесту проти міщанства до признання його непобідимим — до його оправдання, а тим самим і потвердження.

Се тло творчости Чернявського — її канва психологічна. Вона потрібна до зрозуміння цілої психіки поета, як і його поодиноких творів.

III.

З тим всім Чернявський старається навіяти всі свої твори подихом, якогось шляхотного ідеалізму, дати їм тенденцію, якусь світлу, змаганне величчє. Це вважаючи на все він за підставу всеї своєї творчости кладе його проповід. Він не перестає говорити про святі огні в душі чоловічий, не перестає звертати увагу на голос божий. Поезію свою сам характеризує тим, що вона „воскрешує кращі мрії“. І тут маємо змогу близше приглянути ся тому ідеалізму поета.

Безперечно — органічно його ніяким чином не можна получить з тим, що я вище сказав про Чернявського. Де серце житем розбите, де те жите тріумфує як одинокий побідник, і смієть ся з усіх ідеальних поривів людини, — там ідеалізм дійсний, горячий, сильний, той, що певний себе і стремить до реалізації — неможливий. Се буде тільки підкошена цвітка, мрія людини зломаної про щось, що повинно бути, що, було-би ясне, соняшне, гарне. Такий ідеалізм — се нігілізм поетичний, се тільки настрої розмріяний, що найбільше лірика почувань — але плоти, здорового тіла він не має. Тому він схематичний і легко переходить в деклямацію; а хоч ширости його не можна перечити, то з другого боку треба признати, що дуже легко він стає несвідомим фальшем, самодуреннем. Щоб він не відзивав ся для нас дісонансом, чимсь ненатуральним і неприємним — його треба здалека слухати. Чернявський любить ту далечінь, ту перспективу почувань. Поодинокі образи зливають ся в оден для нашого ока, поет малює нам їх загальними начерками, а щоб краще виглядали, щоб гармонічно відзивали ся до нас — убирає їх в поетичну прозу. Так підступає до нас поет тихий, розмріяний, злегка меланхолійний, в сумі своїм чарівно-задумчивий, широким поглядом обіймає все довкола себе. В ясних очах воскресає неначе щось дитячо-безтурботне, щось любе, що давно минулось і одійшло в далечінь. Певного рода пливучість ритму відзиваєть ся в його елегійнім співі; будить ся якась неозначена туга за широкою і величньою гармонією, настрої спокійно-пестливий, в якому думки самі собою підносять ся до тем „високих і поважних“. Тоді може сказати про себе дійсно: „обняв душею я весь світ!“ — Таким поміж иньшими поет стає перед нами, описуючи степ, той степ, серед котрого око скрізь тільки бачить сизу далечінь і розлогість, про котрий говорить поет:

„О, степе мій, моє житте, мій раю,
Прихилок всіх моїх найкращих мрій...“

Одначе, скоро лиш торкнеть ся автор чогось занадто близького, з чого немає перспективи на ту далечінь, де горизонт замкнений і все для ока представляеть ся як хаос, — там доперва відчуваємо всі дісонанси його пісні. Тут зараз помічаеть ся нерішучість, брак рівноваги, розкиданість автора, брак органічної сили і центрального пункту, автор не уміє прямо висловлювати ся, або висловлюеть ся неясно — а що найважнійше, — то те, що подає абстракцію, хоча чи висловити щось позитивно. Такий власне його ідеалізм: абстрактний, без ґрунту під ногами. Виходить він тим більше абстрактно, чим більше автор підходить до дійсности, зображує її реалістичним методом. Дві останні повісті: „Весняна повідь“ (1906) і „Варвари“ (1908) найкраще се ілюструють. Подія першої відбуваєть ся в часі російсько-японської війни і в початках революції, друга обіймає час пореволюційний і малює той еротичний рух, якого овочі принесла революція. Супротив тих подій автор майже зовсім безсильний. Не уміє знайти в них ніякого ладу, а щоб мати можливість зорієнтувати ся в них, сортує їх, наліплює етикетку. Оба твори виходять на якісь сензаційні романи. Отже зображуючи в них всемогучість подій, яких значіння люди не знають і не уміють догадати ся малюючи всю безглядність життя та його грубість, його безвихідну безнадійність, він кладе все таки понад ним принцип схарактеризованого мною тільки що ідеалізму. Він таки хоче, щоб ми мали серед того триумфуючого бруду життя світлий вигляд. Видумує прямо казку, наче б хотів потішити дітей. Здаеть ся на те тільки показав автор в „Весняній повіді“ „скрізь рани, кров і сльози“, щоби потім задитькати нас устами лікаря: „Мені все осе нагадує весняну повідь. Довго була скута земля морозами, все на їй омертвіло, заніміло, і багато назбиралось усякого сміття і те сміття змішалось з снігом, прибрало собі всякі форми. Але ось іде весна. Потроху-помалу розковує вона землю, ламає кригу, уже потекли мутні, але жваві говірки струмки скрізь, скрізь! Точать вони й підмивають усе, що не стрінеть ся їм по дорозі, зливають ся до купи... І тоді ревуть, бурхають, ламають все, що трапить ся на їх шляху, і несуть геть вперед і вперед. Несуть усю нечисть, зривають і заносять плодючу землю, не розбираючи правого і виноватого. Ну, — а в кінці всього, знаєте буде май. І будуть ясні, небо і земля!“ Здаеть ся, на те тільки представив автор всю огиду виродження Кунцевича (у „Варварах“), щоб Гармаш мав нагоду сказати йому кілька сентенцій в роді такої: „Коли ти взяв ся виховувати матерів свого народу, то кинь свої павіянські звичаї, щоб від тебе не смерділо блудом“ — „Треба мати не тільки бажання збирати з квіток медок солодкий; а повинно ще мати мужність і чесність взяти обовязки, які покладає на вас ваш учинок“... Впрочім фігури і Гармаша і Трублаєвича так і

зникають. Дальше сих бажань платонічних, дальше проповідий вони не йдуть. Тут зовсім ясно видно безсильність автора дати жите своїм ідеалам, зовсім ясно, що він помимо гіркого, песимістичного погляду на жите та помимо проповіді безсилости людини, хоче нас потішити, коли в найліпшій інтенції говорить казку: „Ну — а вкінци, знаєте, буде май — І будуть ясні небо і земля“...

IV.

Як бачимо, — внутрішня структура його духа нерівна — пошарпана. Брак її, як я згадав вже, того центрального пункту, який би в собі об'єднував цілого чоловіка. Зосередковане те поета в самому собі єсть власне тим, що підносить стверджені обсервацією факти до вищого значіння, робить їх важними в наших очах. Без того — зможемо тільки дані факти і події реєструвати, оповідати. Без того — не зможемо ми їх опанувати, володіти ними, а самі будемо від них залежні. Чернявський безперечно належить до тих письменників, для котрих щасливий вибір теми рідше в їх творчости — се момент від якого залежить щасте або невдача. Тема стає для них головною річю, вона їх за собою пориває; її вони держать ся. Тому понад сирий матеріал вони не годні звичайно нічого більше дати. Влити в його жите, своє, ужити його як форми чи способу, в який би міг виявити ся весь чоловік, вся його психіка — до сього вони на здібні і не мають сміливости. Вони звичайно оповідають тільки цікаві, на їх погляд, факти, помічені по дорозі. Відкрити їх глибину не уміють. Правда, і вони люблять часом вийти поза саме оповідане, тоді толкують його, старають ся вяснити те, що в йому криєть ся. Але тоді вони за далеко відбігають від річи, — та й толкують те, що само за себе краще уміло-би сказати, як би вони уміли його зглубити. Отже вага їх тільки другорядна. Се — неначе збирачі матеріялу призначеного до ужитку кому иньшому. Прийде він і відкриє нове жите людини, глибини людської душі — і в його слові почуєть ся віддих людської груди. У збирачів матеріялу зявляєть ся в творі механізм, дидактика або й фальш, коли лишень хочуть вийти поза назначений їм обсяг; маючи на увазі якісь спеціальні цілі — вони викривляють нераз характери, роблять з них абстракції, деревляні фігурки. Тому тло творів таке звичайно сіре, позбавлене красок та життя. Серед його, як серед вялової рілі, нераз і добре зерно пропадає марно. Бракує такій творчости запліднення тим сіменем, що виходить з тазмної глибини людських душ, їх дум та стремлінь.

Творчість Чернявського можнаби назвати до певної міри якоюсь сонною. Серце в ній чуємо, чуємо його прихильність до людей, бачимо, що відзиваєть ся живим битом при виді всякої недолі людської, — але тут тільки й є вся отта жива струя тої творчости. Поза тим все мовчить,

неначе приспане, в усій природі поета, не виявляє себе на верх. Найкращий доказ, що цілий чоловік в ньому не розвинув ся. Звідси всі хиби, які я старав ся показати в органічному звязку з усею психікою поета.

Поза тим, — у вислові, в зверхній формі має творчість Миколи Чернявського певного роду грацію, ніжність, чарівну поетичність.

ВОЛОДИМИРА ВІЛЬШАНЕЦЬКА.

Іскаріот ¹⁾.

Завдяки Ріхтеровій пішла по місті широка про Даню слава. Знайомі замужні жінки, не словами вправді а захованєм ся дали се Дані пізнати. Вона де не обернула ся бачила: за собою на-смішки і шепти, проти себе святу погорду. Найблизші навіть товаришки, Галя і Зоня, відвертали ся. Тяжко стало Дані з тим жити.

І з тим, і з тою любовю, що її в серці носила. А тяжко тим більше, що не була певна його серця. Тож ревними сльозами обливала по ночах білу подушку. Бо до давнійшої, любовної журби прибула ще одна найчорнійша з усього — журба неслави.

Неслава... Даня аж стрепенула ся.

Велика метушня зачала ся в її умі. Коли-б хоч знала, що він її кохає! Коли-б сказав виразно, що любить, все б перетерпіла, перечекала, ради нього. А так...

Мучить ся безконечно і кінця тим терпіням не знає. Її нерви все і все розстроюють ся. Почала вже навіть бажати смерти. Вмерти би хотіла. Вмерти, але — перед смертю його бачити.

Велике терпінє потрясло умом Дані і розбудило його немов з тяжкого просоня. Прийшла рефлексія. Любила його — навіщо? На глум, на неславу, на забаву для нього — може?

Ох, коли-б знала, що він не баламуть, не ворог її серця, не злий дух долі — як дуже би кохала... Але ні! за таку любов сам Бог навіть карає. Сам Бог і люди — сплетнями.

Хоч раз в житю, хоч раз би полюбити, хай нещасливо навіть — просило ся серце.

А твоє горе, твоя слава, можливе перенесене? Випитував ся розум.

І велика боротьба серця з розумом почала ся.

¹⁾ Докінчення, див. IV кн. ЛНВ. за 1910 р.

З третьої сторони станула ще непевність в нього. Ті три вороги рвали Даню і обезсилювали фізично. Вона й вже не знала, чи ще стоїть на давнім місці світ зовнішній, чи запав ся. У неї тепер витворив ся свій власний, відрубний світ любови і — пекла.

Крик душеної любови підносив ся що раз то висше. Минав тиждень в пекельних муках. Перед ним утікала. Перед його поглядом, манючими словами, перед всім, що рвало душу до нього.

Лічила ся. Як зранена звірина глядить інстинктом цілючого зілля, так вона інстинктом гляділа ліків на хору душу. Не находила однак. Повна розпуки побігла раз в храм Божий — до церкви. Аж тут шукала спокою.

Служба Божа доходила до половини, гомоніли голоси вірних. Була неділя. Немов задеревіла з болю, духом неприсутна, сиділа гей та люнатичка між народом. Змішані голоси вірних видали ся Дані якимсь далеким, глухим відгомоном, що виходив з під церкви.

Всього слухала, на все дивила ся і — о нім думала. В образах святих бачила його лице, в співі хору чула його дорогий голос. Зі звуками набожної пісні та кровавими сльозами намученого серця линула душа її чим раз висше і дальше — до нього.

Люди молили ся, били у груди а по їй умі вперто снували ся питання. Навіщо вони хрестять ся, встають, клякають? Де сей Бог? У чому Він наколи є не віде рибачкою чайкою на розбурхане озеро її серця, не втихомирить його? Господи! тиснуло ся її щораз на гадку — забери сю любов безконечну, або жите моє... Я не видержу довше.

Піднесла голову, серед сліз глянула між люди і — стрінула його очи. Навіть тут не давав їй спокою.

Вийшла. Він ждав вже на неї за порогом, годі було втікати.
— Панно Даню! що се? — поспитав неспокійно.

Не могла видержати, розплакала ся. На щасте люде ще не виходили...

— Знаєте, Ріхтерова... почала жалуватись.

— Знаю, знаю! Я вже раз дав її належну відправу а тепер вилаю! Сплетниця якась!!

Був страшенно взбурений. Даня глянула в його бліде лице, що тепер зайшло хмарою. Велика рішучість і сила блискала у його вічах.

Який він добрий — думала і — який відважний! Яке то щасте булоби мати в житю такого заступника...

— Позвольте іти з собою? — поспитав.

Даня глянула на люди, що виходили вже з церкви. Виходив також інспектор і пильно на них дивився.

— Мені би мило було, але...

— Розумію. Боїтесь сплетень.

— І власти...

— Е, годі. Відотхнув важко.

— Ручку цілую.

— Прощайте.

— А в кожній пригоді числіть на мене. Я стою на ваші прикази пані.

У сні бачила Даня, що любов його іде до неї з витяжними руками, що ті численні руки а властиво проміне ловили її у свої обійми, огортали, наскрізь переходили і — перепалювали. Чула, що довше їй остояти ся не зможе.

Стояла на роздорожу і не знала куди звернути ся. Позабути чи — покохати? Жаль було втратити, але що? Сама не знала. Велике щастя, а може — велике горе?

А тут, нікого поспитати, ні порадити ся, ні перед ким виплакати горе тяженьке. Написала до мами.

„Мамочко мої солодкі! Мені тепер без Вас як ще ніколи. Коли-б так крильця, злетіла би в рідну хату, коли-б не обовязок поїхала би до мами. Так годі. Крилець не дістати а відпустки не сподівати ся...

Єдині Мамусенько! приїдьте Ви до мене! І порадити ся маю і поспитати хоч і так дуже тужу за Вами. Ви Мамочко як ніхто в світі знайдете на всьо раду“.

Скорше чим Даня сподівала ся, приїхала мати ведена непокоєм. Щирі її, розумні очі неначе зірки ясні засяли дівчині. Так щож — годі було при чужих, ненаситно цікавих людях об всім поговорити. Секретариха увійшла привитати ся, тай вже полишила ся. Товаришки також сиділи...

Як на якій візиті усїла донька біля матери чемно і прилично. А її так дуже хотіло ся покласти голову на її груди і заплакати гірко. Виплакати, викричати горе, весь біль великий, що склубив ся коло серденька.

Та годі було. Сиділи прилично і — мовчали.

Наконець Ріхтерова, запросивши гостя на вечеру, пішла до кухні.

— Ні мамо! — зашипотіла Даня — не лишайте ся. То люди дуже вираховані. Й вас прошу мамо, ідіть що зісти в місто.

Мати немов слухняна дитина встала і попрощала ся.

Другої днини мати Дані вибирала ся вже в дорогу. Мала вона ще остати ся, але донька відраджувала.

— Їдьте мамо — просила, хоч самій серце краяло ся — їдьте мої кохані, не робіть нічлігом клопоту. Хоч вони — й просити вас будуть, проте я знаю...

Желізниця відходила пізно з полудня. Даровичева посклала свої клуночки дуже вчасно, прощана господарями незвичайно сердечно, пішла на станцію.

Донька провозжала її. Ішли звільна, оповідаючи собі тепер всьо щиро. На станції сіли в альтані. Широколисті каштани, штучно тут вишпекані, простирали над нею своє гіле. Тихо було. Часом лише виглянув на шосу захмурений робітник, часом майнула на пероні червона шапочка начальника. Обі жінщини глянули собі жалісно в очи.

— Яби так хотіла полишитись ще з тобою—сказала мати.

— Коли-б я мала свою хату мамочку...

— Вже хоч і у поли а таки лишилаби ся.

Тоді Даня припала до її руки і заплакала гірко.

Місто сподіваної сам на сам сповіди, лили ся сльози у мамі і доні. Сидючи цілували ся і — мовчали.

Мати не розпитувала про її горе, сама знала. Ніжно погладилла дорогу головку.

— Не плач дитино — сказала — не бери собі так дуже всього до серця. Се кожда людина, бодай раз в житю перетерпіти мусить. Ріхтерова мені дива розповідала, але я знаю, що то не правда, а тобі вірю дитино. А ти не жури ся, що любиш. Бо і чомуж би він не мав тебе взяти? Ти молода, образована, він молодий, на становиську. Сам Бог відай судив тобі бути панею.

— Мамо! мамо! завіщо вони мені так докучають?

— З заздрости дитинко з заздрости. Тому, що він комісар, що добра партія...

Дзвінок відозвав ся.

— Господи! а в мене нема білету! — кликнула зриваючись Даровичева.

— Нічого, поїзд зажде — сказала Даня — таж се льокалька мамо.

І жаль і розрада мішались у серці Дані по маминім відїзді.

Успокоювала ся звільна. Вже не плакала і не кидала ся. Віддавала ся своєму чувству як великій конечности, не умолимій силі, як Божій волі. А навіяні сумніви, мов сплячу гадюку, глибоко в серці сховала.

Попис у школі призначив інспектор на 12-того липня. У Дані всьо ішло добре, а надівсе вже деклямація. Ніжні, неначе шовкові звуки виходили з дитячих усточок.

Гостей було чимало. Були урядники, священики, був і сам пан староста, що більш чим дітям Дані придивляв ся.

Пописова саля, ціла зелена, пахуча, роботами і рисунками декорова, виглядала святочно. Всюди цвіти, цвіти і діти і молодість, жите, охота. Учениці обсыпали Даню китицями. По пописі аж дві дівчинки двигали ті цвіти до її дому, Даня йшла за ними з великою у руці китицею.

Надійшов з гори Ріхтер.

— Цвіти, цвіти, і ще цвіти! заговорив приязно.

— Се мої карнавалові трофеї — сказала сміючись Даня — другі приносять китиці з вечерків, я — зі школи.

Конець науки, конець муки. І свобода! Свобода по тяжкій праці, та виїзд на ферії!! Дівчата аж тремтіли з радості, що вирвуть ся на волю. Даня з Зонею пішли прощати ся. Ішли лехко та весело. Зоня розповідала — щебетала як звичайно дуже скоро і рішучо, Даня задумувала ся хвилями і зітхала з тихонька.

По дорозі, крім кількох Жидів, двох селян і одної панночки, не стрінули нікого з молодих хлопців.

Нараз зацікавила Даню товста панночка, котрої якось не завважила ніколи.

— Що то за одна? — поспитала.

— Свята фіра! — сказала Зоня сміючись.

— Що то значить?

Зоня засміяла ся ще сердечнійше.

— Її мущини так прозивають — сказала. Знаєте вона ходить до осьмої класи у Львові. Вибираючи ся раз до дому на свята так телеграфувала: свята — фіра. Підхопив се молодий експедитор, росповів в касині і сіромаха осталась святою фірою, тим більше, що назва та дуже добре до її товстої фігури пристала.

— Се злобно.

— Щож хочете, мущини до всього спосібні. А треба вам знати, що то одинока в місточку правдива панна до відданя. Бо учительки до таких не числять ся. Вони мають своє удержане і не ждуть мужського змилованя.

— Таж інтелігентних родин тут досить.

— Так, але всі вони майже, починаючи від старостів, бездітні. В де котрих є діти маленькі.

А ся знова нашим хлопцям не рівня. Донька канцелїста — не гарна і не багата, не входить навіть в товариства. Бо тутешня аристократія страшенно горда. Вони й учителькам велику ласку роблять, що їх приймають.

Даня на пів слухала, на пів вдивляла ся у далекі простори. Нараз спалахнула. Проти них йшов скоро, широкими кроками Домінский.

— Ого! певно прилучить ся! — сказала Зоня.

Дані сердечно бажалось з ним попрощати ся, але лякала ся Зоні.

— Я не хочу! — сказала гейби набурена.

— То зійдїм з дороги. Вступім до Кронової, з нею тако ж треба попрощати ся.

Хата вдови Кронової стояла при дорозі. Дівчата поспішно, немов гонені пхнули фіртку і по чистім подвірці прийшли до невеличкого дому.

Тут застали в гостях одну знайому з села учительку, та якогось чужого пана, що весело бавив присутних.

Нових гостей заскочив в дорозі голосний сердечний сміх.

— А! А! — витала пані дому — просимо до товариства і на чайок — веселійше нам буде.

З тими словами подала ся в кухню. Повернула та доперва почала представляти.

— Ту панночку — мовила вона — знаєте, а се мій кузин, академік, приїхав на вакації.

Присіли до стола, забренькотіли ложечки. Загомонїла весела бесїда.

В відчинених до кухні дверях станув незамітно Домінский.

Даня знала, була певна, що він тут за нею прийде, а однак — страшенно змішала ся. З ляку, щоби присутні не помітили того червонїла ще більше.

Щастєм, сумерк западав темний і всю увагу забирав академік.

А він увійшов весело, свобідно, рівнодушно заговорив до кожного, крім до неї. Робив се задля сплетень.

При світлі доперва зачав глядіти очей її прегарних. А вічі ті карі блищали до його з поза лямпи лагідно та мрійно; глибока любов в них відбивала ся.

— Коли пані їдуть? — поспитав наколи всі нараз чогось замовкли.

— Завтра — сказала Зоня.

— Ми також з судією вибираємося, але аж другого тижня. Пані ідуть вечером, чи в полудне?

— Вечером.

Коротка прощальна візита кінчила ся. Домінский попрощався і вийшов перед ними. Данину ручку задержав на мить у своїй долони.

— Отже завтра? — поспитав ще.

— Завтра.

— Разом з усіма?

— З усіма.

Товаришки порішили іти на дворець. Пішла і Даня з ними. Провожали їх обоє Ріхтери, та знайомі, прилучили ся їх свояки і приятелі, заманені гарним проходом.

На просторі, між містом а двірцем, тягла ся ціла майже інтелігенція місточка, то парами, то групами, гуторячи притишеним голосом.

Кожда з учительок несла у руці цвіти. Назвичайно раділи вибажанною свободою. Даня лише, хоч і тішила ся — сумувала. Полишала за собою велике горе і тих людей - звірюк, що пожерали психічно, але полишала також вічливу, кохану душу. Як би не він, не його приязне серце, що все і всюди вступає ся за неї, таке добре, таке у світі одиноке — вона би тут була не видержала доси. Сто раз волілаби село в запалих горах, чим жите серед облудних інтелігентів. Вона ніколи не забуде, як вони її тут наділи і як звільна і дуже серце її клонило ся до його, оборонця, приятеля, одиноко щирого серця.

Страшні були пережиті тут послідні дні. До отруї світа долучили ся ще муки любови. Вона за ним тужила, хотіла його бачити і бояла ся всіх і всього. Ще—й кривдили його перед нею, обманцем звали. А за кождий його вічливий погляд, за кожде щире слово, мстили ся насмішками.

І чому? Чому иньшим дівчатам женихи честю мали бути а її соромом? Чи тому, що вона учителька? А чи ж вже учительці не слід покохати, мати крім розуму ще—й серце? Коли-б хоч він приїхав в вакації до неї. Тоді лекше було позабувати, що ви-терпіла для нього.

Почала за ним розглядатись. По за ровами попри лотоки ішли гуртами хлопці. Він також ішов з ними. Примавав ся подаліч від неї, але вона знала для чого.

На невеличкім пероні зупинилась ціла громада. Старші пані посідали на лавочках, всі иньші поставали гуртками. Густо, аж

тісно стало. Поїзд вже дожидав гостей, але ніхто не спішив всідати.

Учительки станули разом, навкруги них близькі й знайомі.

— А напишіть до нас — просили.

По третім дзвінку почали подорожні на степені входити. Даня подавала навкруги праву ручку, держачи у лівій величезну, з білих камелій з довгою лентою китицю. Марицка і Зоня несли також прегарні цвіти. Були то дари фліртових товаришів.

Кондуктор просив вже у друге всідати а вони ще перекидалися поглядами, то словами, ще стискали свої руки. Мушчини увійшли в вагон. Один вдавав плач, другий сміяв ся вимушено, всі просили про пам'ять.

— Яка ваша адреса? — питав підчас того Домінський зтиха.

Подала, глядячи сумно на його.

Заколисала ся залізниця, мужчини почали зіскакувати. В очах Домінського станули сльози.

— Щасливої дороги! — кликали ще в віконця.

— Картка з видом!!! — крикнув на вздогін Домінський.

Разом з учительками виїхало жите місточка. Тепер хто міг тікав з нього. Урядники суду діставали по черзі дво-тиждневі відпустки і гнали в світ широкий розвіяти нудьгу — Жиди навіть, найрухливіший в місті елемент розлазились по гірських „купелях“.

Старостиха побігла аж до Абації, нових обожателів глядіти.

В місточку стало тихо, порошисто, задушно. Навіть в торгові дні бувало мало народа. Вздержувала їх праця в полі.

Пані Ріхтерова нудила ся самотня. Сплетні якомсь тепер не множили ся. Не було учительок, та-й не було ким займати ся.

Шкільне подвірє заросло травою, діти не грали ся на нім більше. Сумно шуміло листя в придорожнім, шкільнім садочку.

Пані Ріхтерова не ставала тепер в віконци.

Сей сумний вид навівав тугу велику на її товсте серце. Зрідка лише слали до неї учительки листи та карти.

А Даня тимчасом вигривала ся на сонци у рідних сторонах, при серцю доброї мами. Тужила, дуже тужила до нього, але терпіла радо, бо вірила, що прийде та хвиля, в який получить ся з ним на віки. Неписав він вправді листів, бож вона ще не була заручена, за то слав картки за картками, якісь такі дружні

та щирі, що Даня більш чим другі люди у них вичитувала. Минув так оден тиждень, зачав ся другий, Даня почала тепер вже напевно його сподівати ся. Але він не приїжджав. Картки навіть з годом перестали надходити.

Даня почула до нього жаль великий. Хвилями переставала вже навіть в нього вірити і плакала гірко, то знова немов тонучий билинки, чіпала ся солодкої надії.

А мати все подавала розраду. „Може не має відпустки — мовила — може до батьків спершу мусів їхати. Може впрочім хоче дізнати ся, чи ти в розлуці не забудеш на нього“.

Даня вірила деякі дні, відтак попадала знова в тугу та зневіру. В кінци почала тратити надію, надію на приїзд і на любов його.

І знова колишня чорна розпука огортала її душу. Знова почала „лічити ся“, любов із серця викидати. Щастем тепер вдавало ся се ліпше, бо не бачила його очей говорячих і не чула слівець манючих. Силоміць, жорстоко майже вбивала в собі ту любов, що приносила її само горе. Навіщо її того? Вона поверне до давнішого, спокійного житя, і буде як колись, вдоволена. Не буде що хвиля умерати та оживати надією на його, не буде більше журити ся. Ах! і чому ж вона покинула давнішну рівновагу?

З годом, по таких думках прийшла резигнація. У її душі вигасала звільна надія на нього а з нею і любов. Даня вертаючи з вакацій була вже майже зовсім спокійна. Часом лише, в нудній дорозі опадали її спомини, то приємні то лячні!

П'ятого вересня дістала запрошене на засідання товариства „приятелів молодіжи“, що відбувало ся звичайно в касиновій сали. Пішли товаришки пішла й Даня.

Побачила його з далека. Була однак певна, що вже не вернеть ся до неї, що знайшов за довгий час другу.

Примістила ся з товаришками в подальших кріслах, він підійшов ближше вічевих глядачів. Звільна заповняла ся сала мов ріка в часі повини. Йшли пани, Жиди, міщани, всі мешканці місточка.

За столом, на підвисшеню, засів сивобородий мущина, ветеран-посол. Промовив слів кілька, відтак дозволяв другим говорити.

І вскакували на підвисшене молодші; оден гордо, другий бундючно і говорили, говорили. Але Даня їх добре не бачила і не чула. За ним гляділа.

Засів ось там на право — думала.

Тепер встав, нараджує ся з другим...

О! вже просить о голос! буде говорити.

А він справді станув свobodно, елегантно побіч стола і почав говорити. Як говорив! душа рвала ся до слів його і — до його... Спершу несла ся його мова тихим потоком, відтак плила бистрою рікою, нарешті греміла пропастиным водопадом. Слова „молодіж, надія народу“ рвали ся з уст його що хвиля таким голосом, що аж серця дрожали. Під чарами слів його перетворювали ся люди. Одні у перве полюбили ту надію, другі каляли ся, що для неї нічого не робили а всі хотіли жертвувати все, що мали при собі для „вбогої дріботи“, що мала стати колись будучностю свого народу.

Говорячи не спускав з неї ока, бачила добре. Відтак зійшов з підвисшеня обійшов всі майже пані, поговорив, посміяв ся і — засів біля неї. Немов у горнятку закипіло в серденьку Дані. І в мить розбудило ся все давнйше...

Піднесла на нього вічі з вдячним поглядом, повним безмежної любови. Вернув.. вернув. Всі покинув а вернув, її коханий, єдиний.

Він також радів; тішив ся неначе малий хлопчик, що її побачив а може більше тим, що вчитав у гарних оченятах.

— Вибираємо віділ, прошу пропонувати! Перебив їм солодку бесіду председатель.

— Панна Марицка! — закликав радник.

● — І панна Дарович! — крикнув ще голоснійше Домінский.

— Добре, хто за тим?

Всі молоді муштини піднесли руки.

— Але-ж дякую — випрошувалась Даня — не маю часу на гонори.

— Так треба — сказав Домінский з тиха — тамті будуть гонорувати ся, а ви робити.

Полишила ся в виділі — задля нього.

По засіданю пішли товаришки вже окремо, а вона з Домінским окремо. Провів її аж до хати. По дорозі не могла на нього надивити ся. Огорів від сонця, запустив вуси і незвичайно викраснів. Притім був енергичний, палкий. Житє в нім кипіло і аж на вні переливало ся. Розпитував її щиро-сердечно як провела ферії, чи добре бавила ся. Але вона не могла йому всього розказати; немогла прецінь оповістити, як мучила ся великою тугою, як без нього не мала ні забави, ні праці, ні сну, ні спочинку.

Жваво вбігла в їдальню. Віра і надія вернули у серце Дані.

А в ідальни товаришки вже перебирали ся. Живо розмовляли про збори, про знайомих. Багато змінило ся. Той вмер, той оженив ся, того перенесено.

Служниця ладила до вечері, пані Міни не було дома. Надішов Ріхтер, почали вечеряти, повідати про збори. В половині вечері надійшла пані Міна.

— Weist du was Johann! — закликала вже від порога — я бачила сьогодні філософку!

Йому засвітились очи зацікавленем.

— Де? — поспитав живо.

— В докторової! Була там якась її своячка, що ходить на університет у Львові.

— Ну і що? і що? — допитував.

— Нічого. Надсподівано тиха і звичайна на що відізветь ся то все до речі.

Дівчата сміхом душили ся. Одна держала хусточку при устах, друга закашляла си нечайно, третя чогось дуже пильно під стіл гляділа. На щасте вечера не тревала вже довго. А коли за Ріхтерами замкнули ся двері, дівчата в голос розсміяли ся. Даня кинула ся ниць на отоману.

— Не витримаю! не витримаю! — говорила втираючи сльози.

На тиждень перед Андрійом, спізнивши ся як завсїгда, назначив директор щомісячну, звичайну конференцію. З великою бідою постягали ся. Почали радити. Радили голосно а флїртовали з тиха, наконець критикували лекцію практичну, що її сим разом мала Зоня. Сильно натягали за всі дрібниці, але вона уміла добре боронити ся. Відрізувала на всі сторони різко а так справно та дотепно, що ціле товариство сміяло ся.

А тим часом під школою на тротоарі у холоді і темряві стояли хлопці. Стояв там комісар старший та молодий, стояв судія і лікар і ще оден новий якийсь. На андріївські вечерниці прийшли просити.

Пізнім вечером скінчилась весела конференція.

На улицю висипало ся гамірне товариство, то гуртками, то поодинокю, то в парах.

Балакали, сміяли ся. Домінский прилучив ся зараз до Дані, Зоня і Галя навмисне прилишили ся поза ними. І бачили як він нахилив са до неї, як щось розповідав, вмовляв, та випрошував дуже. Де-котрі слова долїтали до них виразнійше, де-котрі знова пропадали у вечерній темряві.

Коли увійшли в казино, було вже по представленню. В передпокою дожидав їх Домінський; розбирав, жартував, та дякував щиро і тихо при розгортаню пальта.

Увійшли в салю. Гримнула музика, скочили хлопці. Бігли вони, як по найбільше щастє, по жінки впливових мужів. І пішли танцювати: старостиха, докторова, меценасова, пішли й другі молоді ще жінки.

Закрутили ся пари, зашуміли сукні, полинув вальс... Розколисава ся неначе пестра гадюка, що в колісцє веть ся. Гучно і сумовито плив він і плив, крутив звертав ся, розмірював і — лишав в упоєню.

Дівчата сиділи. Не вскорі, по перших доперва турах прибукали ся до них флїртові товариші. То оден, то другий подавав рамя, брав в обійми і пропадав у гурті. А вони йшли. З усмішкою на устах, з вдачностю у вічах, за ту велику ласку. Але й та ласка недовго тревала. При новім танці пішли нові вибори і знова як передше заміжні викручували ся в сали.

Даня не танцювала. Вона — й без того чудно бавила ся. При ній сидів Домінський, приносив солодоші і цвіти а на другі дівчата, хоча би й як нудили ся навіть не глянув.

До уший Дані долетіла недалека розмова:

— Вже заручені? — питала Кронова пані Міни, що між жінками сиділа.

— Або я знаю! То таке скрите та Даня...

— Аж тепер комісар попав ся. Кажуть, що він напевно ожениць ся з нею.

— Як дурний, то ожениць ся!

Товаришки Дані не найліпше бавили ся. Танцювали рідко, а як не танцювали, то - й не говорили. Ні одна з висшого жіноцтва, що в більшій часті з бувших учительок виводило ся, до них не приступила.

Іноді лишень присілась директорова.

Марицка була тим страшно обурена. „Перевернені голови“ — мовила з досадою. „Навіть то матури не мало а так задирає носа. Недавно так як і ми в болоті чалапала, а тепер думає одна з другою, що учительки не люди“!

Ріхтерова знова попала в лють правдиву. По півночи вже несамовито прилетіла до мужа:

— Я йду до дому! — заговорила надута — я обійду ся без такої забави!! До старостинського кружка мене не впускають, до учительського чейже не піду — ходімо ліпше до дому!

В одній хвилі слухняний Ріхтер позбиряв учительки та повів в гардеробу убирати. Надбігли там і хлопці, щоби помочи а властиво не пустити домів три одинокі на вечерку дівчата. Прилипли до Ріхтерової, та почали просити. Та чим більше вони просили, тим твердшою вона ставала. „Ні і ні“ — повторяла в великім пересердію. А коли - ж Марицка і Зона почали також потягати за відходом, у очах Дані станули сльози. Вона ж з ним ще ненаговорила ся, не надивила ся на нього, не почула ще того, чого що хвиля сподівала ся. Він зрозумів відай її гадки приступив ближше.

— То хоч ви панно Даню полишіть ся... просив благаючо з тиха.

Дані ще більше жаль стало.

— Якже - ж я сама годна? — вимовляла на силу через сльози Він призадумав ся.

— Чекайте! я вам вишукаю опіку!

Прожохом побіг в салю і привів директорову. Миленька, бліда на личку, чорноока жінка приступила до пані Міни.

— Пані секретарево! пані секретарево! хай панна Даня полишіть ся ще зі мною! — стала просити.

— Як схоче! — відповіла Ріхтерова сердито; подала стоячим навкруги мущинам руку і звернула ся в двері.

Домінский поклав за нею в воздуху знак хреста святого.

— З Богом! — сказав всьміхаючись до других.

Даня, незвичайно рада вернула з директоровою в салю. Ішла серединою її, молода, гожа, в ясно-кремовій блюзочці, більше щаслива чим розбавлена, цілому світови тепер вічлива — і аж рвала за собою мужеські очи.

А наколи Домінский віддалював ся від неї — приступали поспішно другі.

Вона їх тепер зацікавлювала дуже. Кождий з них бажав пізнати її з близька, приглянути ся тому скарбови, що його вишукав Домінский, а якого вони передше якось не добачували. А вона витала ся з ними зимно, поводитася байдужно, іноді навіть розсіяно. Бо що вони всі її обходили? Для неї на ціліснійкім світі існував оден — одинокий мущина — Домінский. Поза ним не бачила нікого.

Пристанула під зеркалом, та поглянула нечаяно проти себе. Під другим зеркалом, при другій стіні стояв сумовитий товариш учительської долі, Рогович.

Він також мав охоту приступити до неї, та не ставало йому відваги пхати ся поміж лікарів, судіїв та комісарів.

ЛНВістник 1910 кв. V.

18

За недовгий час з'явився Домінський і всі розступилися. Лише Рогович вдивлявся на неї даліше предивними очима.

Домінський глянув на нього, всьміхнувся.

— Знаєте, сей учитель любиться в вас — сказав все всьміхаючись.

Вона глянула здивована.

Де-ж то можливе!

Домінський знов глянув на нього.

— Страшенно глупа людина — промовив гейби до себе.

Темним та мрачним осіннім ранком, вертала Даня додому з директорами, Домінський проводжав їх. На роздоріжжю розпрощалися. Тамті увійшли до свого домику, що стояв біля головної вулиці. Даня з Домінським подала вільною ходою в бічну вуличку.

Ішли і — мовчали. Лише він взяв її тісно під рамя, притулив до себе, дрібну скостенілу від зимна ручку підніс до уст своїх, а огріваючи горячим віддихом, цілував щиро та вдячно неначе вимовляв слова: дякую! дякую! дякую!

Даня не боронилася. Навіщо? Та-ж рука разом з душею давно до нього належала, таж цілував її найліпший у світі приятель, найдорожший хлопець, будучий пан і муж!

Коло фіртки пристанув. Стояв так хвилю, неначе хотів щось казати, а не міг рішитися. Даня пристанула також, ждала. Вона чула, що тепер надійшла рішуча хвиля, що імовірно щось незвичайною станеться. Серце у неї забило неспокійно. А він мовчав. Нечайно лише, наглим порушенням обняв її правою рукою, пригорнув до себе і поцілував в уста. Відтак відійшов поспішно.

Даня ціла взбурена кинулася у фіртку, упоена, розміряна оперлася об мур і глянула в захмарене небо. Господи! — подумала — що се? Був же то поцілуй чесного чоловіка, чи — Іскоріота Юди?

Другої днини в школі Даня прогайнувала всі години. Як ні намагалася, як ні силувала учить по давньому, ніяк не годна була. Остогидли її діти, їх відповіді, безмежно марною видала її ціла наука. Бо і що то всьо варте проти її любови?

Не бачила душею нічого, крім його, не чула крім горячого на устах поцілуя. Говорила справді до дітей з конечности — обов'язку, але не розуміла сама слів висказаних. Здавалося їй гейби хтось другий відзивався пустими звуками...

Хвилями уставала в праці і призадумувалася.

Тоді чула сильне вражіння поцілуя, вже тисячний раз може.

При виході зі школи як звичайно стрінула його.

Ждав по противнім боці тротуару. Задрожала побачивши. Хотіла спершу утікати, виминути, а коли се стало ся неможливим, просити, щоби не приступав, не ішов з нею, бажала через сльози о се його благати, але не мала сили і лякала ся. Навіть у очи його не сьміла подивити ся, бо соромилась дуже першого в житю злочину. На щастє надійшла друга учителька і Данї лекше стало. Ішли в троє, на позір дуже весело. Тамта щебетала невпинно, Даня мовчала.

А він все і все, дуже вперто глядів за її очима. Доглядив ся вкінци. Даня побачила у його вічах якийсь иньший небачений до тепер проблиск — незвичайний і — милий.

Але се прикре вражінє лагодила одна думка; Даня чула виразно, що він тепер до неї вже належить, що вона його дівчина, що любить її дуже і пішовби на край світа за нею.

По сих вечерницях опінія місточка ще більше заворушила ся. Тепер було вже більше число тих, що вірили в можливість подружя Домінского з Данею. Учителство навіть з більшою пошаною почало відносити ся до неї.

А любов так огорнула Данину душу, Домінский так заступив світ цілий собою, що поза ним не бачила вже нічого. Ні дітий, що горнули ся до неї з давнійшою любовю, ні строгого лица властей, ні ворожих людей зі сплетнями на устах. Її хотіло ся іноді стати на середині міста і кричати голосно, так голосно, щоби аж в старостві почули: я його люблю! люблю! кохаю !!

Але часом инакше було. Часом хотіло ся її, цілою душею хотіло поговорити з ним, подивити ся в його очи а лякала ся інспектора. Хоч він, наколи сповідала ся з сеї думки — сьміяв ся з неї. „Інспектор? що йому такий інспектор, бувший учитель? Він не боїть ся нікого.

А вона тимчасом, ждучи на ті короткі стрічи, тужила і любила його щораз то більше. В школі цілковито опускала ся. Вічно задумана, неспокійна, до крайности зденерована, приказувала лише відчитувати з книжки, а сама, уже без перешкоди пускалась в прохід по класі, на безконечні мрії...

І так сходила дармо година за годиною, діти нічого не учили ся.

Минали тиждні. А тут у школі майже що днини витали її товаришки допитливими поглядами, та й часом словами: і що-ж там нового? як стоять ваші акції? чи можна поздоровати?

Не було може в тих словах злости, лише велика цікавість,

Дані однак приносили вони біль великий. Чи можна? Вона — й сама розбирала сю гадку днями і ночами, та ніяк не могла збагнути, чи взагалі коли небудь можна буде...

Мучила ся тим і вяла.

В домашнім життю Дані також не найліпше вело ся. Заздрість пані Міни змагала ся. З коса гляділа вона на Марицку, та пильнувала кожного погляду Зоні чи Дані. І частійше тепер надувала ся і за кожду дрібницю докоряла дівчатам гірко.

Одного разу вижичила Мариця з окружної бібліотеки кілька книжок до читаня. Товаришки вважали, що місто бавити Ріхтерів співом чи розмовою, яка з часта гнівами кінчила ся, ліпше, та пожиточнійше буде читати вечерями голосно.

Зараз першого вечора, в надію за ту приємність, зачали дівчата при засвіченій лампі вигідно приміщувати ся. Марицка поправляла німецькі зшитки, Зоня руські, а Даня взялась за читанне. Читала дуже поправно.

— Міна! — закликав Ріхтер до жінки, що крутила ся по кухні — прийди та послухай, як панна Даня читає.

Вона станула в порозі захмурена.

— Щоби учителька та не вмiла читати! — відказала.

Даня читала далі...

— Що то значить притча? — перебила з тиха Зоня.

— Przymowienie.

З нова читала...

За хвилю підняла голову Марицка.

— Мені вже з тих помилок в голові перекрутило ся—казала. — Зоню чи „ман“ через два, чи через одно *n* пишеть ся?

— Котре ман?

— Der Mann, мужчина.

— Через два.

І Зоня всміхнула ся.

— Бачите як то придало ся, що кожда з нас з иньшої нації.

Галя заслухана в читанне кивнула лише головою.

Надійшла з кухні Ріхтерова, почала накривати.

— Гарне се оповідане? — поспишала.

-- Дуже гарне.

А де воно дієть ся?

— В Римі.

— Рим — вмішав ся Ріхтер — бажавби я хоч раз в житю там бути.

— І я! і я! — відозвала ся скоро Марицка.

— То їдьмо разом!

— Ідьмо!

Сьміяли ся жартобливо обое.

Ріхтерова почервоніла, глянула на неї, на його і — страшно надула ся.

— А я вам раджу, взяти собі на товариша якогось иньшого, нежонатого — сказала поважно — инакше моглоби вас встрінути щось дуже не миле...

Марицка перестала поправляти, глянула на неї здивована і обурена.

— Але — як ви з такої дурниці робите історію... сказала різко — то даруйте, але...

— Я знаю що говорю — перебила пані Міна дуже поважно.

Тепер і Марицка сильно обидила ся. Товаришки вижидали з битєм серця закінчення сцени, Ріхтер насторожив ся також. Вечеря скінчила ся дуже сумно.

— І що-тепер? — спитала Марицка, наколи за Ріхтерами зачинили ся двері

— Відай треба нам буде з відти вибирати ся... відповіла зажурена Зоня.

Даня слухала і не відзивала ся. Ії та сцена більш розсмішила чим зажурила. Істнованя такої глупоти вона не припускала.

А йдучи за гадкою Зоні, вона встала, зняла з ліжка коцик, простелила на помості і почала знимати зі стін ручно мальовані, декоративні тарілки. Положила на коцик подушку, відтак вмивальку і „будильник“, ціле невеличке, питоме майно вбогої учительки.

Задумана журливо Марицка глянула на се нечаяно.

— Ви що? — поспитала здивована.

— А що-ж, випроваджую ся.

В тих словах, по складанних на купі річах і в тій готовності до опущеня дому Ріхтерів було тільки комізму, що дівчата позабувши на хвилю свою журу почали спазматично сьміяти ся.

Марицка заглибила ся в циратову канапу, Зоня кинулась ниць на ліжку, Даня присіла при річах на помості і ха-ха-ха! та ха-ха-ха! товкло ся через довгі хвилини несамовито по хаті.

Прохохом вибігла з кухні Карольця. Станула на порозі і хоч не знала з чого, почала й собі сміяти ся. А божевільний, сей сьміховий квартет розлягав ся предовгі ще хвилі навкруги...

Ха-ха-ха! і ха-ха-ха! несло ся далеко через відчинене віконце в місто...

Як лише другої днини вернули дівчата зі школи, вручила служниця Марицкій елегантний білет: „Прошу собі від першого глядіти помешканя, бо я вас держати не буду“ — писала на нім коротко пані Міна.

Прочитала збентежена Марицка, прочитали й товаришки, та чорний сум покрив перемучені працею личка. Галя і Зоня були тою вісткою прямо прибиті, лиш тихенька звичайно Даня набрала енергії.

— Дурниця мешкане — мовила Марицка сумно — я помешкане за такі гроші скоро знайду — але тут іде о що иньшого. Ріхтерова наробить сплетень, скаже, що я баламутила її мужа і всі стануть по її стороні, бо вона секретариха. А за учителькою хто обстане? і чим я обороню ся?

— Ми тебе оборонимо! Ми чейже найліпше знаємо як то було — сказала скоро Зоня.

— Ви того зробити не годні, живете у її хаті..

— Ні! — відозвала ся Даня. — Всі три випроводжуємо ся. Ми також досить маємо тої ласки!

Обід сьогодні їли дівчата самі, окремо, а у домашній атмосфері уносило ся дуже немиле напружене. Пані Міна ходила мов юрна хмара, служниця гляділа пильно на обидва боки, підслухувала.

Завтрішнього дня Даня і Зоня, позаяк мали науку лише до 11-тої години, пішли обидві в місто глядіти помешканя.

— Тут можна лише через знайомих дістати — пояснювала дорозі Зоня,—а то власне річ найприкрійша, бо кождому з окрема мусить ся повідати о причині наглої зміни. Підемо передше до директорової, може вона нас порадить.

Пішли. Директора не було дома як звичайно а жінка його, хоч гарна та добра, блідо виглядала і сумно. Мов зі жалобою дивили ся на кожного її великі, чорні очі. І діти якісь мізерні були. Одно з золотухою, другому англійська хвороба повикручувала ноги.

Жили в хатині низькій та понурій, дарма що пенсія його стала би й на ліпшу. Але пан директор грав в карти. Вештав ся також по товариствах — лише для жінки, для дому не мав вільної хвилі, ні зайвих грошей, ні доброго слова навіть. А в хаті тій так

вбого було навкруги, так віяло журбою з кожного кутика, що аж на душі сумно стало.

Директорівій оповіли дівчата всю правду. Повідала її Зоня, трохи комічно, троха жалісно, і! закінчила словами:

— Тяжко жити учительці на світі, пані директорово!

— Задля чого? — За свої гроші дістанете мешканє а з людської глупоти смійте ся. Глупих все більше бувало на світі, чим мудрих. От ліпше дякуйте Богу, що мужів не маєте. Я на вашім місци була б щаслива. Кожда з вас є великою панею. Сама собі, ніколи не гризе ся, гірко заробить, солодко зість, та ще-й забавить ся! Ідїть до Кронової, може вона вас прийме.

Пішли до Кронової. Але вона, молода вдовиця, хоч і мала мешканє, відповіла:

— Се лише для мущин — сказала прямо.

— Ось вам доля! — заговорила на дорозі Зоня — мущина дістане найліпше мешканє, за найнижшу ціну, ще й танцюватимуть коло нього, бо він мущина! Машина до цілованя!!

Пішли ще до двох домів, також надармо. А та мандрівка за ласкою, то впрошуванє ся до чужої хати, було для дівчат, особливо для Дані дуже прикрою, тяжкою дорогою.

Ждав на неї як звичайно понизше шкільного города, на роздорожу. Туди Даня мусіла переходити. Вправді могла дістати ся до дому коротшою дорогою, через шкільне подвірє, та фіртку, що як раз стояла проти її порога, — але вона тужила за свіжим воздухом, і нарочито вибирала довшу дорогу. Притім мала своє вирахованє. Бажала конче „когось“ стрінуги, того, що ставав ся з годом для неї як воздух до естнованя. Ішла і думала. А він уже з подаліч сміяв ся до неї, тим добрим, щирим усміхом, який здавав ся говорити про радість велику..

Надійшла скоренько, зрівняли ся. Не витаючись навіть, мовчки, вдивляли ся у свої очі довго, довго. Одно друге здавалось відгадувати. Вона, чи він її справді кохає — він, чи не змінилась в любови.

Відтак переходив на її лівий бік, вона звертала щасливе личко до нього і — йшли...

— Що ж чувати? — почав комісар своїм звичаєм, приязно-сердечно неначе до сестри рідної.

— Горе... Наша принципалка погнівала ся.

— Глупа швабиця! хто би там її гнівом журился!

— Коли ж мешканє вимовила.

- Всім?
- Ні, Галі лише, але ми задля солідарности також забираем ся
- Се дуже гарно.
- Щож коли мешканє годі дістати.
- Як би позволили, я би для вас вистарав ся...
- Наколи ви такі добрі...

Були вже коло жовтого дому. Він знова вдивив ся глибоко у її карі вічі. Розійшлись, як зійшли ся — без прощаня.

Домінский додержав приреченя. Вишукав Дані елєгантне помешканє у знайомого собі інжінера. Було там двоє дітей до науки, неможливо тупих та розпущених, тож він охотно згодив ся взяти до свого дому Даню, звістну із совісної праці учительку.

За науку і вихованє тих дітей, дістала вона окрему кімнату з цілим удержанєм. Вправді мусіла ще доплачувати 15 гульденів місячно, та окремо дрова купувати, все ж то для неї була велика полєкша, бо з пенсії лишала ся чиста десятка.

Притім приємно її там було. Часами заходив до інжінерів комісар, часто бували й иньші гості. Молода ще, гнучка, жвава, а дуже солодка пані дому, чарувала собою не лише Даню, але й усіх навкруги.

Марицка і Зоня трафили також добре. Директор порадив ся з жінкою, випровадили ся на більше мешканє і забрали панни до себе. Обидві разом дістали кімнату високу, простору, гарно мальовану, сяк так собі прибрали і були вдоволені.

А директорова, сама дуже нещаслива, мала для них вічливе серце.

Стояла в порозі своєї кляси і слухала. Через відчинені до половини двері втискали ся сумовито-моторні звуки. Виходили вони з противної кляси. Виразно визначав ся гарний баритон Роговича, та тоненькі голосочки малих школяриків :

„Синий, синий, ти Дунаю.

Краю рідний, ох! прощай?

Іха! іха-ха! Краю рідний ох! прощай!!

Даня слухала. Вона дуже любила його голос і ті пісні українські, дорогі, свої, що він їх знав чимало...

...іха! іха-ха!.. ляло ся цілими філями у її клясу і чародійною силою в душу. Диво! Як він страшенно „брав“ її тільки звуками... Коли б не там-той... хто знає щоби ся стало... за тими піснями пішла би була всюди, в царину нужди навіть.

З канцелярії вийшов директор.

— Гарно співають, правда? — заговорив приязно.

— Дуже гарно!

— Шкода мені такої сили...

— Чому шкода?

— Бо він подав ся на иншу посаду. Ніяк не хоче в нас бути.

Відійшов. Даня зачинила двері і почала учити. Не цікавила ся ніколи чужими справами. Коли подав ся, то відай йому так треба. В кожного є свої діла і — свій розум.

Скінчивши працю, з душею повною ще звуків, бігла в місто до крамниці. По дорозі прилучив ся Домінський.

Ішли рівно побіч себе, задивлені знова, заслухані, минали знайомих не бачучи.

Зайшли проти касина. Дім Гольда, в яким воно містилось стояв по правім, мешкане Домінського по лівім боці дороги. З касина вийшов служаший, вклонив ся.

— Ти до мене Степане? — поспитав Домінський пристаючи.

— Прошу пана комісара, пан меценас приїхали!

— Зі Львова?

— Так.

— Добре, іди, принеси обід, я там в недовзі прийду!

— Ще сю книжку передав посесор з Медатич і казав кланятися ся.

— Давай!

— Приїхав ваш отець? — спитала втішена Даня.

— І відай привіз свіжу монету...

— Як же, і ви не йдете?

— Ні! Ви пані в мене перші; погуляймо ще дрібку а старий хай пожде трохи.

— Що се за книжка?

— Глупий роман, я позичав його до читання.

— Ракшиньским?

— Так...

— Там тепер панна якась є?

— А є. Її сестра, що приїхала зі Львова.

Даню вкололо прикро чутте заздлости.

— Гарна? — поспитала майже на силу.

Його очі занялись оживленем.

— Краса дурниця; але поступова, елегантна, проти мушин задирилива — Кажу вам одинока, європейська панна!

Перед крамницею попрощала Даня Домінського трохи холодно. Мала жаль до нього. І за той рожевий листочок, що його бачила у книжці, і за то одушевлене, з яким описував її „свіжу“ панну.

Купила білу бавовну і вертала вже сама дуже поспішно. Подільський вітер з морозом трохи дув зі всіх боків, та невидимими руками здирав з голови шапочку та воальку з лиця дівчини. А вона йшла... Йшла дуже задумана і дуже нещаслива.

Нечайно надплила сильнійша філя вітру. Одні з прохожих лапали мерщій за голови, другі бігли навздогін за капелюхами. Всі сміяли ся з себе і з других сердечно.

Лише Даня була люта. Вона не бачила тут ніякої причини до сміху і сердила ся дуже на невидимого ворога, вітра.

В незвичайно лихим настрою увійшла в свою кімнату. По свіжій воздусі затяжіла їй хатня задуха. Знімаючи пальто, в однім ще рукаві, приступила до вікна і відчинила його. Подув у хату сильно морозний легіт. Даня роздягала ся далі. Рукавички і воальку зложила не дуже то симетрично, поклала в біле пуделко, та поставила на шафі. А виймаючи шпильку з капелюха, станула перед зеркалом плечима до віконця.

— Паннунцю! — відозвав ся з надвору голос — треба вікно замкнути!

Приказовий тон слів, та насильне домаганє обурили Даню.

— Чому? — В звуках того слова дрожала душена лють.

— Бо вітер стовче шибу!

— А вам що до того? — сказала різко.

Візник що приїхав по пана інженера збентежив ся, спустив голову.

— Та ні — я хотів лише сказати, що шкода — пробормотів несміло. Пішов.

З капелюхом у руці стояла Даня при віконцю. Їй жаль тепер стало того візника, жаль докірливих слів. Завіщо ж було на нього накидатись? Сказав як думав, з доброго серця.

Відраза до себе самої огорнула її душу. Все і все, при кожній роботі насувало ся на думку: яке то було ординарне, яке нелюдське! Хотіла іти, перепрошувати його. Та годі, поїхав, пропав і хто він сама не знала. Поїхав, а її полишив сей докір совісти, що огірчив щілу, зле перебуту днину...

Сумно біліли ся Різдвяні свята у очах Дані. І сего року була поміж чужими. Тож тяжко стало на серденьку, тяжко і тужно, бо й Домінский виїхав батька відвідати.

Неначе підтята, така сумна вертала з церкви самотна. На поперецьці стрінула Ріхтерову.

— Панно Даню! панно Даню! — кликала вже з далека —

чого так задумались? А може ви гніваєтесь на мене? Лишіть се; ми чейже нічого з собою не мали! І симпатичні ви нам були і я вам все добре бажала... От ходіть зі мною, сьогодні сподіваємся гостей.

— Дякую, не можу.

— Ходіть... Довідаєтесь щось дуже цікавого.

Даня глянула на неї дуже уважно. Бути може-думала, — що Ріхтер приніс якусь вістку від інспектора. Може рішило ся то, чого все так дуже лякалась — її перенесеня задля Домінського. Пішла.

Ріхтерова була якась дуже порушена, прямо увійшли в їдальню. Секретар з серветою під бородою сидів за сніданем.

— Du Johann! закликала пані Міна вже з порога. — Чув що стало ся?

— Ні!

— Йдуть Марицкої заповіді...

В Даню дух вступив. Утішила ся незвичайно, аж почервоніла з радости.

— Та з ким?

— З радником!

— Що кажеш? Та дивіть ся панство — хтоби то був таке придумав. Але то добре, дуже добре...

— Вона його не варта. Така учителька...

— Власне, що з неї буде парадна радничка. Образована, елегантна і — розумна. Лише що вона молода а він старий...

— Я дуже цікава як вони будуть жити. Може-й та схоче стріляти ся.

— Доживем, побачимо. Однак ні; вона за розумна на се.

— Але як то стало ся? Нічого не було чути.

— Так найліпше. Пощо славити дівчину, ще-й таку що стоить сама у світі... Колиж шлюб?

— Кажуть в другу неділю.

Радість Дані перейшла нараз в журбу. Ще більше прибита домів вертала.

Полумала о своїй непевній долі, гей милий Боже. Чи-й для неї коли настане така неділя?

В дома застала лист від батька. Побіч звичайних наук і сердечностей таке прочитала:

„Учи ся також дитино до іспиту, не марнуй часу дорогого. Доки ще дещо памятаєш, лехше зможеш здати. А памятай, що свій хліб, то підстава, проче заверни голова, дурниця“. По-

чала роздумувати. Були тепер святочні ферії, часу доволі. Виняла книжки і взяла ся за уче. Силувала ся дуже, та годі. Об чім не читала, про що не подумала, все гадка її звертала ся до — Домінського. Ні! вона вже не та що колись стала. В неї вже ні сили волі, ні розуму, ні памяти давної.

Часами затикала уши і очи, щоб його не бачити і читала, читала... Прочитала з десять раз одну сторону а змісту не второпала. Тоді кидала „зле написані підручники“ і пускала серцю волю.

Але були й хвилі в яких змагала ся дуже. Ліпше залишити ту любов, чим іспит роздумувала. Перемагала ся тоді цілою силою, щоби читану книжку вирозуміти. Але по годині такої праці ставала дуже втомлена. Чула в голові біль фізичний і напружене м'язів, прочувала, що таке перемягане мозку до божевіля довести з може.

І та пинява наука і ті дві сили, що дерли душу Дані на двоє, підтиняли звільна здоровий до тепер організм дівчини.

В місяць по вінчаню радника, вечірною порою ішли Ріхтери на дворець, щоденним своїм звичаєм, задля проходу. Проти них, вертаючи вже з двірця йшло гутірно старостинське товариство а поміж ними радники. Вона в елегантнім, моднім костюмі, весела та бесідлива, він висвіжений, вдоволений, відай щасливий.

Ріхтерів поздоровила Галя чемно, але — з висока. Пані Міна почервоніла.

— Диви як вигарніла! — сказала з тиха до мужа — тепер їй й пізнати годі, таке все прибранне. Не знати лишень, чи їй то боком не лізе!

— Е! вона мудра. Повідали в касині що там ціла хата кружить ся навкруги неї. Радник сам перестав пити і як студент бігає за цвітами. — Його мати носить за нею кальози, наколи ранком вийде в городець. Помалу, ніжно, та з тиха, зуміла собі всіх зеднати. То таки багато значить розумна жінка...

Домінський повернув ся зі Львова в половині січня незвичайно веселий та вдоволений. І родичів відвідав і вибавив ся доволі. А бавив ся там „чудово“ бавив так, що аж „обридло“. Тепер вернув знова в глухе місточко і рад з того дуже. Тут приглянеть ся собі у яснім зеркалі кареньких вічий і — ліпшим стане. Жаль лише великий, що вона, Даня, над тими задачами так замучує

ся. Вона також потребує розривки... Даня дивила ся знова цілою душею у його очи і знова вірила.

На десятого лютото зааранжував Домінський баль превеликий. Раділи ним всі, раділа й Даня. Вона чула у душі, що буде основою сеї забави, що й на ній може рішити ся її будучність. Тож хотіла бути гарною. Її забажало ся дуже львівської сукні, майстерно зробленої, дорогої. А тепер могла собі дозволити. І замовлене її прийде не тяжко. На суботу жидівочки не приходили і властивої науки не було — могла дістати відпуску, у Львові мала знайомі жінки, дві сестри, до котрих безцеремонії заїджала. Тому, оповівши ся Домінському поїхала.

На стації, на якій скінчила ся льокалька а зачинала державна желізниця, мусіла ждати. Тай нудно було. Перейшла ся сюда, тудя, по почекальні, відтак поправивши перед великим зеркалом волосе, пішла відвідати одну товаришку, що проживала в недалекім селі за учителем.

Давня Вася змінила ся дуже. Молоде ще, собою невеличке, проживало серед громадки дужих дітий марне, чорне, запрацьоване. Лише великі сиві очи виставали сильно з оправи, та весело гляділи у саму душу Дані.

Вертала власне з села, з хлопчиком, коли Даня звороті вертала, не заставши крім дітий нікого в хаті.

— Ти тут звідки взяла ся? — скрикнула щиро-радісно. Якаж то несподіванка! Ходи! ходи! до хати!

А малий хлопчище, немов курієр пігнав до других дітий з новиною, що прийшла якась пані. Всі вони вмить взяли покій в облогу. Вася, обганяла ся від них що змога. Одному дала яблуко, друге випхала за двері, найменше з грубими ноженятами взяла на руки.

— Кілько в тебе діточок Васю?

— Четверо.

— Ти старша була за мене. Кілько літ маєш?

— Двацять шість!

— Господи і такі діти! Тобі не тяжко з ними?

— Щож робити... Впрочім, Русини потребують народних робітників а мої діти будуть патріотами.

Даня помимо своєї волі схилила з поваженням голову. Чула у житю досить нарікань на діти, чула патріотичні фрази, численні диспути, погрози ворогам, але таких слів ще не чула ніколи.

Здивована гляділа на те дрібненьке личко і здавало ся її не-

наче над ним схиляє свої крила Мати-Україна, та торжественно шепоче: то й за ті діти дорогії, честь тобі жінко!..

Вася нараз виросла і вигарніла у очах Дані.

Увійшов її муж, та перебив бесіду. Невеличкий хударлявий а симпатичний дуже, був типовим, сільським учителем.

Він радів також з гостини Дані і широко, а найщиріше вже дрібненькі діти, що втиснулися за татком до кімнати.

За обідом, що його власне наднесла служниця, бо Вася також учителювала, повелася весела, сердечна дуже гутірка. Мило тут було. Скромненьку кімнатку по береги виповняло світло розуму і тепло симпатії.

По обіді обі товаришки засіли вигідно на чорній, циратовій канапі, учитель пішов з дітьми бавити ся в класу. Посипали ся спомини; про давні, дитячі події, то веселі, то смутні, приємні чи немилі.

— Добре тобі Васю?

— Добре, я вповні вдоволена.

— Мимо потрійних обов'язків?

— Мимо, а може власне з ними. Праця виключно для себе не має вартости. Хіба у самолюба.

На миленькій розмові промайнули хвилини, Даня прокинула ся немов з просоня.

— Час мені їхати. Бувай Васю здорова.

— Ні! ще ні! Я тебе так давно не бачила а ти вже утікаєш! Лиши ся ще, лиши дорогенька, від нас до залізничної недалеко. Впрочім пішло по коні...

Даня зістала ся, а коли за годину доїжджала до стації, нечаяно зачинила ся рампа. Налякані коні пристанули. Перед її очима майнула зі свистом машина, з ритмічним звуком фа! фа! фа! потягла з вільна дорогою до Львова. Зажурена Даня подала ся в почекальню. Була тут тепер сама, ні живої душі навкруги. Почула біль голови. Чекала годину, другу, надаремно. І сили і терпеливість почали їй опускати.

Задušно було в кімнаті вийшла на перон. Нічого не помагало. Потягав морозний вітер, порошив снігом, залізничні робітники, то тут то там крутили ся по шинах. Але Дані і тут нудно і слабо було. Зашкодило їй відай щось при обіді. Коли-б тут мамина хата і своє ліжечко, не хотіла би вже в світі нічого.

Повернула знова у салю. Великі вказівки на залізничних годинниках посувають ся безперечно помалійше, чим звичайні — подумала. Години тут тянуть ся в безконечність, поволи і поволи.

Почало вечеріти, у салю ввійшло двох студентів. Різка і жвава вела ся у них бесіда про політику. Даня стала прислухувати ся; заняла її не головна гадка суперечки а жите яке з вні було, горячий огонь молодости і віра в його могутість.

Задзвонило раз, другий і третій, надійшов поїзд. Даня всіла. А коли желізниця розхитала ся з вільна в напрямі до Львова, Дані і на голову лєкше стало. Почала тепер веселійше на світ глядіти. Навіть товста Жидівка, що сиділа проти неї, хоч брудна, і проста приємною їй була.

Північ наближала ся, коли віджали в столицю. Ясно ще навкруги, людно а однак лєчно було. Страх великий обняв душу Дані. Як тут дістати ся до міста? — Кінна трамвайка не доходить на місце, візник... а нуж завезе де инде? Що лєкше? Іти від трамвайки чверть години пішки — чи віддати ся на ласку і не ласку візника?

Та годі; треба їхати. Впрочім — жите не книжка, щоби в нїм доконче мали лєчати ся якісь неімовірні пригоди...

Безрадна і безпомічна стала на камінних сходах львівської стації. Але не довго. Вічливо і привітно наближав ся до неї візник, вклонив ся низенько, забрав з рук валізку та попровадив у свою повозку. Всіла.

По брукованій улиці сильно затуркотіли колеса. Спершу Даня немов у пропасть їхала. Не пізнавала якось міста, не могла ніяк зорентувати ся де була. Було їй лєчно, трівожно дуже...

Дрожала майже перед кождим наближаючим ся, перед кождим прохожим, що цікаво на неї заглядав ся. Згодом однак почала пізнавати: ратуш, Волоська церков, пересували ся перед нею неначе в калєйдоскопі. Дух вступав в Даню, вже недалєчко. Певна тут себе вже — й не думала про небезпеку а з приємністю розглядала добре знайомі місця. Туди ходила до школи... туди до церкви... Нараз поза нею, від долішної сторони губернаторських валів, розляг ся нечаяно скорий бренькіт шаблі.. Даня обернула ся. Сирота жовнярина спізнив ся певно до касарні—подумала. А він справді бігцем садив праворуч тротоаром, до котрого візник почав незамітно підїзжати. Наконєць станув і він і сей офіцер. Даня була вдоволена, що сидить у повозці і набрала відваги. На право, біля керниці світилась ліхтарня, на лїво, по освіченій перед Намісництвом площі проїзжав ся поліцейський. Офіцер зробив спершу рух мов би хотів до повозки вскочити, вдержав ся і почав Даню оглядати. Вона припускала зачіпку.

— Правда, що тут перед Намісництвом все стоять поліцаї? — сказала до візника голосно.

По сих словах офіцер відай роздумав ся. Спустив голову і пішов скоро далі. За хвилю зник.

Даня віхала в улицю. На щасте не потребувала довго дзвонити. Сторож що впускав власне якогось льокатора, стояв ще на сходах. У старих знайомих жінок світило ся, на неї чекали. О пригоді нічого їм не повідала. Але лягаючи спати дрозжачими руками розпинала убране і все роздумувала. Вона аж тепер розуміла цілу вагу того, що могло стати ся. Звільна розбирала всі подробиці. Так, візник відай був у змові. І на ту гадку ляк великий оговтав її.

Стукіт трамвайки пробудив Даню з твердого сну дуже раненько. Через шпари жалюзий продилали ся ясні смуги світла, з улиці доходив гамір. З правдивою пільгою розглянула ся по лицах, так добре їй знайомих. Нічого тут не змінило ся. Ті самі предмети, то само мешканє, та сама навіть праця голкою жінок незамужних, що колись, перед роками...

— Підете в місто? — поспитала старша з них.

— Так, в сій хвилі збираю ся. Перше до церкви, відтак до міста.

Хто знає, що мене вчора минуло — піду, помолю ся Господу — думала.

Над вечером вертала вже до дому. Сумно їй було серед великої юрби столиці і невисказано самотно. На серденько впала туга велика за далеким щирим серцем, а в ум зневіра в люди. Журилася також нічною дорогою. Та годі; треба їхати, на рано бути в школі...

Заплатила візника, увійшла в салю і аж скрикнула з радости. Легкою ходою, елегантно, і свобідно, проходжав ся по ній — Домінский!

— В батька були? — поспитала втішена.

— Ні! я за для вас приїхав!

Глянули собі у очи. Вона, з безмірною вдячністю, та коханем, він з уподобанем великим.

Виняв годинник.

— За десять хвиль відїзжаем. В вас є пакунки?

— Ні! Лише прошу, принесіть білет.

Почала з малої, ручної портмонетки виймати гроші. Він стояв і звисока глядів, що в ній містило ся. Було там три гульдени на дорогу, кілька срібних та мідяних, наперсток, ще — й одна, почтова марка. Пішов.

Вона гляділа спершу за ним довго, як би їй жаль було на ту мить з ним розлучати ся, відтак проходила ся звільна.

Задзвеніло, зашуміло, майнула залізниця перед вікнами і зупинилась. В ту хвилю надбіг Домінський.

— Сідаймо панно Даню! — закликав радісно — вперед прошу!

Пішла. А йдучи серед товпи народа, оглядала ся все за ним з усміхом.

Увійшли до першого з краю просторого переділу та засіли в кутку близько, близенько себе. На деревляних лавочках сиділо чимало люда. Побіч простих Жидів і робітників, бачилось також муштин елегантно одітих, з інтелігентними очима, розмовляючих по руськи. Але Даня на них не заглядала ся. Для неї існувала тепер на цілм широкім світі одна виключно людина, він, добрий і щирый приятель, дорогий як душа власна — перший по Бозі...

Овіяло її при нім чувством безмірного безпеченьства. А коли ще ніжно простяг руку на лавку поза її плечима і незамітно, немов обняв гнучкий стан Дані — її дуже забажало ся сперти головку з довірем на його груди і так в розкішних мріях їхати ціле жите без упину, все далі й далі...

О! бо їй було при вірнім серцю добре, як добре! Бо вона вже більшого щастя від Бога не бажала!

Тож почула до нього жаль великий, коли він небавом покинув ті обійми і вийшов на платформу. Невже — думала собі — знудив ся, невже-ж вона не в силі задержати його при собі? Але він вертав скоро. Вийшов знова і знова повернув ся. Балакав з кондуктором. Минали стації, одна за другою мовчки, на четвертій якось відозвав ся комісар вказуючи на переповнені місця.

— Тут не вигідно, перейдім може до иньшого відділу.

Даня пішла. Мов загіпнотизована його очима, не вмючи вже самостійно думати, послухала приказу. Забрала чорну торбинку, цукорки, що дістала від нього, пальто кинула на опашки, та подала ся в сусідній рівно великий відділ.

Комісар з валізкою у руці йшов за нею.

— Ще дальше — сказав — наколи Даня пристанула.

Поза третим доперва переділом, увійшли на вузенький коридор. Ішла звільна, минаючи в дорозі пусту сепаратку. Він пристанув.

— Се тут! прошу вховдити.

Звернула але в порозі зупинилась. Піднесла на нього свої лагідні каренькі очи з німим запитом і — ждала.

— Безпечно! безпечно! — сказав поквапно.

Вона ще роздумувала. Аж нараз огорнуло її таке велике бажане його поцілуя, що свобідно а навіть радо увійшла до середини.

Він подав ся за нею. Затряснув двері, перекрутив замок і засунув фіранку. Відтак поміг її здіймати пальто. Коли нахилив ся над нею чула виразно його скорий, придавлений віддих, але чому він такий — не знала.

Були самі. Посідали проти себе та глянули око в око. Вона — з безмежним довірем, невинно і природно — він — він якось дивно питаючо.

Про щоб міг так питати, не знала. Думала о поцілуях і прикро їй стало. Якось сьогодні, перший раз від коли знали ся — не розумілись. Він ворухнув ся нетерпиливо. То, що бачив у її очах, не вдоволяло його. Спер журливо голову на долони, думав.

Дані жаль стало.

— Ви сумуєте при мені? — поспитала з безмежним коханем у погляді.

Тоді він зірвав ся мов опарений. Присів коло неї, пірвав за обі руки і почав цілувати. Взяв відтак на коліна, цілував безліч разів уста і очи, з якимсь незвичайним, палким завзятем. Притискав її до своєї груди і вмить віддалював.

Даня налякала ся, на нього глянула. Бував ся страшенно. Його ясне лице потемніло, він дихав коротко а голосно. Сильно держав її у обіймах.

У Дані в жилах похололо. В мить повернула ясність ума, все зрозуміла...

— Пустіть! — скрикнула енергічно.

В голосі її відбув ся крик великої зраненої гордості і тяжка образа.

Але він не пускав. Пристрастно притискав її до своєї груди, та дрожав цілим тілом.

— Білети прошу! — скрикнув контрольор термосячи клямкою.

Домінский зірвав ся. Коли контрольор входив до сепаратки, Даня вибігла. В коритаріку сперла ся на відчинене віконце, придержуючи обома руками пульса. Не могла успокоїтись. Чула у душі ляк і жаль великий. В віконце били зимні хвилі воздуха, дрожала з остраху і студени.

Він вийшов також і станув на порозі. Обі руки поклав у кишеню, голову перекривив на бік і дивився на плечі Дані. Але вона не обертала ся.

— Пані мені зробили завід! — сказав хмарно — по тім всім я чогось більше сподівався!

Даня не відзивалась. Не могла говорити. О! бо у неї був також завід тяжко болючий. І вона чогось більше сподівалась! Чогось іншого ждала.

Льокалька підскочила і пристанула. Домінський з Данею, неначе цілком незнайомі зійшли побіч себе на перон. Байдужо перейшов до найдорожшого візника.

Вона довго за ним стежила блудними очима — за чужим тепер як прочувала мущиною. Се не той. Її дородий, чесний хлопець полишив ся там — у першій відділі. І вона чує, що полишив ся на віки. А сей, що пігнав в куряві, се инший якийсь, не знайомий їй, темний ворог, диявол може...

Наче задеревіла їхала до дому. Її ціла душа містила ся у великому горю. Одна думка, розпучливо чорна виринала над другі! він не любив її!! . Ні, не любив! Не любив коли хотів привести до неслави, зобидити так дуже. .

Отже такого добра він їй бажав, такого приятеля в ній мала! Господи! завіщо така кара? Чи за то може, що полюбила так дуже? Ох полюбила, бо не знала кого кохає... А тепер чула виразно, що любов та велика сила від неї сама відходить, що в таких судорогах у душі конає, неначе молода, сильна людина, що разом з нею і ґрунт психічний з під ніг усувається.

Отяжіло волікла ся на пополудневну науку. Смагле личко пожовкло, карі оченята запали ся. Разом з надією опускали й сили. Житє остогідло, стало байдуже.

Ледви вимучила до четвертої години а коли задзвонили, помолила ся машинально й випустила діти, що висипали ся на улицю немов дрібні, божі зернятка.

Випереджуючи Даню присідали низенько. В невиннім погляді їх щире привязанє, але не вірила тепер в нього. Такого чуття нема на світі — думала. Нема також і щастя. Істнує лише в житю приманчива фата морґана, за якою так дуже побивають ся люди, а яка за зближенем ся щезає.

В противну сторону, в напрямі староства, надіхала звільна елегантна повозка. Даня глянула в неї байдуже і — задрожала. В повозі тім, усміхнений широко-вічливо сидів він, Домінський і нахилений приязно цілував руки „одинокі, європейської панни“.

З далека вже вдивляв ся у Даню цікаво. Відтак, коли зрівняли ся, вклонив ся і почав сміяти ся. Сміяв ся довго, все і все, тихо, глумливо...

Сміх сей, неначе острий ніж вбивав ся у хоре серце Дані. Аж похилила ся вперед від божевільного болю. А повозка котила ся, а він сміяв-сміяв ся, поганим сміхом

Даня почувала до нього не жаль а відраду глибоку. Перший то раз бачила його таким гидким, низьким душею...

— Хто се? — поспитала стрійна панна.

— Учителька — відказав взгiрдно.

На роздорожу пристанула. Лякала ся йти з тяженьким горем до дому, у самітну кімнату. Забажала у людей шукати рятунку чи розради а хочби й забути на хвилю.

В малій уличці жовтіла хата Ріхтерів. Не надумуючись пішла. Ріхтерова зі Зонею і ще одною учителькою сиділи власне при підвічірку. Ріхтера не було дома.

Коли увійшла Даня, всі очи рівночасно на неї звернули. В одних видніла цікавість, в других допит.

— Знаєте, що стало ся? — звернула ся до Дані поквапно.

— Ні... звідки ж би? — Вона ніколи не знала, що в місті діе ся. Мала досить своїх клопотів.

— Домінський заручив ся!!

Всі очи підняли ся знова на Даню, слідили вражіння. Але вона на превелике диво витримала спокійно сю німу інквізицію. Не було се для неї громом. Тепер вона всього по нім могла сподівати ся. Тепер вже знала хто він... Не могла лише удержати в руці ложочки, ні чаю випити. Машиналино взяла з бічного столика книжку, та вдивляла ся у її букви, що не знати чому скакали, крутили ся, або чорніли.

— Щож там ваша радничка? — питала Ріхтерова далі тепер вже Зоньки.

— Не знаю...

— Абож вона в вас не була?

— Ні.

— А то приятелька! Чую, що всюди поробили візити. Але щож то дивного; вона вам тепер не рівня.

— Ага! Правда! А чули, що інспекторова топила ся?

Учительки всміхнули ся злобно.

— Кинула ся до керниці, в якій води не було — сказала одна.

— Хотіла його лише настрашити, щоби не писав любовних листв — докінчила Зоня. Ха! ха! ха!

— Але скупала ся...

— І тепер лежить хора.

Даня не могла довше видержати. Недожидаючи кінця підвічирку, з отупілим зором, попрощала ціле товариство і відішла до дому. У снігах ще зачула, як товаришки щось про неї шепотіли а Ріхтерова повтаряла завзято :

— Добре зробив, дуже добре!

Через улицю не йшла а бігла, як би утікала від нелюдського болю. Навздогін за нею, рядом з подувом вітру дзвонив глумливий сміх. А вона йшла. Така підлота... таке обманство — думала.

Прожогом вбігла до своєї кімнати і засунула двері. Досить вже мала товариства людей і їх співчуття.

По мозку її лопотів страшений шум, серце набігало по береги кровю. Ось, ось, здавало ся розпукне.

Хтось попробував клямки, але Даня не відчинила. За всяку ціну бажала — спокою.

Почала скоро бігати по хаті, з одного кутка в другий. Товкла ся наче божевільна. Чекез стіну почула нараз бесіду :

— Ганю! ти не знаєш чому панна замкнула ся?

— Не знаю!

— А вона там сама?

— Та певно що сама!

І то ще... подумала гірко Даня.

Неначе успокоїла ся. Присіла на краю ліжка, склонила голову до подушки і думала, думала... Щож... може тамта йому більше сподобала ся... хай і так буде... Ах! Коли-б хоч на дальше зломане жите полишив був її як дорогий спомин та переконане, що любила чесного чоловіка! А так... підлий дволичний обманець, що двом нараз світив у очі, сам вириває любов із серця — з корінем.

Схопила ся з ліжка, почала знова бігати. Ха! ха! ха! застіяла ся божевільно — я забавкою була!!!

Забавкою...

Зі спазматичним плачем, що рвав душу живцем із тіла, кинула ся знова на ліжку... Проминула цілісінька ніч на тяжких муках. Рано, не попоївши сніданя, непромовивши до нікого й слова, пішла до школи. Чула ся дуже недобре. Машинально лише відспівала з дітьми молитву, позабула прочитати катальог, та почала науку. Зденерована сльозами, що їх проливала сеї ночі лютити ся з часта, за кожду майже дрібницю. Іноді аж самій жаль ставало покараного дитяти.

Втомлена була, хора, не годна навіть проходжувати ся. Сіла

проте на лавці, але не вчила. Діти читали, відтак писали, а вона до них й не обзивала ся. Без упину думала про своє сердечне горе...

Нараз зіскочила налякана. Через широко відчинені двері увійшов в класу—інспектор! Почались випити. Діти з рахунків ще сяк так викручували ся, більше не знали нічого. В предложених задачах було чимало полишених помилок, три послідні зовсім не поправила.. Невдоволенє інспектора змагало ся. Став видимо лютий, Даня ще більше зденервована. Глянув на неї з докором.

— Я у вас иньших поступів сподівав ся — сказав сумно.

Горду Даню болючо се вколело. Заточила ся так дуже, що аж вхопила за лавку при якій власне стояла. Занудило наболіле серденько, у вічах потемніло.

— Принеси мені води!.. зашепотіла до крайньої дівчинки.

Що далше діяло ся — не знала.

Надзвичайно трудно вертала до свідомости. Виразно чула велику працю мозку, та якусь темну, тяжку на нїм завісу. Чула, як цілим тілом дрожала, як сильно тримали її за руки, а вона вириваючись кричала божевільно: пустіть! пустіть до мами!!

Хвилями вертала їй свідомість, хвилями знова щезала. Вкінці все почало навкруги скакати, темніти то яснити, відтак розпізнала докладно шкільну канцелярію.

Лежала у ній на циратовій канапці а навкруги неї стояли: товаришки, доктор, наляканий інспектор і директор з міною: буде тобі, тепер буде — шкільний сатрапо!

Даня зіляна зимною водою, дрожала неначе в пропасниці.

— Вина би їй тепер дати—сказав доктор.

Післали по вино до Ріхтерів, як до найблизших сусідів, але вона не хотіла. То дрожала, то спазматично плакала, то знова омлівала.

На присутніх наляг тяжкий сум. Зажурені спровадили візника помогли всісти, обкрили чим змога з нїмим співчутєм, і Зоня з доктором відвезли хору до дому.

Місточко мало сьогодні нову сензацію.

— Вона часто дістає такі напади? — питали жінки.

— Поганець!—обурювали ся мушчини—йому би тепер й руки не подати!!

Сеї ночі спала Даня дуже неспокійно. Прокидала ся, дрожала то горіла, то знова засипляла. Рано тяжко їй було двигнути

ся. Горячка видимо більшала, в грудях колело а голова так сильно боліла, що майже пукала. Встала однак. Отяжілою ходою пішла до школи.

Але тут години волікли ся пиняво, наука не йшла. Раз кинуло нею так сильно, що аж столика придержала ся. Діти, знуджені такою наукою крутили ся що ще більше денервувало Даню. Мала Залінська піднесла два пальці.

— Чого! — крикнула нетерпеливо.

— Прошу пані! Наконечній недобре.

— Чому? ти хора! — поспитала вже лагіднійше.

— Її нудить — відповіла сусідка.

— В них тато вмерли на тих тиф — пояснювала друга.

А сама Наконечна стояла в лавці мовчки страшенно бліда, налякана. Очи всіх дітей на неї звернули ся.

— Може води напеш ся? — поспитала Даня — ходи, піду з тобою.

Дівчина почала виходити, але впала мліючи. Даня кинула ся до неї, піддержала і післала по воду. Сіла в лавці, головку дитини поклатала на свої груди.

Зіляна водою дівчина за хвилию пробудила ся. Дрожачи почала зі спалених уст відкидати поживу. Даня тримала її розпалену головку а сама трясла ся з переляку, мало не плакала. Відтак послала по директора.

— Хай сторож віднесе до дому! — сказав коротко.

Сильно зворушена, ще більше немічна вернула Даня до дому. Чула все той сам біль голови і велику неміч тіла. Вечером розгоріла ся дуже. Чула, що її лікаря треба, але посилати чужої служниці не сміла. Притім грошей не мала.

Другої днини не пішла вже до школи. Перед обідом пані інженерова прибігла сама до неї.

— Ви хорі? — поспитала здивована.—Страх як у вас нема здоровля — докинула з солодким співчутем.

Даню сі слова заболіли. Які ті люди — подумала. За оден день недуги роблять вже з неї молодої повної життя дівчини хирляка нездалого.

Пані інженерова глянула уважнійше.

— Е! вам мабуть лікаря треба! — післати?

— Грошей не маю!

— Нічого. Пішлю по доктора, він від учительок не бере гонорара.

Післала, але не прийшов, на село виїхав. Над вечером слала

лист в друге. Прийшов другої днини перед полуднем, оглянув, обпукав.

— Се тиф! — сказав в сїнях зтиха, до панї дому.

Вона зажурила ся немало.

— Кара Божа! Кара Божа! — почала щиро жалуватись. Взабурена влетїла в кїмнату.

— Панно Даню! — сказала гамуючись в лютости — не гнївайте ся на мене, але .. ви тепер не можете тут полишити ся. Хто знає, що то за хороба, а я, ви се зрозумієте... Я маю діти!

Данї сильно в голові шумїло але порозумїла. Порозумїла, що її тут любили й поважали як здорову, щирю робітницю а тепер — хору і немїчну викидають із хати.

Нїчого не відповіла, заплакала тихенько. Вечером надбігла Зоня Даню відвідати.

— Се що? — скликнула від порога — кажуть ви дуже хорі?

— Господь вас надніс — змилуйте ся, може де знаєте мешканє.

— Навіщо!

Даня все розповіла, почали радити ся. До себе Зоня взяла би її, та не може, сама у чужій хатї — шпиталю в містечку не було — треба би хїба наняти окрему кїмнатку і згодити служницю до послуги.

Другої днини в ранці, Зоня увільнила ся від науки і заїхала. Даня була вже непритомна.

Переведена на нове, в жидівськїм біля касина домї, мешканє, кидала ся неспокійно по ліжку, маячила, оплакувала, то гірку долю сирїтську, то зраду якусь тяженку. З дня на день ставало гірше.

До касина, в день віста, усі мущини зійшли ся. Було їх навіть більше чим звичайно, бо були всі лікарї містечка, був і фізик, хоч і не заходив тут ніколи. Не грали однак. З сумним виглядом обступили фізика. Всім жаль стало житя молодого.

— Вийде? — допитували.

Але він нічого не обіцював. Мовив, що молодий вік зміг би перемогти хоробу, лише підтятий морально організм Данї, хто знає чи зможе видержати. Вижидав крізи.

Вижидали її і другі. Сидїли в касинї поза північ, разом з Домінским. Купували найдорожші вина та слали в малу кїмнатку. Але надармо. В кїмнатці тїй біля ліжка хорої сидїла заплакана Зоня і товкла фляшки об двері: „поганці“ — викрикувала — „звірюки!! без чести, без совісти!! Пожди! добрим ділом не перекупиш Бога!

Сеї ночі Даня страшенно мучила ся. Хвилями зривала ся, руки витягала проти себе, очи ставляла в стовп і дрожачи неначе в переляку викрикувала: сміх! глум! сміх! Сміяв ся... сатана!

Відтак знеможена опускала ся на постіль з тихим, омліваючим прошептом: обманство... таке обманство...

Лікарі з касина то виходили, то вертали, другі вичікували рішучої звістки. Вижидав її також й Домінський що сумнійший від других за кожним разом блід та низше опускав вічі. Вже й перша вибила а всі чекали з великим напруженєм. Комісар не видержав, вийшов. Осторожно закрав ся під віконце, за котрим лежала хора, але закрите було. Завернув тоді в сїни, станув за дверима. Тихо було. Глянув через ключеву дірку, вслухав ся. Даня лежала тихенько на постели, з поруча крісла звисала біла сукня...

Вона його відчула. Мамо!!! розніс ся нагло страшний, наляканий оклик.

Даня сконала.

Десятого лютого, тою самою дорогою, що довго і прямо тягла ся безконечно від залізничного двірця до школи, староства і на кладовище — волік ся звільна похоронний кондукт. Священство, ціла місцева інтелігенція, шкільні діти і їх родичі, міщани та Жиди, проводжали молоду учительку на вічний супочинок. Діти хлипали голосно. Товаришки-учительки заходили ся з риданя, всі прочі жінки втирали хустками тихі сльози. А коли тіло Дані спустили вже у яму і священники завели сумно „вічная пам'ять“ — заплакали за нею і одні мужські очи.

Були то очи учителя.

ІВАН РАКОВСЬКИЙ.

Боротьба за ідею розвою*).

II.

В попередній статі старались ми виказати, що в справі походження живих сотворінь природи, наука мусить тепер стояти на становищі еволюції, себ то розвою, значить вона мусить признати, що висше зорганізовані сотворіня походять від низше зорганізованих. Одначе таке становище потягає за собою певні льогічні консеквенції; чоловік не становить в природі ніякого виїмку і для того еволюційне становище вимагає пристосованя сього погляду і до чоловіка, він також повинен по

*) Див IV кн. ЛНВістника.

ходити від менше досконалих сотворінь, значить повинен би був виродитись поступенним і повільним розвоєм із найменше досконалих одноклітинних істот. На таким становищі стоять справді всі сторонники ідеї еволюції рижнять ся тільки між собою в подробицях розуміння сього розвою. Такі консеквенції теорії розвою стали власне причиною, що на сю строгу научну природничу теорію звернули увагу люди, які не розуміють ся на природних науках та ними зовсім не займають ся. Коли спеціалісти, дослідники природи, ставлять гіпотези про походжене якого хробака або хоч би і блохи чи рогатої худоби та коли над сими питаннями зводять горячі дискусії, то тим зовсім не займаєть ся загал людей, але коли вони починають говорити що небудь про чоловіка, тоді вважаєть ся в праві забирати голос всякий чоловік, хоч би він не мав найменшого поняття про науки природні. Дієть ся се не лиш для того, що кожного чоловіка певно дуже обходить звідки він взяв ся на тім світі, але й тому, що походженем чоловіка займаєть ся передусім майже кожда релігія. Кожда релігія пояснює повстанне перших людей звичайно надприродним, чудесним способом а деякі з них навіть дуже докладно розказують про спосіб сотвореня чоловіка всемогучою господньою силою. Через те ті, які мають обовязок берегти цілости і чистоти даної релігії, почувають ся перед усім обовязаними забирати голос в справі походження чоловіка.

Християнська релігія розказує нам ясно і недвозначно про сотворене першого чоловіка і для того християнські священники вважали передусім своїм обовязком виступати проти ідеї розвою. Вже французьке священство виступало остро проти Жофруа Сент Ілера та пізнійших енциклопедистів за їх еволюційні погляди а коли потім Дарвін виступив вперше із своєю теорією розвою, на засіданню лондонського природничого товариства то першим, що з сього приводу вийшов із рівноваги, був власне один протоігумен який накинув ся на Дарвіна дуже не по джентельменськи, кажучи, що коли бабка Дарвіна була малпою то він нічого проти сього немає, одначе він певний, що його предки так як і других людей були людьми. Не треба мабуть і згадувати завзятої боротьби християнського священства із дарвінізмом, а до якого степеня доходила взаїмна заїлість можна пізнати з сього що як з одної сторони деякі вчені дослідники природники, як приміром Гекель, знаходили вдоволенне в пристрастнім і образливім виступованю супроти християнського священства, так з другої сторони священство не вагалось часом навіть особисто виступити проти вчених природників і так, приміром, церковні достойники жадали від ваймарського князя усунея Гекля з катедри в Єні власне за його еволюційні погляди. Одначе сей спір не мав на ідею розвою ніякого впливу, строга наука зовсім ним не займала ся

та помимо безлічи популярних брошур та гарячої, ба навіть пристрасної дискусії за і проти еволюції строга наука вважала все останнім противником ідеї розвою старого Кювера! Але ні! Ще знайшовся останній могікан, вчений природник, який не завагався в науці виступити проти ідеї розвою та підняти боротьбу з її сторонниками і отсе власне бажаємо розказати про сей славний в науці випадок.

Єсть в Швейцарії мале містечко Фрайбург і в тім то містечку заложили єзуїти висшу школу, що загально звісна під назвою єзуїтського університету. Зоологію на тім єзуїтським університеті викладає Ерік Васман, знаменитий знавець муравлів, автор цінних студій про ті цікаві сотворіня, і як такий спеціаліст здобув собі заслужене признание в науці. Останніми часами почав Васман займатись питанням походження деяких родів муравлів та споріднених комах, а потім і загально походження живин природи, і з того приводу станув відразу на ворожій становищі супроти ідеї розвою загально, а поглядів Гекля спеціально. Як звісно Гекель не лиш завзятий сторонник ідеї розвою, але вважаєть ся одним із творців сієї ідеї тому, що він зважив ся подати потрібний начерк сього розвою всіх доскональших істот від найменше досконалих. Однакож Гекель, хоч знаменитий зоолог та слабкий філософ і для того його доводи догматично зложене родове дерево живин зглядно чоловіка, в богатых місцях позіставляє багато до бажання і тому Васманови не тяжко прийшлося робити закиди. Та у всякому разі Гекель має таку велику повагу в науковім світі, що сміливець, який зважив ся виступити і то так остро проти непомильного Гекля, звернув на себе відразу увагу всіх природників. Розумієть ся що заціплений Гекель не остав ся довжником та разом із своїми учениками відгризав ся Васманови завзято, як звичайно. Так розпочалась перша перестрілка обох ворожих сторін, яка довела остаточно до того, що Васман у своїй „Новочасній біології“ (Moderne Biologie) виступив проти Гекля з отвертим листом в яким зясовує та збирає разом свої закиди проти нього та загально проти ідеї розвою. Ми не можемо тут займатись подробицями, скажемо тільки загально, в чім лежить власне головна суть поглядів Васмана: Васман доказує, що на основі сучасного знання природи ми на кождім майже кроці не в силі виказати споріднення і родової звязи поодиноких родів звірят, що багато форм єсть таких, яких повстане можна прояснювати тільки наглими, а не поступенними і повільними змінами і вироджуванем ся одних родів із других, та що в кінці поміж найдоскональшими звірятами, себто малпами, і чоловіком нема ніякої звязи.

На тій основі стараєть ся Васман доказати, що науки природи треба доповнювати християнськими чи радше католицькими догмами,

які там де вже наука не всїлі подати пояснення, прояснює все так чудово всемогучою силою Творця. Проти такого способу думання в науці підняв ся рішучий протест. Гекель у своїх викладах на тему: „Боротьба за ідею розвою“, ботанік Франсе у своїй статі: „Єзуїтська наука“, а навіть товариші Васмана по спеціальности, два рівнож глибокі знавці устрою і життя муравлів: Ешеріх в праці: „Церковна наука розвою“ і Форель в статі: „Наука природи чи забобон“? виступили рішучо проти лученя наукових теорій з церковними догмами. Полеміка почалась загострюватись, перенеслась до зовсім ненаукових дивників і журналів та почала займати чим раз то ширші круги інтелігентної суспільности. Противників Васмана було розумієть ся більше, на одну його статью сипав ся град неприхильних статей і брошур, які розширювались далеко більше як його погляди та статі і се здаєть ся було причиною, що Васман постановив собі зміратись особисто з своїми противниками та звести особисто полеміку перед ширшою публікою. Найвідповіднійшим до сього місцем здавав ся Берлін, тутже-ж осередок культурного життя та природних наук спеціально, тут можна було надїятись і найбільшого заінтересовання такими спеціальними теоретичними питаннями. Берлинські вчені повідомлені про замір Васмана дуже радо прийняли сю пропозицію, утворили комітет, який підписав оголошення, що тоді і тоді буде мати проф. Васман три відчити на тему ідеї розвою та, що по відчитях отворена буде дискусія, в якій брати можуть уділ ті, що на перед зголосять ся. Головою комітету вибрано славного анатома Вальдаера, а членами комітету були: ентомолог і др. Горн і проф. Кольбе, ботанік проф. Кні, президент ради культури Рінтелсн та проф. Пляте. На відчити Васмана призначено дві: 13, 14 і 17, а на дискусію 18 лютого (1907), та усталено на перед норми дискусії, до якої зголосились: Бельше, біолог і популяризатор, проф. др. Даль, управитель природничого музею, проф. др. Ганземан, патолог, граф Генсбрех, історик і бувший член ордену Єзуїтів, др. Ітельзон історик і філософ, др. Плец, антрополог, др. Шмід асистент проф. Гекля і секретар союзу моністів, проф. Пляте зоолог, др. Тезінг зоолог, др. Фріденталь фізіолог, др. Юліус-бурґер, психіатр. Звістка про незвичайну боротьбу за ідею розвою заворушила всю інтелігентну берлинську публіку, яка по береги наповнила велику салю берлинської фільгармонії та з незвичайним інтересом напруженнем слїдила за ходом сїєї боротьби, а факт, що поміж публікою можна було бачити зарівно жінок як і мушчин, старців, дорослих і молодїж, достойників церкви і держави, урядників, кушців, робітників і студентів, було найліпшим доказом сього, що обговорюєть ся справа важна, про одну із найважнійших ідей, якими коли небудь займалась людскість. Сю славному боротьбу за ідею розвою розпочав розумієть ся сам Васман,

виголошуючи вперідь три виклади. Перший виклад виголосив Васман на тему: „Ідея розвою як природнича гіпотеза і теорія“. На вступі зазначив бесідник, що про ідею розвою панують дуже розбіжні погляди: одні кажуть, що ця ідея з сторони наук природних слабо узасаднена і немає за собою ніяких фактів, другі кажуть, що вона з становища природних наук доста доказана так, що кождий біолог, який небудь у нього світогляд, мусить її признати; треті, кажуть, що без огляду на се, чи ця ідея есть правдива з наукового погляду чи ні, вона ворожа християнському світоглядові та служить виразом атеїзму, аджеж сам Гекель називає її все „головним оружем тяжкої моністичної артилерії проти християнства“. З огляду на те вважає бесідник відповідним означити докладнійше, що належить, а що не належить до ідеї розвою, себто означити докладно границі поняття цієї ідеї. Ідея розвою займаєть ся питанням: чи існував чи ні родовий розвій живин природи, себто чи могли розвинутись або виродитись одні роди живин із других, таке питання наскрізь питання природничих наук і немає нічого спільного з атеїзмом. Висловивши таке цінне признання, зазначає одначе бесідник, що до ідеї розвою не належить займатись питанням сотворення чи повстання живин, се на його погляд питання, яке лежить поза обсягом досвідних природних наук та належить до метафізики і філософії природи. Бесідник признає, що всі природні науки виказали, що життя повставало і розвивалось на землі поволи в протягу мільйонів літ, та що чоловік „виступає як епігон на кінці сього розвою, яке тревало мільйони літ на землі; тепер він не може вже бачити родового розвою живин, дивлячись поза себе бачить він тільки памятники, руїни та сліди попереднього розвою і для того ідея розвою ніколи не може бути доказанною та остане на все тільки науковим згдогадом гіпотезою.“ Потім на гарно дібранних примірах, а то на хрущах, які живуть в житевій спілці із муравами, доказує, що зміни їх постаті, а то звидінне очий і крил або вьнші зміни в будові тіла, можна пояснити тільки припушенням, то ті хрущі походять від вьнших хрущів, які живучи на свободі малц гарно розвиненні очі, крила та звичайну правильну будову: „Ідея розвою тут одинока може подати нам природне вьясненне згаданих проявів і тому ми її приймаємо!“ Одначе як далеко можна допустити можливість родового розвою? Васман думає, що такий розвій можна з великою правдоподібністю прийняти тільки до громад включно, монофілетичний розвій себто походженне від одного спільного пня, вважає він гарним сном без наукових доказів. Значить ся Васман прихильюєть ся до поліфілетизму, себто думає, що незалежно від себе було сотворенних кілька основних типів звірят, які опісля з часом розвинули ся в численні ряди, родини, роди і відміни. Васман не дає до-

казів на піддержанні своїх тих поглядів, застерігаєть ся тільки наче б то він мав щонебудь спільного із Фляйшманом, тим обскурантним противником ідеї розвою, та покликують ся на аналогічні погляди славних зоологів: Гертвіга і Бовері, палеонтологів: Штайнмана, Кокена і Дінера та ботаніка Ветштайна. Якжеж погодити ідею хоч би такого розвою з біблійним оповіданням про сотворення світа? „Кажеть ся там: Бог сотворив звірята і рослини по їх роду (Биття 1. 11—25). Той висказ біблії не можна міряти мірилом новочасної зоології. Що геологічний розвій землі не перечить біблійному оповіданню, се загальний погляд теологів, щож до розвою органічного світа то чим раз більше людей склонюєть ся до сього погляду. Ми мусимо передусім держатись сеї основи: Святе письмо не єсть підручником природних наук в новочаснім розумінню. Для того ми вчені 20 століття не можемо в ньому шукати розвязки зоологічних питань! Біблія мала служити не природничій просвіті, але цілям релігійного спасення... Біблійне оповідання написане для зрозуміння і поняття людей всіх часів, незалежно від змінних теорій людського знання... Коли ми приймаємо Бога, як сотворителя всіх річей і думаємо, що сотворений ним світ самостійно і самодільно розвинув ся, то ми маємо навіть більшу ідею про Бога, як коли б ми веліли йому все і всюди мішатись до прав природи... Вже Тома з Аквіну доказав, що сила причини тим більша, на чим далші наслідки вона посередно простягаєть ся. Бог не прикладає безпосередньо своєї руки до порядку природи там, де він може ділати природними причинами... Розвій органічного світа єсть так сказати б одною малою стрічкою в велитенській книзі розвою цілої вселенної, на котрої заголовній карті стоїть написано єще тепер нестертими буквами: На початку сотворив Бог небо і землю“.

Другий виклад посвятив Васман темі: Ідея розвою і дарвінізм та набожна і безбожна наука розвою. Бесідник признає на вступі, що кожний мислячий дух стараєть ся наукові теорії узагальнювати та утворює собі на їх основі питомий світогляд. Так природнича ідея розвою дала основу до філософічного світогляду званого монїзмом. Монїзм признає тожсамість (ідентичність) матерії і бога в противности до християнського погляду дуалістичного, який каже що його бог єсть чимсь особним і ріжним від матеріяльного світа. Монїзм вважає всі прояви в світі проявами матерії і для того істоту бога зводить властиво до нулі та єсть властиво атеїзмом.

Льогічні основи монїзму отсі:

- 1). Нема ніякого особистого сотворителя, ніякого, так званого позасвітового бога, світ із своїми законами вічний.
- 2). Перших живини повстали з мертвої (неорганічної) матерії.

3). Нема в живих сотворінях ніякого стремління до ціли, все розвинулось тільки на основі механічних законів.

4). Нема ніякої есенціональної різниці між чоловіком і звірятем, чоловік не має ніякої духової безсмертноі душі.

Льогічні основи дуалізму (теїзму) такі:

1. Єсть особистий Творець, ество, яке своєю безконечною досконалістю з себе самого і через себе самого вічно існує та який власне із-за своєї безконечної досконалости сам тільки єсть причиною свого ествовання... Сей особистий Бог єсть в собі і з себе самого існуючим всім бутем, для того він може своєю всемогучою волею покликати до іствовання все скінчене бутє.

2. Бог сотворив матерію із нічого.

3. Бог сотворив враз із матерією вічні закони дальшого розвою неорганічної мертвоі матерії, даючи в перших злуках атомів чи електронів означену матеріяльну діспозицію, після якої в бігу слідуючих міліонів лїт всі дальші зміни поодиноких громад атомів мусїли наступати дорогою природного розвою.

4. Перші живини природи повстали осїбним актом сотвореня, із вже стнуючої матерії. Одначе сей постулят дуалізму не потрібний коли наука викаже, що з мертвоі, неорганічної матерії можуть самі із себе повставати живі сотворіня; тоді теїзм без надумування счеркне сей четвертий постулят, бо він не безумовний для християнського світогляду.

5. Із сотворенем перших живин покладені також були перші основні закони розвою органічного світа, який поступає відповідно до даного напрямю і стремить до даної ціли.

6. Чоловік має безсмертну духову душу; звірята також удохвлені, але такої душі немають.

Зясувавши оттак льогічні основи обох згаданих протилежних світоглядів, порівнує їх бесїдник із собою та приходить до того висновку, що дуалїстичний світогляд лїпший тому, що має тільки одну непрояснену загадку, а то понятє сотвореня; монїстичний погляд має таких загадок більше а то: вічність матерії, перший рух матерії, порядок законів природи, понятє ціли і т. п.

В другій части сього викладу, присвяченій дарвінізмови і науці розвою, стараєть ся бесїдник виказати, загально і без того звїсний факт, що оба ті понятя не однозначні; наука розвою далеко обширнійша, як дарвінізм, вона виказує ріжні причини розвою живин природи, дарвінізм тільки частина її, а то наука про значїне природного добору в повстананню відмін і родів живин. Бесїдник вважає теорїю добору Дарвіна необхідним помічним чинником ідеї розвою, одначе тільки підрядного і дуже ріжного значїня. На тїй основі бесїдник радби не іден-

тіфікувати дарвінізму із монїзмом та в тій цілі покликують ся на слова самого Дарвіна: „Дійсно се єсть величавий погляд, що Сотворитель зарід всього житя, яке нас окружає, вляв тільки кільком, або може тільки одній формі, та що, підчас, коли наша планета, повинуючись строгим законам сили тяготи, обертала ся в коло, із таких простих початків розвинув ся і ще розвиваєть ся нескійчений ряд прегарних і пречудових форм“.

Третий виклад присвятив Васман питанню простосовання ідеї розвою до чоловіка. Бесідник стоїть на становищі біблійного оповідання, після якого Бог сотворив чоловіка із землі, а потім вдунув йому в лице душу; причім одначе зазначає, що слово „земля“ означає тут загалом неорганічну матерію, а вислів „вдунути душу в лице“ треба брати в образівім значіню. Після сього се оповідання треба розуміти так, що Бог сотворив чоловіка окремішнім актом сотвореня та дав йому безсмертну душу. На тій основі розумієть ся справа походження чоловіка належить не лиш виключно до зоології, але і до філософії, а передусім до теології. Стоячи на сьому становищі бесідник заявляє з гори, що як душа не зложена поєдинче духове єство, то вона не могла повстати в наслідок розвою. Се вже одно вистарчало би, на думку бесідника, до опроквнення можливости походження чоловіка від менше досконалих звіринних предків, одначе він всеж таки займаєть ся і природничою стороною сього питання. Як звісно загал природників вважає походженє чоловіка від низших звіринних предків зовсім очевидним, наслідком того, що він має зовсім подібну будову тіла до чоловікоподібних мали т. зв. антропоїдів. Отже Васман звертає увагу на ті анатомічні ріжницї, які наука ставить поміж антропоїдами і чоловіком, а то: ріжницї в пропорціях костий, мала, лобина а сильно розвинені щоки, довгі руки, а короткі ноги, відмінне положенє потиличного отвору, і т. п., та пояснює се противно як загал природників, а то, що всі ті ріжницї в будові тіла стали ся наслідком духових ріжниць. Другий доказ, на яким опираєть ся звичайно погляд про звіринне походженє чоловіка, се так званий „онтогенетичний“ себ то індивідуальний розвій та звязь того розвою із гіпотетичним „фільогенетичним“ розвоєм звіринного світа, себто з можливим родовим походженем. Як звісно чоловік, так як і всі живини, єсть в першій хвилі одною клітиною та поволи одержуючи чим раз то більше зложену будову, доходить врешті до повного розвою. В тягу того поступенного розвою чоловік своєю будовою пригадує в дечому низші громади звірят поступаючи від одноклітинних до савців. Гекель установив навіть 30 степенів розвою чоловіка, відповідаючих тількиж чим раз то висшим громадам звірят та поставив правило, що одиничний (онтогенетичний) розвій чоловіка єсть скороченим повтореннем родового його розвою, як доказ його походження

від звіринних предків. Васман признає, що згадане „біогенетичне“ право Гекля у деяких звірят може мати приложене, але тільки не у чоловіка! При тим одначе не заперечує індивідуального розвою чоловіка, бож се наукою стверджений факт, тільки не висновує з сього висновків про його походжене. Таке становище змушує його до спеціального пояснювання деяких важних фактів. І так як звісно чоловік в певнім стані свого зародового розвою, а саме тоді, коло в нього організація анальогічна до рибячої, має на шиї по обох боках ряд щілинок анальогічно збудованих до рибячих зяв. Прихильники ідеї розвою покликуючись на те кажуть, що се власне також один із численних доказів звіринного походження чоловіка. Васман держить ся того погляду, що ті щілинки зовсім індиферентного характера і тільки випадково у риб з них утворюють ся зяви, а в чоловіка вони розуміють ся без значіня. Подібне становище займав також Васман супроти т. зв. останкових (рудіментарних) приладів. В чоловіці єсть багато таких приладів, які для нього не мають ніякого значіння, або навіть шкідні і дуже добре пояснюють ся походженем чоловіка від звіринних предків, в яких ті прилади потрібні і гарно розвинені. Так пр. вважають т. зв. шишкову железу в мозгу останком т. зв. середного ока, яке мають до сьогодня деякі низші звірята, сліпу кишку, вважають свідоцтвом походження чоловіка від рослиноїдних предків в яких так, як в теперішніх рослиноїдних звірят, ся кишка була сильно розвинена та потрібна до травлення і т. п. Васман розуміють ся не прихильють ся до такого пояснювання останкових приладів та тільки просто признає, що їх тяжко собі прояснити.

Сторонники походження чоловіка від звіринних предків покликують ся також на досвіди Фрідентала, Уленгута, Нутала і др. які виказують що чим звірята більше із собою споріднені, тим і кров в них має подібнійший хемічний склад; кров людська хемічно дуже зближена до мавпячої і се малоби вказувати на близке їх спорідненне. Васман звертає увагу на деякі суперечности в досвідах самого-ж Фрідентала та заявляє, що навіть колиб ті досвіди були без закиду, то із хемічного споріднення субстанції крови так само як і з анальогії в будові кістяка або інших частий тіла не можна вивести родового походження.

Останним доказом походження чоловіка від звіринних предків вважають ся палеонтольогічні нахідки, викопані кости прастарих людей. До тепер, каже Васман шукає наука надармо і безуспішно за посередними істотами поміж чоловіком і мавпою; кости т. зв. Пітекантропа, викопаного в 1891 р. лікарем Дюбуа на Джаві (Яві), вважає Васман мавпячими, а кости Неандрійської людської раси вважає породю нинішних вже людей. З огляду на те, Васман вважає всіх предків чоловіка, усталених Геклем, за поетичну видумку сього вченого.

На тій основі приходять Васман до того переконання, що християнський світогляд одиноко правдивий і непохитний; се та могуча скала об яку розбивають ся непостійні і змінні хвилі людських поглядів і світоглядів. Нераз підносить ся могуча грізна хвиля та грозить розбитом спокійної скали; оттак перед 350 літами розгорілась боротьба поміж прихильниками нового, коперникового погляду на будову світа і признаним тодішнього церквою птоломейським поглядом і здавалось вже багатьом, що коли земля почне крутитись, а сонце стане, то і християнський світогляд, розсиплеть ся під напором нових филь, нових ідей, але хвилі успокоїлись і хоч коперників погляд загально признано за правдивий, християнська скала осталась цілою. По триста літах опісля піднялась нова грізна филь, се власне ідея розвою. Чи маємо причину боятись про цілість нашої скали? Зовсім ні! Скала останеть ся непорушеною, хоч би нова ідея розвою побідила стару ідею постійности родів. І знова успокоять ся хвилі і знов по сотнях літ розбурхають ся нові, але скала стоятиме на віки, тому, що людське знання і християнський світогляд не можуть бути ніколи собі ворогами, сеж тільки дві окремі струї з одного жерела: вічної, нескінченої, божої мудрости. Між християнською вірою і наукою нема дійсного противенства!

Так говорив Васман. Із можливо коротко, а точно наведеного ходу думок його всіх трьох промов бачимо, що він виконав справді майстерський енергічний атак на своїх противників, бо не лиш острілював і старав ся знищити поодинокі спеціальні позиції своїх ворогів, але засипав їх своїми закидами з гори, поставивши справу на можливо найзагальнішому ґрунті, ба навіть старав ся підмінувати оборонне становище своїх противників схопивши цілу справу з філософічного та теоретично-льоґічного становища. Сього здасть ся не сподівались його противники, бо після тих викладів зібрались на спільну нараду, на якій вважали потрібним порозумітись, що до способу відповіді та розділу поодиноких питань поміж себе. Наслідком того полеміка переведена була опісля дуже систематично і справді з військовою докладністю.

Врешті надійшов памятний день полеміки, більш як двотисячна публіка наповнила битком саяю зоолоґічного берлінського городу та нетерпливо ожидали одинокої в своїм роді боротьби. Перший промовив Пляте.

Пляте звертає увагу на незвичайність самої нагоди: священник виступає в постати дослідника природи, церков як бачить ся стараєть ся знизити до позему дослідників природи та заняті сю область для себе. Натуралісти можуть тільки тїшитись з того, бо через те лучаєть ся нагода порозуміння. Чи однакож може бути яка користь із такої діскусії? Таких важних питань, які тут були порушені не рішаєть

ся на великих публичних зібраннях. Одначе по перше се було бажанне самог прелегента почути від своїх товаришів критику своїх поглядів, а по друге се обовязок людей науки висказувати ясно й отверто свої погляди. Держава буде величаві святині наук та дає багаті засоби для наукових дослідів, ті засоби дає народ, а звідси й обовязок вчених популяризувати здобутки наук. Загальне його вражінє із виступу Васмана таке, що у Васмана єсть дві душі, в одній сидить натураліст, а в другій теолог, при чім теологія все верховодить понад науками природи. Коли він займаєть ся яким природничим питанням, то стає на становищи та вживає метод наук природних: говорить про спадковість, змінність, добір, пристосованнє, останкові прилади і т. и. та послукуєть ся при тім поняттями і методами зоології; одначе се все тільки доти, доки не прийде до такої справи, якої розвязку подає вже церков. Коли приміром Васман говорить про муравлі, то зістаєть ся вповні зоологом, колиж приступає до питання про повстаннє живин або чоловіка, тоді хапаєть ся він догми і виступає супроти природників із метафізичними, надприродними поясненнями. На таке становище не можуть згодитись дослідники природи. Зазначивши се, бесідник приступає до близшого розясненя вказаних Васманом противенств поміж основами природничого, строго розвоевого, і християнського світогляду.

1. М а т е р і я. Загал природників каже: матерія єсть; з нічого буває тільки ніщо; отже матерія вічна: сотворене матерії з нічого неможливе, противна думка не дає ніякої розвязки сього питання, а тільки нову загадку.

2. П о в с т а н н є ж и в и н. Природники кажуть: живини мусіли повстати з мертвої, неорганічної матерії, в давних геологічних добах, тоді, коли на землі панували ще обставини зовсім відмінні від нинішних і сей свій погляд опирають вони на отсих фактах. Перше: кожда жива матерія, по смерти даної живини, розпадаєть ся на звичайні неорганічні складники; відворотна переміна ріжних форм енергії є в природі правильною проявою, отже і з мертвої матерії навідворот може повстати жива. Друге: білковина (протоплярма), з якої утворена кожда живина природи, зложена з звичайних первнів, як: вуголь, азот, сірка, водень, кисень, і т. п., а з тих самих первнів утворена й мертва матерія. Трете: поміж живою й мертвою матерією є перехідні твори природи, є кристали, які ростуть і множать ся передусім „плинні“ кристали, відкриті Леманом, які заховують ся зовсім немов живі істоти; з огляду на те не можна заперечувати природникам права займатись питанням повстання живин, се так само природниче питання, як поставаннє гір або островів.

3. П о в с т а н н є р о д і в. Науки природні стоять на тім станови-

щи, що більше досконалі роди звірят походять від менше досконалих родів, себто виродились з них дорогою повільного, довгого розвою. Васман, як звісно приймає такий розвій, одначе до громад виключно, значить ся думає, що насамперед були сотворені незалежно від себе поодинокі громади звірят, отже якісь первісні савці, гади, птахи, земноводні, риби і т. п., а від них доперва виродились поволи ріжні їх роди і породи. Отже Васман в основі признає ідею розвою і се вважає Пляте незвичайним поступом, що католицький священик зважив ся на таку думку. Одначе ся „церковна наука походження“ така нужденна видумка, що треба надуматись над тим, чи загалом можна її назвати наукою розвою. Передусім васманівські „природні роди“ є властиво „надприродні роди“, тому, що прецінь були сотворені надприродним способом. Далі, приймати розвій звірят тільки в певних границях нелогічно тому, що нема до сього достаточної логічної причини, аджеж кожда доскональша порода живин на основі ідеї розвою єсть тільки усталенною відміною даного роду, який власне сам повстав колись тільки як відміна менше досконалого иншого роду, тимчасом Васман, приймаючи ідею розвою та випроваджуючи з сього становища логічні висновки, задержуєть ся в половині дороги приймаючи для поясненя повстання головних громад живин надприродний, метафізичний спосіб. Метафізика може має для теології дуже велике значіне, одначе для наук природних вона не має ніякої вартости, там її не можна ужити тому, що природні науки займають ся тільки такими проявами, які звязані з матерію і ділають на наші змисли, значить є природними, а не надприродними. Що признаванне метафізичних чинників в природних науках неможливе, сього доказує хочби ся обставина, що через те власне сам Васман запутуєть ся у ріжні противенства. З одного боку признає дуже вірно що біблійного оповідання про сотворенне світа не треба брати дослівно, тому, що біблія не підручник природних наук а з другого боку зараз рівночасно опираєть ся на тім оповіданню у своїх наукових теоріях. Звідси також походить дивовижне васманівське понятє сотворителя. Васман ограничує всемогучу діяльність сотворителя, бо раз велить йому ставити загальні закони природи, то знов каже, що ті закони часом не вистарчають, так що він мусить часом вмішуватись до прояв в природі та творити нові надприродні прояви. Такий погляд єсть прямо свідоптвом убожества сотворителя і властиво укритим богохульством. Бо очевидно, коли єсть всевідучий і всемогучий сотворитель, то він на початку всіх річий, перед сотвореннем цілої вселенної, мусів надати всьому вічні, не зломні, а так ідеально досконалі закони, що дальше всяке вмішуванне ся його в прояви природи зайве і немислиме, бо се значило би поправляванне недокладостий або

похибок, які прецінь неможливі. Значить в найліпшій разі можна б припустити, що сотворитель дав вічні закони природи, по яким вже все дальше повстає, дієть ся і розвиваєть ся без його мішання. Приняти такий погляд значить одначе, що всі живини розвинули ся на основі чисто природних законів, без „наприродного“ сотворення.

3. Приладженнє. Звісно, що живини звичайно дуже добре приладженні до тих обставин, що серед них приходять ся їм постійно жити. Загал природників пояснює сей прояв передусім т. зв. природним добром: в природі панує скрізь завзята, тяжка й невмолима боротьба за існуваннє, яка нищить безпощадно все те, що за мало приладжене до обставин життя, через те лишают ся при житю тільки відповідно зорганізовані живини, а коли се дієть ся постійно, то повстає загальне приладженнє. Єсть одначе ще й другий погляд на сю справу, так званий віталістичний. Віталісти думають, що в живинах єсть вроджена здібність до реакції в певнім напрямі відповідно до потреби, так сказати б житєве вроджене стремління до ціли, яке й витворює приладженнє до обставин. Природний добір і стремління до ціли се два так протилежні погляди, як вода й огонь, та мимо того Васман приймає рівночасно оба ті, виключаючи себе погляди, прикладаючи їх довільно до пояснення проявів приладженнє. А тим часом годі признати вроджене стремління до ціли, раз тому, що ми знаємо безліч випадків цілковитого неприладженнє живин, а подруге тому, що всі живини впроваджені в цілком нові обставини, заховують ся зовсім не відповідно до даної ціли.

Вкінці Пляте застановлюєть ся ще окремо над монїзмом. Монїзм приймає одну праоснову всього бутя в противности до політеїстичних поглядів церкви, яка признає Трійцю, чорта і ангелів. Монїзм признає існуваннє одного „законодавця“, найвище духове єство, в пантеїстичнім розумінню. Близше тою духовою силою займатись значить попадати в пусті спекуляції. Тут починаєть ся вже віра, а з вірою природні науки немають нічого спільного. Природні науки займають ся тільки матеріяльними проявами, чуд природні науки не знають. Коли небудь говорить ся про чудо, то маєть ся до діла з недокладним знаннем природи або часом з прямим обманством. Скала, про яку згадував Васман при кінці своєї промови, се власне віра в чуда; її розбивають безупину філі наукових фактів і поглядів; перша філя, коперниківська система, знищила авторітет біблії, друга філя – реформація, знищила авторітет церкви, а третя, філя, еволюційна ідея, яка каже, що чоловік єсть природним витвором природних сил, знищила віру в чуда й догми, так що скала розсипаєть ся. Через те одначе не руйнуєть ся християнство, противно, воно через те прояснюєть ся і розвиваєть ся дальше та перемінюєть ся в загальну релігію будучности. Погляди Васмана немають нічого спільного з правдивою наукою.

Другий бесідник Бельше, вказує на те, що нерозривна єдність чоловіка з іншими звірятами що до будови тіла вказує безперечно на єдність і спільність походження. В будові тіла єсть неперервний перехід від одноклітинних істот до чоловіка; з анатомічного боку, чоловік єсть безперечно найдоскольшим савцем, тому він мусьть бути останнім витвором тяглою й неперервного розвою живин. Тут не в тім діло, що тут і там не достає ще якоїсь кісточки, якої ще не знайдено, але в тім, що людська логіка, принявши раз ідею розвою для прочих живин природи, не може не признавати сього розвою в питаню про походження чоловіка, коли він будовою свого тіла нерозривно з ними злучений. Загальність розвою природи єсть причиною, що такий спосіб думання не єсть тільки логікою чоловіка, але і логікою світа; тільки приймаючи ідею розвою можна зрозуміти повстанне цілої вселеної. В тім власне лежить вся велич ідеї розвою. Сам Васман признає можливість розвою чоловіка що до тіла, не признає тільки рішучо спільности розвою людського духа. А прецінь розвій людського духа так само можливий і неминучий як розвій тіла. У звірят бачимо ті самі роди духових проявів що і в чоловіка, тільки розумієть ся менше розвинені, а як з одного боку у звірят бачимо деякі духові прояви так само розвинені як і в чоловіка, так з другого боку у теперішних людей бачимо ще багато таких проявів, які зовсім мають звіриний характер, пр. забиванне ворогів, злочинність і т. п. Анї душа звіринна не занадто низкою, анї людська душа не занадто досконалою, щоб не можна припустити їх ґенетичної звязи. Впрочім всякі духові прояви звязані все нероздільно із матеріальними, духових людських проявів поза людським тілом ми не знаємо; коли отже сам Васман припускає можливість матеріального походження чоловіка від низше розвинених предків, то зовсім нелогічно не признавати можливости походження людської душі від „звіринної душі“. Правда, Васман покликуєть ся на „обявленне“, (откровеніє) одначе одиноким обявленнем для чоловіка єсть науковий дослід, який єсть одиноким способом пізнання правди та відкриття глибоких тайн природи. Справді справедливо сказав колись естет Вішер: „Де розсліджують там єсть Бог, там єсть найвластивіша святиня людства“. Власне ті наукові досліді виковують нам новий науковий ідеалістичний світогляд і се та найвисша хвиля, якої вже ніяка инша не перевиспить.

Третій бесідник Даль підносить ще нові заміти на які не звернули уваги його передбесідники. 1. Васман заявив, що приняте вічного істновання матерії противить ся природничому способови думання; тут очевидно єсть помилка; бесідник хотів певно сказати, що вічність матерії противить ся природничому зображуванню, бо подумати собі вічність матерії можна, але зобразити собі її годі. 2. Васман прїймає, що Бог три рази приступав до сотворення,

раз сотворив він матерію, другий раз перші живини, третій раз чоловіка. Більше консеквентно булоб припустити, що Бог сотворив тільки раз матерію і надав їй при тім закони дальшого її розвою. Окремого сотворення живин і чоловіка нема потреби. Думати, що живини не могли повстати із мертвої матерії нелогічно, раз тому, що вони ж утворені з тих самих первнів, що неорганічний світ, а по друге тому, що ті первісні сотворіння, які утворились колись вперве із мертвої матерії, не мусіли бути зовсім такими як нинішні. Нинішні первісні живини се вже дуже розвинені сотворіння, які за той весь довгий час істновання нашої землі дуже змінилися і розвинулися. Проти походження чоловіка від звіринних предків промовляє на погляд Васмана різниця в будові тіла, одначе сі різниці тільки зглядні і лежать тільки в відносинах поодиноких складових частий та зовсім зникають, коли звернемо увагу на цілковиту подібність в будові. Будова тіла чоловіка і найбільше досконалих звірят, так званих людомали (Гориля, шимпанзе, орангутан і гібон), зовсім однакова і одиноко логічним висновком сього єсть погляд, що вони походять від спільних предків. Неможливість такого погляду опирає Васман головно на незмірно великій різниці між духовими здібностями людей і людомали, одначе він зовсім не звертає на се увагу, що і ті високі спосібности духові чоловіка не зявляють ся у нього відразу; вони розвивають ся повільно і поступенно у дітей з віком, а се між иншими служить власне доказом, що приложенне ідеї розвою до духових здібностей логічно можливе.

Четвертий бесідник, Фріденталь, звертає увагу передусім на те, що Васман невірнo зобразив вислід його дослідів над хемізмом крові звірят, як чинником споріднення. Бесідник вповні встоює при своїм погляді, що чоловік і людомали творять один зоологічний ряд, та не тільки, що не залишив своїх дослідів, але противно працює над тим питанням дальше та доходить до чим раз гарнійшого потвердження своєї теорії, а його співробітник Др. Магнус приложив навіть сей метод до розсліду споріднення рослин. Що до душі то бесідник тої думки, що душа існує тільки як людське понятє; стоячи на тім становищі він міг би згодитись з Васманом, що душа не підлягала розвою, бо ж годі що небудь певне сказати про те, чи звірята витворюють які понятя загалом і понятя душі в подрібности. Одначе такі питання не належать до природних наук, а до філософії, яка власне займаєть ся понятями й ідеями. Науки природні займають ся проявами природи і на тім полі ніхто і ніщо не сміє їх ограничувати.

Пятый бесідник, Ганзман, патольог, займаєть ся справою приладжування і стремлінням до ціли, головно з становища патольогії. Бесідник подає багато прикладів приладження і шкідливих уряджень

у різних живин природи, а головню у чоловіка та доказує на тій основі, що: „приспособанне до ціли се ніщо“. Далі займаєть ся він останковими приладами та виказує, що їх можна пояснити собі тільки походженнем чоловіка від низше зорганізованих живин, а на деяких хоробах виказує єдність чоловіка з иньшими живинами також і з паталогічного боку. В кінці бесідник виказує недорічність такого погляду, що мовляв тільки чоловік має душу, а звірята мають не душу, а т. зв. інстинкт. Інстинкт єсть тільки менше розвиненим духовим житем. Причину таких дивовижних поглядів Васмана бачить бесідник в тім, що він, Васман, у своїх погледах вяжесть ся теологічними догматами, таке становище в науці немислиме і супроти того повинен був Васман здержатись від висказування своїх думок в таких питаннях.

Шестий бесідник Генсбрех застановлюєть ся на тим, чи становище, на яким стоїть Васман, можливе в науці чи ні. Наука вимагає безумовно передусім свободи досліду і думки. Сю безграничну свободу обмежують тільки закони людської думки, логіка, і відповідне розуміне даних проявів себто об'єктивна правда. Поза тим наука не знає ніяких обмежень. Тимчасом у Васмана дорога наукових дослідів обставлена численними остерігаючими таблицями: тут свободна думка заборонена, там можна її починати. Для приміру бесідник показує публиці найновіше виданне наукового твору Васмана „Біологія й ідея розвою“ та читає на першій його стороні ось таку заяву: „З огляду на те, що твір „Новочасна біологія й ідея розвою“, 3. виданє, написане Еріхом Васманом, священником товариства Ісуса, кількох ревізорів тогож товариства, які до сього були призначені, переглянули й згодились на його виданне, даємо позволенне його друкувати“. Підписаний провінціал отець К. Шефер. З сього видно, що Васман і сторонники його світогляду не сміють висказувати ніяких наукових поглядів без попередного позволення своєї церковної власти, яка немає нічого спільного з наукою. Що такий власне погляд „християнського“ світогляду доказом сього отсі слова теперішнього генерала ордена єзуїтів Вернца: „Коли ми заявляємо, що католицькій церкві підлягає також літературне і горожанське образованє молодіжи, то ми тим хочемо висказати, що церковна власть простягаєть ся на всі світські науки, їх учителів та підручники, що з під тої власти не виняті також університети та що ся власть основуєть ся на найвисших основах слухних відносин між вірою а розумом“. Се не єсть погляд особистий деяких католицьких вчених, але становище признане урядово на різних соборах і папськими рішеннями, а завершенем сього становища треба вважати канон ватиканського собору з р. 1870, який каже, що: „Хто каже, що людські науки мають таку свободу, що їх погляди можна вважати за правдиві, навіть колиб противились обявленій

науці і не були одобрені церквою, той най буде проклятий⁴. І справді, на індексі знаходимо імена: Галілей, Коперник, Кеплер, Декарт, Спіноза, Ляйбніць, Кант, Юм, Лок, Бунзен, Паскаль, Ранке, Бальзак, Дюма, Лесінґ, Ленау, Гайне, Гюґо, Русо, Золя і безліч других ґеніїв людського духа. З другого боку, зазначає бесідник, що нікотрі із тих, які повели коли небудь науку і людську думку на нові шляхи, не були ісповідниками васманівського світогляду, очевидно тому, що той християнський світогляд унеможливує свободу людської думки. З огляду на те Васман і його християнський світогляд немає нічого спільного з наукою.

Семий бесідник Юліусбургер застановлюєть ся над висказом Васмана, що тільки чоловік має, незложену, душу. Супроти сього погляду він завважує, що :

1. Се помилка — бачити прояви душі тільки в проявах пізнання і думки, основа душі лежить в почуваннях і в проявах волі, з сього погляду поміж ростинами, звірятами і чоловіком є тільки другорядні, зглядні різниці.

2. Душа чоловіка не одноцільна, а зложена, в її склад входить багато складових ріжнородних чинників: вражіння, спостереження, сполуки зображень (думки), та почування і воля.

3. Духові людські здібности звязані нерозривно з відповідними, віддільними частинами мозгової кори і через те являють ся чинностями поодиноких віддільних громад клітин нашого мозгу.

4. В хоробах душі ослабають і в кінці загибають насамперед найніжнійші духові спосібности, при чім низші чинности духові остають ще довго правильними.

5. Лучають ся хороби душі, в яких наступає роздвоєне свідомости власного „я“ так, що в однім тілі немов живе дві душі.

6. Новітні розсліди злочинства вказують на те, що прояви людської волі являють ся вислідом будови тіла, вроджених нахилів та впливу окружуючих обставин на чоловіка.

7. Хороби душі вказують на те, що прояви духові є чинностями мозгу, нервів і цілого нервного приладу, бо хорувати може тільки прилад людського тіла, а не душа.

8. Відносини між духовим і матеріальним житєм чоловіка можна пояснювати тільки або теорією ідентичности Фореля, — що мозок і нервний прилад, се дві відворотні сторони одного єства, або монїстичним трансформізмом, — що духові прояви є сумою так зв. духові енергії, яка повстає в чоловіці наслідком питомих перемін иньших енергій (сил) нашого тіла, та єсть переміною загальної енергії цілої вселенної.

Ся „духова“ форма енергії витворилась звільна дорогою повільного і поступенного розвою; обовязок дальшого свідомого розвою сїєї „духо-

вої“ енергії в собі і в суспільності єсть найвищим законом морали мовізму, а в праці для добра сього розвою для сучасности і будучности лежить ідея безсмертности.

Восьмий бесідник Ітельзон говорив про те, як то християнська церков поволі уступає перед силою наукою стверджених фактів та наукових поглядів. Виступ Васмана вважає він власне одним із таких проявів, отсе власне той християнський світогляд стараєть ся проноровитись до загально прийнятої наукою ідеї розвою та тимчасом ратуєть ся ще половичними способами. Се доказ, що горда скала вже розсипаєть ся.

Девятий бесідник Плєц вказує, що погляд Васмана, неважеб то поміж чоловіком і людомалпами не було ніяких посередних сотворінь, — хибний; таким посередним сотворінем єсть власне звісний пітекантроп, його лобина і своїм видом і обємом стоїть як раз по середині поміж первісною, напевно вже людською т. зв. неандрійською расою і шимпанзом; зваживши сю обставину, що лобина австралійців єсть що більша від лобини неандрійців, одержуємо при помочи лобини пітекантропа дуже добрий перехід від шимпанза до новочасного європейця. Те саме треба сказати і що до інших костей, приміром долішна щока у неандрійської раси без підборідя і тим має зовсім малпячий характер, подібно бровні луки, через те, що дуже сильно вистають, надають також неандрійським черепам малпячий вигляд. Лобина пітекантропа власне з кожного погляду зближуєть ся дуже до лобини шимпанза і становить гарну перехідну форму. Погляд, немовби то пітекантроп був малпою, зовсім неслухний, тому, що будова його костей ніг доказує безсумнівно, що се було сотворіне, яке постійно ходило на двох тільки ногах, так як чоловік. Перехідні форми поміж лобиною шимпанза і європейця вказують рівночасно на поступенний розвій духових спосібностей чоловіка.

Десятий бесідник Шмідт, довголітній асистент Гекля, простує насамперед хибне представленне Васманом поглядів Гекля. Передусім Гекель все виразно відріжняє загальну ідею розвою, яку він називає лямаркізмом від дарвінізму, який єсть властиво теорією природнього добору. Що до родового дерева, придуманого Геклем, то Гекель відразу застеріг ся проти догматичного його розуміння, се дерево має зображувати тільки сучасний стан нашого знання про походження всіх звірят і має тільки гіпотетичний характер. Вкінці, що до так званого біогенетичного права то Васман представив його також помилково. Гекель сказав, що онтогенетичний (одиничний) розвій звіряти єсть коротким і швидким повтореннем філогенетичного (родового) розвою, Васман перекручує погляд Гекеля тим, що замість: „коротке і скорє повторенне“ каже: „зовсім точне повторенне“, а опісля накидуєть ся на так перекручені погляди Гекеля доказуючи, що вони неправдиві. Невірно предста-

влені й інші погляди Гекеля. Васман не зазначив приміром зовсім, що Гекель виразно каже, що: „Повторенне родового розвою індивідуальним розвоєм обусловлюєть ся чинниками спадковости і пристосовання“ та що кожний індивідуальний розвій має свої питомі зміни, які він назвав кеногенетичними. Основну різницю між обома протиставленими собі Васманом світоглядами зясовує бесідник ось так: християнський світогляд має бути по гадці Васмана основою на якій збудовуєть ся наука розвою, монізм єсть висновком з розвою, якій може собі висновати той, хто має до сього охоту і відвагу. Ідея розвою сама про себе ані теїстична ані монїстична.

Останній бесідник Тезінґ згоджуєть ся з Васманом у двох точках: по перше він рівнож тої думки, що дарвінівська теорія добору має тільки значіне як помічна теорія, яка вимагає ще якоїсь внутрішньої сили розвою, не годить ся тільки з тим, щоби сю силу вважати якимсь божеством і держить ся тої думки, що ся сила даєть ся квантїтативно вимірити, значить ся признаєть ся до „віталїзму“.

Так само згожуєть ся бесідник на погляди поліфілетичного розвою живин, себто припускає, що живини розвинулись із кількох первісних форм. За те не згоджуєть ся бесідник на ідею творця вселенної, тому, що в такому разі заходило б питання: хто сотворив сього творця та як могло повстати таке високо зорганїзоване сотворіне? Ідея вічного творця неможлива також із філїзофічного становища: всякий підмет вимагає свого предмету, отже вічний бог вимагає вічного предмету своєї свідомости, а тим предметом могла бути тільки матерія. З сього виходило б, що матерія вічна а тим самим творець зовсім зайвий. Говорити що досконалий бог сотворив недосконали матерію також нельогїчно, тому, що се собі противить ся. Згоджуєть ся також Тезінґ на те, що саморідне повстанне живин неможливе, за те думає, що жите так само вічне як матерія. На кінци зазначає Тезінґ, що наука і релїгія се дві зовсім окремі області, які не мають з собою нічого спільного і тому годї їх так мішати із собою як се тут стало ся.

На тім закінчились промови противників Васмана. Кожний із них, в обсягу своєї спеціалности, піддав острій критиці погляди Васмана, майже кожде речене його науково розібрано і провірено. З малими дуже вїймками всі погляди Васмана були осуджені як нестїйні і ненаукові, а загальні філїзофічні основи його поглядів признано за такі, що з наукою не мають нічого спільного. Завинив тут розумієть ся сам Васман; була се свого рода очайдушність виступати з викладами, які порушували тільки спеціалних питань та були цілим начерком філїзофії природи і жадати отворення наукової дискусії на порушені теми. Вислід можна було предвидіти наперед: противники його прямо придавили сво-

їми аргументами. Побороти противників було вже рішучо неможливо, таких важних і спеціальних питань не можна рішати на загально до-ступних зібраннях, кожде питання вимагало б цілих томів наукових праць, можна вже було тільки думати про оборону поодиноких позицій та обо-ронний відворот і треба признати, що Васман виконав се з певного рода мистецтвом. Передусім зрік ся він оборони найважнійшої своєї позиції а то християнського, чи то католицького світогляду. Хоч власне сам на тім світогляді опер всю свою філософію природи і через те саме дав притоку до енергічних атаків на нього, не старав ся його бо-ронити. На пристрастні напади Генсбреха і сильні закиди Пляте та інших заявив, що просто переходить над ними до дневного порядку через те, що се віроісповідні питання. Так само ли-шив Васман без оборони всі закиди і докази сього, що станови-ще його незгідне з наукою, не прибуючи навіть на них відповідати. На закид, що в нього подвійна натура заявив, що він з сього дуже удо-волений тому, що через те власне він сам може себе дуже добре кон-тролювати, а через таку контролю наук природних філософією і навідво-рот можуть тільки ті науки зискати. Круг своєї оборони обмежив через те Васман найважнішими річевими закидами, чисто природничими пи-таннями. Першим таким питанням вважає питання про повстанне життя і заявляє, що се зовсім ніяке церковне питання, і скоро тільки науки при-родні викажуть, що повстанне мертвої матерії із живої можливе, тоді цер-ков відступає охотно від сього погляду, що перші живини були окремо сотворені сотворителем. Що до другого питання, і сотворення матерії, заяв-ляє, що воно не належить до природних наук, але до філософії, сотво-рене матерії сотворителем, про яке він говорив, треба розуміти в фільо-зофічнім змислі, філософія мусить стояти на таким становищі, тому що матерія і вічність се два протилежні собі поняття. Вічність життя вважає неможливим. Посередні форми поміж живими і мертвими твора-ми природи не існують, розріст, рух, і поділ „живих“ кристалів вва-жає чисто фізичними проявами, що полягають на напруженю поверхні, притяганю і мішаню. Третє питання, сотворенне родових форм. Під тими родовим формами розуміє бесідник тільки первістні форми, з яких розвинули ся різні роди живин, для яких неможна прийняти спільного походження, невходячи в будову тих форм (отже вони могли всі бути одноклітинні!). Що до становища сотворителя супроти матеряльного сві-та то він згоджуєть ся зовсім на погляд в тій справі Пляте і Даля, значить признає одноразове сотворене матерії wraz із законами дальшо-го її розвою.

Бесідник заявляєть ся сторонником віталізму, а з тим і внутрішньо-го стремління до приладження, а причини того рад-би він бачити вже в

будові первістних і зародкових клітин. В справі теїзму і монїзму думає він, що тут зайшло непорозуміне, теїзм вважає богом первістну причину природного ладу і повстання вселенної, а не якусь чоловіко-подібну істоту, подібно і душу вважає теїзм не якоюсь віддільною істотою, що мучить ся в вязниці людського тіла, але щось, що творить з тілом одну субстанцію і спільну основу людських чинностей! Бесїдник опісля переходить поодинокі закиди своїх противників, одначе з огляду на те, що подрібна дискусія на спірні питання була з огляду на час і на місце неможлива, обмежує ся тільки голословним повторенням своїх поглядів та спростованнем деяких непорозумінь здебільша, звертаючи слухачів до своєї праці „Новочасна біологія“. Се голословне повторене раз висказаних поглядів не має для нас ніякої вартости, ми не можемо признати се обороною або побитем противників; ми звернемо тільки увагу ще на один момент Васманівської оборони. Поминаючи багато теоретичних питань першорядного значіння, ціла боротьба, яка велась між Васманом і його противниками, інтересувала зібрану публіку головню з одного практичного боку а то з огляду на питанне про походженне чоловіка. Як же ж оборонив Васман християнський погляд на окреме сотворенне чоловіка? Відповідаючи Фріденталеви сказав він: „Фріденталь заявив, що його дослїди виказують тільки те, що чоловік єсть найвисшим савцем. Так, на мій погляд се справді так єсть, на скільки чоловік своїм тілом творить найвисшу форму савців. Для того систематично ми можемо його покласти побіч ряду малп... Ми належимо будовою свого тіла до найблизшого сусідства приматів (малп) — се стара річ, що була вже звісна старому батькови Лінеєви, і сьому я не заперечую. Я заперечую тільки, що дійсні докази для звіринного походження чоловіка дозріли вже так, щоб можна сказати: вони вже вистарчають для моєї згоди. Можливість звіринного походження чоловіка що до тіла, я не заперечую, причім я зовсім не звертаю уваги на теологічне питанне, воно тут нас зовсім не обходить“.

Оттак закінчилась славна берлінська битва за ідею розвою. Опісля обі ворожі сторони видали, як слїд, симпатично для себе зрадаговані урядові акти сїєї битви, в видї стенографічних протоколів, а по ріжних дневниках, очевидно нефахових, довго іще славословилося успіхи одної сторони, а нищилось противників, та се вже до річи не належить. Якійже остаточний вислїд сїєї битви за ідею розвою? Отже передусім показалося, що наука і релїгія се дві окремі області, які з собою не мають нічого спільного і які через те не можуть ані згоджуватись із собою ані собі перечити; далі показалося, що в питаннях, які входять в обсяг природних наук, не можуть забирати голосу ані філософія ані теологія. Наука розслїджує природу незалежно і помимо всяких фільо-

зофічних або теологічних поглядів, в стремліню до розяснення тайн природи не сміє і не всілі ніхто її обмежити; наука розсліджує і розяснює прояви природи також незалежно від сього чи які філософічні або теологічні системи на вислід тих дослідів згоджують ся або ні. Ідея розвою здобула в берлінський битві світлу побіду!

ІВАН ФРАНКО.

Із австралійських новелістів.

Австралійське письменство належить до наймолодших паростий письменства англо-саксонської раси, що обіймає письменства триєдиного королівства Великої Британії з Ірландією, далі письменство північної Америки з Канадою, далі англо-індійське та австралійське. Се остатнє числить несповна 100 літ і розвиває ся досить самостійно серед досить незвичайних обставин. Біла раса заступлена в Австралії зовсім невеликим числом людности, що вносить доси мало що понад 4 мільйони. Ся людність живе більшими масами, більш або менш по європейському типу в більших містах, Сіднею, Мельбурні, Аделїді та Брісбані. Зовсім інакше виглядає жите по малих місточках та розкинутих фермах, де безпосередніми сусідами білих людей являють ся тубольці, Китайці або Негри. Біла людність Австралії, мала своєю основою карні кольонії, до яких з кінцем XVIII віку англійське правительство почало висилати своїх злочинців та непоправних неробів. Перша така кольонія заснована була в р. 1788 на місці, де тепер стоїть місто Сідней. З часом одначе знайдені в Австралії розсипи золота звабили до сеї части світа немало емігрантів та авантюриків із ріжних націй, головно Французів і Німців. Торговельні зносини з давен давна приваблювали до Австралії численних Китайців, а Негрів спроваджували білі люди як невольників або слуг. Із тих ріжнородних елементів починає помалу виробляти ся щось подібне до окремої нації, якої розвоєви сприяє майже зовсім самостійне політичне жите з республіканським устроєм і власним парламентом, хоч і під зверхнім протекторатом Англії.

Купці і фермери, отсе два головні типи білих інтелігентних людей, з яких складає ся австралійська суспільність. Жінок взагалі у них мало і вони грають у тій суспільности далеко меньшу ролю, як у європейських суспільностях. Брак традиції, війн і злучених з ними небезпек, монотонність і тягар буденної боротьби з житєм спричинюють слабий розвій письменства і слабе запотребо-

ване друкованого слова, хоча більшість білої людности без сумніву письменна і читає газети. Першими творами спеціально австралійського письменства були оповідання з життя засланих до Австралії злочинців, що мали за собою європейську минувшість. Тільки в новіших часах у другій половині XIX в. почала виростати генерація інтелігентів зроджених і вихованих в Австралії, у яких природним способом зявила ся потреба малювати важніші характеристичні моменти того життя, що розвивало ся перед їх очима, і тих людей, серед яких доводило ся їм жити. Органом тої молоді генерації австралійських письменників став у 80-х роках минулого віку ілюстрований тижневник „Bulletin“, в яким концентрує ся більше менше весь духовий рух того, що можна би назвати молодію Австралією. Короткі ліричні поезії, звичайно нав'язані меланхолією властивою австралійському підсоню, та короткі оповідання і нариси в роді тих, яких переклади подаю тут нашій публиці, отсе головний літературний багаж того тижневника видаваного в Сідней. Із поміщених у ньому оповідань різних авторів вибрав австралійський Німець Стефан Котце 53 нариси, що належать до різних авторів. Про свій вибір говорить він у передмові: „Розуміть ся, сей вибір не може мати претенсії дати повний перегляд молоді австралійської літератури. Навіть не все найкраще могло знайти в ньому місце; багато ліпших творів так порозкидано по різних виданнях, що я не міг дістати їх. Особливо дрібні нариси, що друкують ся по газетах і про яких зібране небагатьох їх автори, не фахові письменники, дуже часто пропадають у газетах, як золоті зерна в купі піску. Дещо знов занадто австралійське, щоб могло трафити до смаку європейського читача. І так із одного з найголосніших австралійських письменників, Генрі Льюсона, якого почитателі називають австралійським Кіплінгом, дав я лиш одно оповіданє. Натомісь узглянув я більше гумористичних нарисів Едварда Дайсона. Особливо ж Альберт Доррінгтон підіймає високо понад рівень ділетантизму та принагідного письменства і годен не раз стати обік найбільших новелістів старого світа, особливо там, де найсильніше виявляє ся спеціально мужська нота його штуки. При тім він найвсестороннійший із австралійських новелістів, бо бере теми до своїх творів із життя на морі, на побережах та в нутрі краю, і скрізь вміє однаково опанувати свою тему“.

В збірці зладженій згаданим автором, що має титул: *Aus einer neuen Literatur. Australisches gesammelt und bearbeitet von Stefan v. Kotze*, Берлін 1909. Поміщено 53 новелі, з яких одна анонімна, одна самого збирача, 8 Едварда Дізона, 8 Альберта Доррінг-

тона, 2 Генрі Льюзона, 2 мають псевдонім Кодак, а інші належать ріжним авторам. Назви авторів переважно англійські, в тім числі є й така аристократична як Г. Б. Лянкастер, але стрічаємо також деякі, що подобають на французькі (Paul Cupid), а дві мають виразну швецько-норвежську подоби: F. S. Sorensen і Robin Studholme.

З тої багатой збірки вибираю особливо ті твори, що мають більше загально-людський, ніж спеціально австралійський характер.

І. Лист.

Напис Е. Б. Годжа.

В червонім цеглянім домику з чотирма кімнатами, на старій репсовій софі сиділа з розпечатаним листом у руці. Вона була сивололоса, зівяла, зігнена — вдова.

Лист був від її сина одинака, що недавно вивчив ся на пастора. Для нього зморщки поорали лице старої Австралійки, посивіло волосе, зігнули ся плечі; а тепер, коли була певна, що плоди її праці та самовідреченя дозріли для неї, дрожали її руки з ніжним поспіхом розчиняючи коверту. Вона не вміла ані читати ані писати, але їй спішно було побачити слова, хоч не могла відгадати, що писав її син.

Одиноке бажане її життя було зробити його чимсь ліпшим, і тепер надійшла щаслива година. Її мрії справдили ся; вона була гордою матірю всечеснійшого отця Йосифа Йозус Сандона. Брак освіти ніколи доси не допік її, але тепер її безпомічне бажане перечитати лист сина, заболіло її троха.

Лист сина, що для увінчання її довголітніх мрій візьме її до себе на тихе та любе становище своєї господині та завідательки його маєткових відносин. Тусклі очи зайшли радісними сльозами.

— Чи був листонос, тіточко? — промовив лагідний дівочий голос.

Жінка подала лист миловидній шатинці, дівчині середніх літ.

— Прочитай лише, Магдусю, а то я їйбогу не добачаю.

Дівчина не всміхнула ся на сю маленьку брехню старої. Вона так часто не добачала в письмі, що дівчина зовсім не дивувала ся її неграмотности. А на зміст листу вона була не меньше цікава, як сама мати. Її власна солодка тайна — вона жила тою надією — швидко перестане бути тайною.

— А для мене листу не було? — шепнула вона несміло, і в її голосі було маленьке розчароване.

— Та тут певно буде відомість для нас обох, — гордо промовила мати. — На лише та прочитай.

Дівчина почала. Хвиля була важна для обох. Ні одна не сумнівала ся про своє близьке щасте. Їх довіре до автора листу було незломне.

„Люба мамо! Без сумніву ждали Ви на відомість від мене —

— Та ми як ми, Магдусю! Ми ж знали, що він весь час занятий.

„Але я чекав з написанем листу, поки моє становище стане зовсім певним“.

— Я знала, що мій любий син мусить довчити ся до чогось і що потім віддячить нам усі наші дожданя.

„Я певний, що новина, яку подаю Вам отсе, в радує всіх моїх знайомих з містечку, а особливо Тебе й кузину Маргарету“.

Голос дівчини задрожав. Серце матери тріпало ся з радости.

— Боже його благослови! Тай тямить же він про кожного.

„Я одержав парафію в Беля“ —

— Се дуже далеко, моя дитино! — скликнула мати.

„По довгій застанові та многих молитвах я почув себе зобовязаним прийняти се становище. Завтра виїжджаю на місце, а коли сей лист дійде до ваших рук“ —

Голос дівчини зробив ся ледве чутний.

„ — буду вже близько мети моєї надорожі“.

— Надію ся, що він напише нам докладно, куди й як їхати до нього. Бо я, Магдусю, ошадила 20 фунтів штерлінгів, щоб закупити прядне уряджене дому, відповідне для пароха.

Дівчина кашельнула і читала далі.

„Друга важна річ, яку маю донести Вам, се те, що по зрілій розвазі я рішив ся оженити ся“.

— Овва, Магдусю, а то що таке? Якож такої зрілої розваги потребував він на се?

Магдуся читала далі:

„Вповні свідомий важности сего свого останього кроку, і по довгим і поважним обміркованю рішив ся зробити те, що треба навіть коштом мойого особистого чутя. От тим то сьогодні вечером я беру шлюб із молодою дамою, панною Емілією Дентонівною, дуже добре вихованою особою, як найвідповіднішою на жінку служителя релігії, що при тим має дуже впливові звязки“.

— Читай помалу, Магдусю! Я якось не гаразд розумію се все — все те щось таке дивне. Дуже добре вихована особа, то повно стара мати обік неї буде виглядати трохи по старомодному.

ЛНВістник 1910 кв. V.

24

„Було б мені дуже приємно, як би я був міг тебе й кузину Марґарету“. — Голос читательки якось немов захріп і уривав ся.

„запросити на своє весілле, але розваживши все докладно я волів відбути ту церемонію зовсім невиважно. Тільки свояки моєї жінки та її найближші приятелі будуть у нас на шлюбі. Все було моїм звичаєм обчислювати правдоподібні кошти кожного вчинка і заглядаючи в будуще я не міг позбутися того погляду, що молодечі любові іноді стають на заваді мужеві і руйнують його кар'єру. Оттим то я постановив знехтувати свої власні чуття і віддати себе цілого в жертву інтересів того становища, для якого я присвятив свою честь і своє життя“.

— Так, так, Маґдусю! Читай швидше.

„Розумієть ся зразу боліло мене не мало, коли я мусів зректи ся своїх колишніх намірів, мати тебе й кузину Марґарету при собі в своїм домі. Оттим то серед теперішніх обставин я рад тому, що своїми плянами не потребую робити зміни у вашім дотеперішнім життю“.

Голос читательки робив ся чимраз глухійший, а слухачка мовчала.

„Ваш дотеперішній спосіб життя певно так тісно зріс ся з Вашою істотою, що Вас боліло б мабуть перемяти його. Що до мене, то я устроїв собі дуже скромне господарство і не наробив ніяких довгів, окрім тих, що були доконче потрібні. На се видав я до остатка всі свої гроші, а коли моя просьба, дати мені хоч невеличку позичку, не спричинить Вам великого ущербу у ваших потребах, то зробили б Ви мені вельми велику прислугу, за котру я був би Вам вдячний до віка. Мене жде тяжка дорога, але відданий усім серцем своєму заводови із сильною вірою в боже провідіне маю надію побороти всі труднощі. Кузині Марґареті засилаю свої найкращі поздоровлення і прошу заявити їй, що згадка про її ширю прихильність в минулому ніколи не забудеть ся у мене. А Тобі, моя добра мамо, не можу ніякими словами вилити всеї моєї любови та вдячності. Але власне Ти, що так часто зазнавала приємности охотного давання, зрозумієш може вповні ту вдячність, якою принята моя синівська любов. Не май мені за зле, коли се на якийсь час мав би бути мій остаточний лист; бо вся моя праця, весь мій час і все мое життя мають бути віддані мойому становищу. Най Бог благословить і кріпить тебе! Твоє імя споминатиму все в моїх молитвах, а про твоє добре поведжене не перестану думати ніколи. Твій незмінно люблячий син І. І. Сандон. Р.“

— Отсе все тїтусю! — промовила дївчина, зложила лист і поклала його на виблїдлий червовий обрус, яким покритий був стїл.

— Ну тай доскочив вже він становища! — промовила мати по короткій задумї.

Дївчина не відповіла нічого. Вона взяла наперсток на палець і пішівку до рук, у якїй вишивала дїрки для гудзиків. Кождий штих голки був доси одним кроком, що зближав її до сповнення найлюбїйшої мрії, тої мрії, яку знївечив отсей лист.

Мати затоплена в своїх власних думках не звертала уваги на дївчину.

— Старий дїм троха обшарпаний. Треба зїрвати щось із своєї ошадности і післати йому шлюбний подарунок, а потїм купити де-що, щоб довести до порядку нашу стару домівку. Він з своєю жїнкою могли б колись приїхати відвідати нас, і ми повинні б не зробити йому стиду. Коли він тепер пастор.

Вона на хвилю перервала свої міркованя і глянула на дївчину з якоюсь сумсвитою тугою.

— Коли писатимеш йому моя дитино, то скажи йому, що посилаю йому гроші як шлюбний подарунок. Не в позику. Се так лїпше випадає. І можеш сказати йому, що ми устроємо свою хату на ново. Ти можеш надто натякнути йому, що я рада б побачити його — ні, не так його, як його жїнку.

Дївчина урвала нитку завязавши гуз у своїм шитві і почала складати пішівку.

— Отся готова. Цур їм, тим гузикам! — промовила з вільна.

— Тобї не жаль, Магдусю? — запитала мати.

Магдуся споминула зломанї присяги вірности і відповіла різко: „Коли Вам не жаль, то кого менї жалувати?“

II. Любовна іділля в чагарнику.

Дж. Дж. Пойнтон.

Джок Кондон був вївчарем при великій фермі і мав вже звиш сорок лїт. Він був посивїлий і поморщаний товстяк. Його руки спухли від безчинного звисаня, а слота споганила його обличчє. По звичайному числу лїт він починав старїти, але по мїрі свого житевого досвїду був ще молодим парубком. А се тому, що був дуже повільний. Иньшї чоловіки жили палкїйшим житем, коштували свїта, його втїх і смутків, женили ся і віддавали замїж, вступали в службу і покидали службу, а Джок усе пастушив, байдужий на змїну часу і обставин.

Але переступивши за сорок літ Джок почув у собі нараз щось таке, що почав залицяти ся до всіх дівчат у окрузі, замість підлабузнювати ся до материй, що їх породили, або до тіток, що їх виховали. Він робив себе смішним, та се було йому байдуже. Відказала йому одна, він зачіпав другу і раз по разу ставив до неї рішуче питанє, так що незабаром у цілій околиці не було ані одної молодої дівчини не зачепленої ним. А коли й остатня остро відмовила йому, Джок почув себе нещасливим. Він сидів біля огнища в своїй одинокій хаті, і думав, думав, думав; жите видавало ся йому чорнішим тої ночі, що вкривала землю. У нього не було а ні товариша, а ні близького знайомого. Ті, що товаришували з ним, іще хлопцями, померли один за одним. І на нього мабуть прийде одного дня черга, і мрія його серця згине несповнена.

Нараз лице його проясніло. Раптово покоперсав огонь ожогом і затер руки. „А ту ягницю зачеплю завтра“ — буркнув сам до себе. Слово було сказане.

Вона не мала в собі нічого ангельського, ся найновіша, яку Джок надумав зачепити. Він сам не думав про се. Хто вона і відкіля, не знав ніхто; її прозивали Шкапою тай годі. Вона прийшла в сю околицю хто зна відки, і нікому не було цікаво знати се. Одно тільки знали люди в Догвудовій фермі, що вона від когось одержала недалеко ферми шматок землі з хатчиною. Вона працювала, копала і робила як муштини і жила якось у своїй хаті ні в кого нічого не просячи.

Джок почував неясно, що Шкапа не зовсім ідеальна жінка, але в глибший розбір сього питання не вдавав ся. Найблизшого дня він поплів ся вниз понад потік, старанно ховаючи ся між корчами, щоб несподівано підійти Шкапу. Вона обкопувала грядку картофель близько плота. Джок із-за плота міг бачити, як за кожним замахом мотики її голова підіймала ся і спускала ся. Серце в його груди застукало живійше. Він бачив її доси вже не раз, і тепер кляв себе в душі, що вперед не познайомив ся з нею; тепер було б йому легше доступити. Та проте він рачки доліз до плота і якийсь час зазиравав крізь шпару. Потім підвів ся і свиснув, але зараз же причакнув знов, бо його серце застукало ще живійше. Шкапа спокійно робила своє діло. Джок побачив не далечко себе камінець, підняв його і кинув легенько через пліт, щоб не дуже вдарити її. Але камінець не долетів до неї і впав у мягку землю, а мотика цюкала далі рівномірно раз по разу.

Джок дістав другий камінець, випростував ся і прицілив ся уважнійше. Сим разом трафив Шкапу в ногу висше пяти, саме

в те місце, де в панчосі була велика діра. Вона обернула ся сердито і побачила Джокове лице, перекривлене злосним усміхом, що ховало ся за плотом. Сього було для неї досить. З піднятою мотикою кинула ся на нападника. Джок подав ся в зад, сміючись і махаючи руками, щоб заспокоїти її. Він хотів дати її зрозуміти, що зачепив її в найліпшій намірі, але що не міг сказати сього виразно, то вона не взяла сього за жарт.

— Ти проклята малпо! — крикнула вона вилазячи на пліт.— Я навчу тебе розуму.

Але в тій хвилі Джок посуваючи ся в зад гепнув ся в потік з таким плюскотом, що водяні птахи на 100 метрів довкола сполюшили ся і попідлітали. Весь мокрий він виліз на другий беріг потоку, держучи капелюх у руці, і озирнувши ся побачив, що його вибрана все ще держить підняту мотику в руці.

— Хочете вийти за мене? — крикнув він до неї через воду. Мотика звільна спустила ся вниз.

— Що? Як ти кажеш?

Джок повторив питання ще раз і додав добродушно: — та я тільки того й прийшов.

— Чому ж ти не сказав того зараз, ідіоте паскудний?

Джок утішив ся дуже сим компліментом.

— Хто ж ти такий до сто чортів? — запитала вона.

Він сказав їй про себе, що знав.

— Ну, перелазь же сюди!

Він перебрив потік і станув покірно на березі. Потім якийсь час вони сиділи поруч на перелазі, а потім Джок допоміг їй поносити її річи до своєї хати.

Так воно склало ся якось без усякої романтики і бідний старий Джок був задоволений. Навіть пізнійше, коли Шкапа взяла його остро в руки, перевернула весь його домашній порядок до гори ногами, розтренькувала його гроші в місточку, а вечером обсипала його докорами, він зносив усе терпеливо. Довгими днями ходячи за вівцями він пробував розмовляти про все те зі своїми псами, але Ровер дав йому ясно зрозуміти, що про подружнє жите не виробив собі ніякого поняття, а Леді тільки весело махала хвостом.

Кінець кінців Джок дійшов до того, що уважав своє подружнє жите зовсім природним лихом і почував якесь безпомічне милосерде до всіх женатих мужів. На дні його душі почала стиха ворухити ся, туга до втраченої самоти, але се робило ся ще похмурнійше як уперед.

Одного вечера загнавши вівці до кошари застав у своїй хаті гостя. Се був великий мужчина з важкими бровами, чорний як Еспанець. Коли Джок ввійшов до хати, гість байдужно кивнув йому головою і не звертав на його ніякої уваги за весь час, коли він у куті вечеряв. Весь вечір гість зовсім свobodно розмовляв зі Шкапою. Вони сміяли ся і жартували досить безцеремонно, а коло десяти години гість обізвав ся коротко до Джока:

— А не час би вам, куме, забрати ся відси?

Джок витріщив на нього очи як сова.

— Чув чи не чув? забирай шмате! — повторив гість.

— А то куди? — запитав здивований Джок.

— Хоч до чорта, мені байдуже. Аджеж бачиш, що для трьох тут нема місця.

Джок бачив се дуже добре, але захотів в усякім разі протестувати.

— Алежбо — почав він нерішучо.

— Що там „алежбо“! — перебив його гість і випростував ся біля огнища. — Там є халупа в низу над потоком. — Марш туди зараз. Се моя жінка.

Джок поблід і його очи почали набирати ся кровю.

— Твоя жінка? — промовив він показуючи пальцем на свою жінку.

Шкапа підступила до нього і сказала так любенько та солоденько, як ніколи доси не говорила до нього: — Так буде найліпше. Візьми собі коц і де що страви.

Вона мовчки зложила йому коц у тлумак і отворила двері, а коли заперла їх за ним, вівчар зрозумів, що се була його хата. Більше як 30 літ, а тепер не є. Гість у хаті зареготав ся грубо, — То ще старий дивачище! — докинув згірдне слово.

Жінка не відповіла зразу. А потім сказала лише: — Він, Бобцю, не такий лихий чоловік.

Другого дня здибав Джок віз, що привозив йому що тижня провіант із головної ферми. — Не їдьте більше до онтої хати мовив він візникови. — Від сьогодні я буду сам брати собі на фермі, що мені треба.

Візник передав йому мішок.

— А як поживає твоя жінка? — запитав він з сміхом.

— О, вона — о, вона — мішок зовсім не тяжкий, — відповів Джок і сквапно подав ся, до своєї нової хати.

В тій хаті, що колись належала до Шкапи, він жив тепер знов самотно, сам собі варив обід, коперсав огонь ожогом і бурчав

сам до себе, як давнішими роками. Та не пройшов і місяць, коли чорнявий мущина з тлумаком перейшов попри його хату і поплів ся на захід сонця. Джок знав, що Шкапа тепер знов лишилася сама.

Потім у його душі почала ся боротьба. Чи вертати до неї? чи жадати від неї звороту своєї хати? Пси не помогли йому порадити нічого, а він думав і думав, і не міг ні до чого додумати ся, і в голові йому почало крутити ся та томити ся і він сидів усю ніч і не міг навіть до того додумати ся, щоб піти спати, але другого дня йому так знемогло ся, що навіть уже не міг випустити овець із кошари. Так минув день і настав другий, і він лежав не тямлячи нічого. Коли прокинув ся, було полудне, і біля его постелі сиділа Шкапа. Мабуть пси дали їй знати, що їх господар занедужав.

Вона випустила голодні вівці на пашу і заходила ся в хаті коло хорого. День в день вона гонила вівці на пашу а вечером заганяла їх до кошари і знов сідала коло його постелі і доглядала його в тяжкій хоробі.

Одного дня, коли він лежав ще знесилений горячкою, серед літньої спеки вибухла в чагарнику пожежа. При заході сонця здавало ся, що вона ще дуже далеко, але північний вітер почав шалено гнати огонь на перед себе, і співночи все несло на милю довкола палало страшною пожежою, а жінка могла чути тріщане листя, гиляк та трави. Вона відразу зрозуміла небезпеку, що грозила хатам і вівцям, і як стій запалила шмат чагарнику довкола звичайного пасовиська. Потім без переляку в серці поспішила до хати і слїдила поступ пожежі. Коли пізніше надбігли люди з Догвудової ферми на ратунок, побачили перед широкою лавою пожежі постать одинокої жінки, що зробила їй опір, якою не зробила ніколи перед тим ніяка жінка.

Отак вона трудилася і ночі не досипала, поки Джок не подужав. Потім обоє пішли назад до його хати. Тут вона розвела садок і посадила овочевих дерев, помагала йому при череді і щадилася гроші. Протягом літ вони навіть перебудували хату. А коли знов до неї загостила хороба, то Джок ніс усю працю і не досипляв ночий, а потім поховавши жінку лишив ся сам сумуючи.

Одного дня вернувши з чередою до дому застав колишнього гостя, що ждав на нього ще чорнійший і більш оброслий як був уперед.

— Втекла? — запитав він коротко вказуючи на заперті двері.

— Вмерла — відповів Джок.

Гість стрепенув ся.

— Як то? — вона була моя жінка, — додав сквапно.

— На нагробній плиті написано: „Жінка Джока Кондона“ — відповів Джок.

Був відтінок гордості в його голосі.

III. Паскудна ніч.

Нарис Артюра Г. Девіса.

Минув похмурний, лишневий день, а коли настала ніч, у деревах завивав острий, західний вітер. Було страшенно, холодно ¹⁾. Свині в стайні, голодні і лихо поговорані, — тих кілька гарбузів що перестояли посуху, ми з їми самі, — бороли ся одні з одними і квичали раз у раз як справдішні свині. Корови з телятами покинули ферму шукаючи захисту між горами, коли натомість коні — бороняки з шерстю наїженою як шпильки, сумно опирали ся о дротовий пліт і тужливо гляділи на обгороджену ним зелену люцерну. Пастух Джо ходив січучи зубами в старім батьковім сурдудті, що мав лиш один рукав — другий зіжвало теля перед кількома днями, коли батько повісив був сурдуд на пальку серед поля замість віхи на місці, доки треба було орати.

— Ой лишенько! Та й препаскудна-ж сьогодні ніч буде! — промовив батько до пані Браунової, що ззябла сиділа на софі, входячи з великим оберемком дров для розложення огню.

Пані Браунова сиділа в нашім домі отсе вже пятий чи шестий день. Старий Браун забігав часами до неї і ми діти, знали, що між ними не було сварки. Часом вона помагала де-що в домашній роботі, але звичайно не робила нічого. Ми хлопці балакали про се де-що між собою, але не могли зрозуміти, чого вона сидить у нас. Джо запитав маму, але вона відповіла йому: „Та я не знаю“, а більш ані слова. Нам трохи надоїла вже та Браунова, і ми бажали, щоб вона забрала ся з нашого дому. Вона кидала нам упімнення, так як коли-б мала нам що до розказу.

По вечері сиділи ми біля печі, так близько, як тільки було можна, щоб не попекти ся від огню, ми всі й Браунова, і слухали завивання вітру на дворі. Було приємно сидіти в теплі і слухати посвистів вітру. Та ось батько обігрівши ся з переду і з заду обернув ся до нас і промовив:

¹⁾ Не треба, здасть ся й пригадувати, що нашій літній порі в Австралії відповідає зимова пора.

— Ну, хлопці, мусимо зараз іти розпалювати огні і проганяти кангурів.

Се було так, як коли-б нам хто всім нараз дав у карк. Ми глипнули всі на нього, щоб побачити, чи він не жартує. Але батькове лице було поважне, як у найстрогійшого суді.

— Тепер у вечір! — відповів несміло Дев. — Але чому-ж як раз тепер у вечір, коли анї вчора, анї позавчора ми не ходили? Най би там кангури гуляли собі!

— Так то так, — сказав батько, — а все таки ліпше сьогодні пополошити їх.

— Але-ж там тепер чема пшениці, яку-б вони могли спасати. То по що ж їх полошити? Не бачу ніякої причини.

Та батько стояв на своїм.

— Ні, я ні за що не піду, — майже крізь плач промовив Джо. — В таку студену ніч, як тепер, — а в мене ще й чобіт нема.

Але батько промовив сердито: — Не будеш ти тихо, лобуре! Зробиш те, що я тобі кажу.

Але Дев не переставав протестувати.

— Сьогодні від самого ранку я бігав за бороною, — говорив він батькови, — а тепер маю ще ганяти за кангурами, і то в таку ніч, як отся, і в таких місцях де вони не можуть нічого знайти крім голої землі. Таке то в нас: чим більше робиш, тим більше жадають від тебе. І він почав плакати. Браунова вставила й своє слово. На її думку тато мав рацію, і нам треба таки піти, бо пшениця почала вже сходити.

— Еет! — скрикнув Дев хлипаючи, немов бажав сказати їй, щоб сховала свою пораду для себе.

Помалу й нерадо повиходили ми від теплої печи та ogrітої хати за батьком у темну, холодну ніч. Се була страшна ніч. Пітьма стояла як смола, густа й відразлива, а студено було, як у трупарні. І пробуй же тут заборонити кангурам, щоб не пасли нічого. Вони повигризали вже всю пшеницю, кожде стебельце, і до того всю траву. Що гристи муть тепер нас самих, чи упряж на плугах, сего ми не могли збагнути. Ми пошпотували ся в пітьмі один за одним, позастромлявши руки в кишені штанів. Батько йшов по переду, а бідний Джо з голими литками і без ходаків позаду. Раз по разу він наступав на сухий бодяк, а коли сідав на землю, щоб повитягати колючки з ноги, то сідав нехибно на инший бодяк. Коли йому вдало ся переступити бодяк, то мусів ударити ногою або о пеньок або о камінь. Джо заходив ся голосним плачем, але вітер ревів ще голоснійше і не переставав завивати.

Піджидаючи на Джо Дев воркотїв:

— Чорта з два з таким татом! Яка біда приперла його витягати нас із хати в таку ніч!

Батько не довиджував добре в пітьмі, а особливо сеї ночі. Тому він наскочив на старого коня, що оперши ся шиєю на пліт мабуть задрімав при виді люцерни. Ся немила стріча задала обом великого страху. Батькови ще не так дуже, бо він тільки перевернув ся горілиць до гори ногами, але коняці зробило ся так, не мов би його чорт попхнув: він повалив ся на пліт і заплутав ся всіма чотирма ногами в дротах. Тут почала ся для нього страшенна робота. Він почав що сили фиркати ногами, поки не вирвав великий шмат плота і тягнучи його за собою погнав що духу в темну безвість.

— Отсе мабуть якийсь чортівський кангур у пшениці, — промовив Дев, — і ми зареготали ся. Ми зривуємо все добре, але батько не промовив ані слова.

Ми не тратили багато часу на розпалюване огнів. Ви пішли на впростець через поле засіяне пшеницею і покриті кангурами. Не можу сказати, кілько їх було. — Потім гармідрі, якого вони нароби́ли втікаючи можна було думати, що їх був міліон.

Нарешті батько сказав до Джо, що може лягти спати біля огню. Джо заснув справді. Батько сів біля нього і довгий час немов вдивляв ся в пітьму. Час від часу невеличке стадо кангурів проскакувало біля огню; потім надлетіла сова і почала скиглити жалібно, але батько сидів і, здавало ся, не чув нічого. Ми годину за годиною ходили від огню до огню, а коли втомили ся кидаючи горючі головні на кангурів, то присідали на почіпки біля огню і проклинали вітер і зиму і кангурів і сови на переміну. Се була паскудна, та все-таки одинока наша розривка.

Час від часу батько вставав від свого огнища і запитував нас, чи чуємо це-що. Ми відповідали, що крім кангурів і сов не чуємо нічого. Потім він вертав на своє місце і вслухував ся далі в ревучу пітьму. Він був неспокійний, і по всьому видно було, що думає зовсім не про кангурів. Дев не міг зрозуміти його.

Ніч тягла ся без кінця. На раз між дротяними плотами щось гучно зашелестіло, і сестра Саллі появилася при світлі огнища.

— Тату! промовила вона. І більше ані слова. Батько тако-ж не мовлячи ані слова схопив ся з місця і пішов з нею до дому.

— Щось там мусіло стати ся, — промовив Дев на пів цікаво, на пів з острахом, і ми оба гляділи в огонь і думали та думали. А потім, немов жахаючи ся чогось, вдивляли ся в пітьму і над-

слухували, чи не вертає батько. Але ми не чули нічого крім вітру та сови. Аж на розсвіті батько прийшов з веселим усміхом на лиці, і сказав нам, що мама сеї ночі вродила малу лялю — здорового, крепкого хлопця. Тепер ми зрозуміли, чого сиділа Браунова в нашім домі.

П'явка Білля Купера.

Отвідає Кодака.

Старий дід потер долонею по носі низше коліна і похитав головою.

— Буде зміна погоди, — сказав затурбовано — знаю наперед, що буде.

Учитель, його слухач, не мов почувуючи, що дід чекає на відповідь, виняв люльку з рота і промовив зі слівчутем:

— Ревматизм, правда?

Старий притакнув кивком голови.

— Ревма! маю її у всіх сугавах.

Учитель пакав люльку далі. Оба сиділи без діла, гляділи на узгір'я і слухали вечірнього вітру, що шелестів у листю гумових дерев. Старий розговорив ся.

— Коли чоловік має ферму, то все залежить від погоди, і хто вміє сказати добре про погоду того всі слухають радо. Я чув про погоду від таких людей, що про всякі інші річи знали не більше від крілика, але всякі зміни погоди в своїх місцевостях угадували ліпше від найученішого астронома.

Чоловік, якого в носі щипає ревматизм або в якого на пальцях ноги надавлені порядні нагнітки, на рільничій фермі варт більше і знаходить більше довіря, як ціла фіра барометрів.

— Пригадую собі, ще за часів могого батька жив у нашім сусідстві старий чоловік Дан Купер, у якого був найвірнійший ревматизм, який тільки можна собі подумати. Зміну погоди він пізнавав наперед на три дні, і коли хто в околіпії мав якусь пильнішу полеву роботу заходив до старого Купера і немов знехотя запитував, як там любе здоровлячко.

Дан сидів звичайно при столі, мовчав хвилию після такого запитання, пригадуючи собі вчорашні або поредвчорашні сімптоми своєї хробоби, а потім відповідав також немов знехотя:

— Передучора штрикало мене троха в лівим рамени.

— Ну і що з того міркуєте?

— Будемо мати дощ, коли вітер не відмінить ся.

— А як думаєте, вітер відмінить ся, чи ні?

Дан мацав свою ногу і відповідав :

— Із сею ногою я не зовсім певний. Чую тільки, що ось-ось у ній зачне мене штрикати. А в такім разі будемо мати сильний вітер із південного заходу.

Тоді сусід запитував :

— А як міркуєте, коли се буде ?

— Вівторок.

І можна було заложити ся десять протів одного, що в вівторок свистів вітер як нанятий або пускав ся дощ.

Розуміть ся, старий Дан тішив ся в цілім окрузі великою повагою. Та коли чим раз більше людей почало приходити до нього за радою, він зробив ся троха зарозумілим і вбив собі в голову, що ніхто инший крім нього не потрапить так вірно відгадати наперед, коли буде дощ або посуха. Певно, се не була велика хиба, але трапляло ся так, що ревматизми помиляли ся і віщували невірно а тоді старий Дан сердив ся на пана Бога, що посилає йому такі знаки, а потім дає иншу погоду і пеує йому всі його рахунки.

Все те дуже сердило Білля Купера. Біль був син старого Дана і також пророчив погоду, але науковим способом. Він оповідав мені про сей спосіб одного вечера от що :

— Знаєте, я вірю в пявки. Стара пявка розуміє ся на зміні погоди так, як жадне инше сотворіне. Я читав де що про пявки і придивляв ся їм добре держачи їх у себе, і можу сказати, що моя пявка розуміє ся на погоді далеко ліпше, як мій старий отець.

Я запитав Біля, яким способом може пявка розуміти ся на погоді і як він дійшов у неї того розуму? Біль відповів, що ви читавши про се в якійсь книжці він справив собі пявку і довго придивляв ся їй і може в кождім разі задати брехню своєму старому. На моє дальше запитання він пояснив, що держигь пявку в склянці обв'язаній зверху шматком полотна. В гарну погоду пявка лежить спокійно на дні склянки звита в круглий клубок. В холодну пору так само. Коли настає доща бо сніг, вона впливає на поверхність води і лежить там простягнена. Перед вітром вона швидко плаває в воді сюди й туди, а що найменше 24 години перед бурею вона ве ся і кидає ся в воді дуже неспокійно, з знаками перестрахи.

Я сказав, що в тій пявковій системі бачу одну похибку, а власне те, що пявка однаково неспокійна перед дощем й перед бурею.

— Е, чого ти захотів, — відповів незадоволено Біль. Аджеж пявка не стане на задні лапки і не промовить словами.

— А все таки як же ти зрозумієш, — запитався, — чи вона віщує бурю, чи дощ, коли в однім і другім разі вона однаково неспокійна.

Біль усміхнувся і сказав:

— Я мацаю її за пульс.

І не мовлячи більше нічого пішов своєю дорогою.

Кілька день потім старий Біль почувши про мудрощі свого сина прийшов штильгукаючи на кулях на те поле, де Біль орав.

— Що се за дурниці вигадуєш ти з своїми п'явками? — крикнув він до сина, трясучи ся зі злости.

Біль покинув плуг і ставши перед батьком почав викладати йому свій погляд. Старий ані слухати не хотів.

— Ти молодий борсуче, — перебив він його бесіду, — не досить тобі того, що я говорю? Як же ти можеш повірити щоб така повзуча іриця розуміла про погоду щось більше, як твій власний отець? Хиба я що робив увесь свій вік?

— Нічого! — відповів коротко Біль.

— Брешеш собачій сину! — сказав старий Дан. — Я штудирував погоду і ставлю своє знане против усякої іншої повзучки з її віщованями. Хочеш іти на заклад?

— Розуміє ся що хочу, — відповів Біль.

— О що заклад? — запитав старий.

— Два фунти стерлінгів відповів син.

— Ого! — завважив старий Дан. — Я й забув, що в тебе гроший нема. Але зробимо ось як. Я даю в заклад три морги свого поля, а ти дай три роки безплатної своєї праці, коли я в чесному закладі побю тебе своєю мізерною п'явкою.

— Згода, — відповів Біль, і вони вдарили по руках. Охота до закладів була в їх роді дідична.

Новина швидко розбігла ся по селі і не треба було довго ждати, а вже утворила ся комісія з п'ятох мужів для переведення проби. Вони пішли всі разом до пастора і просили його бути судією-роземцем. По різних розмовах і торгах стало на тім, що оба закладники мали в найблизший понеділок вечером у присутности комісії та ширшої публіки виворожити погоду на цілий слідуючий тиждень.

Зібране, що відбуло ся в шкільній салі, було таке многолюдне, як мало хто затамив. О осмій вечером приштильгукав старий Купер на щудлах а син прийшов з великою фляшкою, в якій жила п'явка. Зібране заревло з радости.

Оба вийшли на підвисшене, а публіка кричала та свистала мов ошаліла. Тоді Дан Купер сів по одну сторону судії-роземця, а Біль Купер із другого боку поставив свою фляжку на столі і сів на креслі.

Коли публіка втихла, пастор виголосив промову про „сей цікавий експеримент“, і просив старого Купера оповістити погоду на весь слідуєчий тиждень. Старий Дан потер долонями свої ноги повисше й понизше колін, потім носом двічі понюхав повітре, взяв шматок паперу і написав щось на ньому, а потім піднявши ся з місця промовив:

— Ласкаві дами й панове! Мило мені проповісти вам погоду на слідуєчих сім день ось яку: понеділок сухо, вівторок сухо, середа сухо, четвер сухо, п'ятниця, субота і неділя сухо як цемент з невеличким вітром та курявою. Мої старі кости, скільки можу відчути, не віщуть ніякої зміни, і я ставлю їх протів усіх п'явок, які тільки живуть у фляжках.

Потім сів на своє місце, а вся стара гвардія мов ошаліла застукала палицями та парасолями і закричала браво. Потім устав молодий Біль, уважно придивив ся п'явці, що спокійно плавала поверх води і промовив:

— Пані й панове! вірячи безумовно в інстинкти низших звірів, і з огляду на те, що отся моя п'явка спокійно й тихо лежить на поверхні води, я маю повне право віщувати близький страшний дощ. Раджу всім присутнім що духу бігти до домів і понаправляти де треба дахи та ринви, бо злива буде незвичайно велика.

Серед публіки де хто закричав голосно браво та ура, коли Біль так рішучо заповів дощ, і всі були певні, що тепер справа мусить рішити ся, бо пророцтва були зовсім суперечні одно одному.

З тим усі й розійшли ся по домах.

Протягом остатніх 40 літ люди в тім окрузі затямили багато посух, але такої докучливої посуху, як та, що напрозорочив Дан Купер, ніхто ще не затямив.

Понеділок був сухий, вівторок ще сухійший, а кожний дальший день аж до неділі що раз сухійший і горячійший. Старий Дан аж себе не чув із гордості, а Біль чим раз тратив притомність духа і сердив ся страшенно, коли його хто запитав про погоду.

П'явка була виставлена в вікні аптеки, і день в день перед тим вікном стояли купи людей та дивили ся на неї.

Та вона все лежала спокійно на поверхні води немов би з

незломним переконанем віщувала близький дощ і ані троха не відчувала страшної посухи та спеки.

Один чоловік запитав Біля, чи пявка тим способом не віщує пожежі в чагарах, та Біль заревів не своїм голосом і тарахнув його кулаком по носі. Адже се значило для нього три роки безплатної праці на батьковім ґрунті.

В понеділок вечером був у школі знов величезний збір народу під проводом пастора. Ліворуч біля нього сидів приїзжий лікар, а праворуч заїзжий професор, що прибув у село на літні ферії. На переді підвиснення засіли Дан і Біль Купери, а поміж ними на видному місці поставлено фляшку з пявкою, що все ще спокійно плавала на поверхні води. Пастор відкриваючи збори промовив, що Данове пророковане справдило ся світло, а що до Білевого сказав лише стілько що маємо тут яркий приклад непевности житевих досвідів і пожиточности старого правила: Держи язик за зубами.

— Ось перед нами — мовив він — стоїть здоровий, крепкий, молодий чоловік, що сам добровільно засудив себе на три роки безплатної праці на користь свого батька, тільки тому, ще через свою перозвагу хотів поставити свій невеличкий житевий досвід висше досвіду свого старого родителя. Нехай се буде осторогою для всіх нас!

Біль схопився з місця, отворив рот, не мов би хотів сказати щось, а потім заціпив зуби і сів знов на місце. Пастор говорив далі доказуючи, що нікому не слід занадто довіряти звірям, особливо коням і пявкам, і висловив свою радість, що може своєму старому приятелеви Данови Куперови признати побіду в тій науковій суперечці.

Стара гвардія закричала браво і цілих пять мінут з запалом махала парасолями, а Біль Купер весь той час стояв на підвисненю, махав кулаками і силкував ся сказати щось, чого одначе за загальним криком ніхто не міг чути.

Коли галас у зборі затих, Біль заспокоївши ся також промовив :

— Жадаю від шановного збору переконати ся докладнійше про стан річи. Може пявці зробив хтось щось, або може вона нездорова. Поки розійдемо ся просив би я двох панів, щоб потрудили ся близше і придивили ся добре тій пявці у фляжці, та сказали, на скілько стан її нормальний як на пявку.

Лікар і професор зараз заявили свою готовість сконтролювати пявку, і весь збір притишив у собі дух, дожидаючи висліду тої контролі. Панове знавці обережно зняли полотно, яким була з

верха обв'язана пляшка, і почали крізь окуляри придивляти ся п'явці, що простерта спокійно лежала на поверхні води. Вони шептали щось між собою, нюхали воду, один придивляв ся пляжці з переду, а другий з заду, не сміючи одначе доторкнути ся до неї.

Нарешті професор виступив на край підвисшеня і запитав чемно :

— Чи котра з пань має шпильку на капелюсі ?

Розумієть ся в тій хвилі йому подано з пятьдесят шпильок, довгих від пяти сантиметрів до пів метра. Він узяв одну винув, нею п'явку з води, поклав її на картку білого паперу, і оба придивляли ся їй яких десять хвилин. Публіка в салі повставала зі своїх місць, задні повилазили на лавки, а передні сидячи простягали шії, щоб зазирнути на підвисшене.

Нарешті оба вчені випростували ся і глянули один на одного з обох боків стола.

— Ми взгоді ? — запитав з тиха професор.

— Розумієть ся в повній згоді, — відповів доктор дуже поважно.

— В таким разі позволю собі оголосити результат наших оглядин, — мовив професор.

— Прошу дуже, — відповів доктор і с'їдаючи на своє місце зложив руки на животі.

Професор виступив на перед держачи в одній руці окуляри а в другій п'явку.

— Мої пані й панове ! На поважну просьбу пана Вільгельма Купера оглянули ми його п'явку і переконали ся, що вона здохла ще перед двома тижнями.

Нещасливого закладника — закінчив своє оповіданє старий дід — від того дня прозвали всі Білем-П'явкою, і перестали дразнити його тим прозвищем аж по його смерти.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

В великий четвер.

Темним полумем горять свічі, пускаючи дріжучі смуги чорного чаду. Важким тягарем, як гіркі сльози, падуть краплі розтопленого воску. Тихо шелестять пожовклі картки, розкриваючи сумну оповість про Сина Чоловічого, зрадженого і облишеного всіма перед судом лукавим і немилостивим. І до старих, привичних слів сеї старої історії чіпляють ся сумні гадки про свіжі події.

Про свіжу крашаночку на великдень, припасену для українського громадянства.

„Они же крѣпляху ся, глаголюще, яко розвращаетъ люди, уча по всей Іудеи, наченъ отъ Галилеи до здѣ“, оповідає сумний голос, і сумні згадки літають від нього.

Так, прийшло ся і нашому ігемонові кинути український кушень в чорносотенну пащу. Доти брехали і кривосвідчили, поки добили ся свого. Польське прислів'є каже *psie głosu nie idą w niebiosy*; але се може бути правильно тільки по иньших сторонах, а не в Росії. „Се вам не сторона, а Росія“, де чесний чоловік вважаєть ся вже через се саме підозрілим, неблагонадежним, і навпаки — прогрішенне против таких „не політичних“ заповідей, як „не убий“, „не украдь“ і т. д. викликає довіре начальства і атестує як найліпше з політичної сторони. Покійник Салтиков тридцять літ тому списував свій рецепт благонадьожности, рекомендуючи обивателеви як одинокий *certificat civile* — заявити себе уголовщиною. Мерзке перед нами рекомендує чоловіка де инде саме з потрібної сторони. І коли такі прекрасно зарекомендовані землячки розпочали свою кампанію на українські інституції, ігемони побачили себе змушеними щось зробити для підтримання престижу благонадьожности—щоб не лишити з носом таких похвальних заходів. Прийшло ся кінець кінцем поворожити на пальцях, щоб вибрати якогось козла отпущенія з поміж тих українських беззаконників і віддати його на заколеніє на олтарі істинноруського Молоха. Припала ся чаша Просвітї — що зробиш!

Правда, про неї так само як і про кожду иньшу з тих оклеветаних, архи-легальних українських інституцій можна було з повним переконаннем сказати: „Азъ не обрѣтаю въ немъ вины“.

ЛНВістник 1910 кн. V.

22

Може й говорили, але кінець кінцем обмили руки.

„Видѣвъ же Пилатъ, яко ничтоже успѣвасть, но паче молва бываесть, приємъ воду, умы руцѣ предъ народомъ, глаголя, повиненъ есмь въ крове праведного сего: вы узрите. И отвѣщавше вси людіе рѣша, кровь его на насъ и на чадѣхъ нашихъ“...

Характеристично, що заборона „Просвіти“ припала саме на святкування пам'яті Костомарова, представника тої мінімальної програми, яку сповняла „Просвіта“: українське письменство лише в тих границях, скільки його потребують народні маси — популярна наукова література і популярна ж, етнографічна белетристика. Одні кажуть, що у покійного історика се було тактикою: поставити українству мінімальну програму, котра б не будила підозрінь і не настроювала для нього ворожо правящих сфер; інші доводять, що вона витікала у нього з його демократичного світогляду: український народ — се народні маси, і українська культура має право на існування тільки в границях погреб сих мас. Так чи сяк, але в високій мірі характеристично, що на козла отпущенія українських безаконій вибрано як раз товариство, яке смирно працювало в сих тісно зачеркнених границях популяризації знання для народа. І от брошури про Ірландію та Зеландію стають потрясателями основ російської державности, а згадки про те, що на Буковині багаті, монахи і урядники не платили податків, признають ся грізними для публичної безпеки і спокою Росії. Се чудова наука українським опортуністам, які вважають тактичною помилкою, що Українці виступили відразу з різними далекими домаганнями, замість скромно обмежити ся на початок мінімальними бажаннями, в роді народної школи, допущення мови в сільським обиході й т. и. Немов би начальство хотіловилічити українство раз на все від усякого опортунізму, показавши, що в його очах мінімальна українська програма, робота коло просвічування народа, являєть ся такою ж „угрозою общественной безопасности и спокойствию“, як і прославлені автономічні і федералістичні постуляти українських діячів, а росповідування українському народови простих фактів його минувшости являєть ся таким же криміналом як і проповідування економічної чи політичної революції.

Правда, се вже стара тактика в відносинах до українства. Російське правительство в своїм неприхильнім для українства настрою не робила ніколи різниці між скромним і нескромним українством, підводячи однаково під понятє сепаратизму заходи поучування народу про те, як ратувати ся в наглих випадках, і пля-

ни федеративного перестрою Росії, а при тім ще „сепаратизм“ розуміло не в значінню культурнім, як відмежованне українського культурно-національного життя від великоруського, а в значінню політично-територіальнім, „відділення Гадяцького повіту від Полтавської губернії“, і брошури про гноєнне землі вважали ся „оказательством“ такого відділювання. Се було справді чудовою тактикою на викоріненне всякого опортунізму і українофільського лоялізму. Йому не лишало ся місця.

Але який зневажливий тон звучить в словах Пілата, коли він відповідає на запитанне Сина Чоловічого, звідки він взяв ті обвинувачення на нього.

„Отвѣща Пилать: еда азъ Жидовинъ есмь? родъ твой и архирее предаша тя мнѣ!“

Так і чути погорду освіченого, ліберального бюрократа, котрого заплутують в якісь дрібні, брудні рахунки, роблячи зрадників держави з неповинних, нікому не шкідливих фантастів, що віддають своє життя ріжним ідеологічним мріям, та жадають потім від нього, представника римської державности, щоб він став виконавцем тих диких, фанатичних засудів, каляв руки в крові бідного, нікому не потрібного Галилеянина.

„Хиба я Жид, що мав би бабрати ся в ваших жидівських забобонах? Твої ж земляки зробили з тебе злочинця і жадають від мене твоєї смерти“.

Так, землячки, все вони. Хто крім них хотів би робити грізні для Імперії явища з брошюрок про братів Гракхів чи про початок Американських Штатів?

А потім ігемонам приходиться ся „щось“ робити, „про око“, аби не виглядало що вони зовсім не цїнять старань і ревности добровільних сторожів російської державности.

„Землячок — от ворог“, можу сказати, парафразуючи Гамбету¹). Все вони, все „Малороси“.

Розумієть ся, можна б багато сказати про те, наскільки таке жертвуванне ріжних інородчеських козлів отпущенія всяким істинноруським апетитам може бути оправдане з становища інтересів російської державности. Але перед ким говорити? Де ті „ігемони“ й „іпати“²), які б справді дивили ся на річи з стано-

1) Clericalisme — voila l'ennemi!, — звісне гасло Гамбети.

2) Церковно-славянські терміни, що передають римські титули намісника і консула.

вища російської державности? Оскільки я розумію психологію сучасної російської бюрократії, її гадки і клопоти не йдуть далі забезпечення сьогодняшнього дня, „день пройшов — і слава Богу“! Інтереси державности і російської національности можуть плакати кривавими слізми — кому до них нині діло!.. Зовсім даремно було б говорити і аргументувати те, що виходять за конюктуру сьогодняшнього дня. Вимагала конюктура сьогодняшнього дня — і Українців пошито одним махом пера в „инородців“, в супереч всім дотеперішнім, теперішнім і будучим толкуванням тої самої бюрократи про єдність руського народу і про Українців як „корінний руський народ“. Се, розумієть ся, нелогічність просто монументальна — але піклуванням про логічність нема місця в границях піклувань про нинішній день російської бюрократії, і вона свobodно переступає через неї. Тепер ся конюктура домагала ся того, щоб инородчество українське було припечатане жертвоприношенням якогось українсько-инородческого козла — „і бисть тако!“ Невже будемо вважати нашу бюрократію такою наївною і неосвідомленою, що вона не знає дійсної вартости всім тим пустобрехам, які не встигши відсвяткувати закриття київської „Просвіти“, вже відкривають пашеку, щоб добивати ся закриття „Просвіт“ в Харькові і Полтаві, не потрудивши ся довідати ся навіть, чи були там коли небудь „Просвіти!“ Невжеж старих і досвідчених адміністраторів можна підозрівати, що вони не знають дійсної вартости сих препаратій, які вирвавши одну-другу фразу роблять крамольними брошюри „Просвіти“, ставлячи їм в вину і тексти народніх пісень, і вискази давно умерших людей?.. Се ж звичайне „сочиненіє на заданную тему“, яке з нічого має зробити „щось“. Але що ж, конюктура нинішнього дня отверзла слухи для сього всього, і пустобрехи брешуть далі, чуючи, що сьогодня їх день, і треба спішити ся — „коваль клепле, поки тепле“.

В таких обставинах здійсмати дебати, аргументувати, доказувати — се не тільки безкористно, але й не гідно.

„И не отвѣща ему ни къ единому глаголу, яко дивити ся ігемону зѣло“..

Се, розумієть ся, єдине можливе становище в таких обставинах.

Де ті аргументи за українством, які б не були висловлені самими російськими, найбільш авторитетними органами — комітетом міністрів, генерал-губернаторами, університетами, академією наук? Повторяти їх?

За нас може відповісти тільки жите, яке ще раз нагадає, що

українство розвивається стихійною силою народнього життя, незалежно від того, чи існують „Просвіти“ чи інші товариства, чи існує чи ні українська преса, чи єсть заборони на українське слово чи нема. Українство стало тим, чим стало, під заборонним указом 1876 р., і заборона того чи іншого товариства не може спинити українського руху, який розвивався під фірмою його, але не виходив з нього, як не потребував для себе організованих форм до нинішньої „конституції“.

Буде се відповідь не сьогоднішнім конюктурістам, і не добровольцям доносчикам, розуміється, а тим кого справді займають інтереси російської державности, національні перспективи.

„Беззаконний же Іуда не восхотѣ розумѣти!“, частить дячок. Занадто багато вимагаєть ся від Юди!

Правда, що постать його і без того ідеалізована безмірно. Доносчик, що звертає потім „ціну ціненого“, „и шедъ удави ся“.

Се якийсь романтик старосвіцьких часів, ділетант, а не справжній „богатыр духа“ нинішнього часу, що не встигши ще затиснути в кулаці ціну одного ціненого, вже шукає жадними очима, на кого б донести, а навіть іще й не розшукавши, починає брехати на вітер, на таке, чого й зовсім нема, покладаючи ся, що се все таки робить потрібний „настрій“... Нова трезвенність не зіставила місця для старого типа предателя-романтика.

Але історія наближається до кінця.

„Глаголюще: „Господи, помянухомъ, яко льстець онъ рече еще сый живъ: по трієхъ дняхъ востану! Повели убо утвердити гробъ до третяго дня“...

„Они же шедше утвердиша, знаменавше камень съ кустодією“.

Світла свічок довгими рядами виливають ся з церкви в п'ятьму ночі, і хвилюючи ся і дріжачи вривають ся в неї яскравими, блискучими плямками, ведучі довгі світляні дороги гень даль, все далі, і ніч не може поглинути їх.

Жалісна історія ще лунає в ухах, але сумний настрій уступає радісному передчуттю...

Ще недовго, так недовго, і радісний гук дзвонів проріже темряву й тишу, віщуючи побіду Сина Чоловічого.

Оповістить воскресеніє правди.

Р. КІПЛІНГ.

В лісі.

Між колесами державної служби, що вертять ся руками індійського правительства, нема значнійшого як колесо лісового департаменту. Розведення лісу по всій Індії знаходить ся „в його руках“ і може бути виповнене, як що правительство матиме досить грошей для видатків на сей предмет. Слуги його борються з сипкими пісками й рухливими дюнами, обгороджують їх тином з боків, гатами зпереду, і зміцнюють їх від підніжжя до верху за помічю цупкої трави й вітей колючої хвої, після приписів, вироблених в Нансі. Лісові урядники відповідають за кожний стовбур в державних лісах Гімалайських гір, як і за голі схилки їх, де мусони риють сухі рівчаки й сумні яруги, з яких кожний являється ротом, що голосно кричить про наслідки байдужости.

Ті ж самі урядники роблять спроби з силою чужоземних дерев; пестять смолисті посадки, працюють над евкаліптусами в надії, що вони знищать пропасницю каналів. На рівнинах головне повинні вони наглядати, щоб пояс дерев, що призначені для рубання на паливо в заказних лісах, содержував ся чисто; щоб можна було, як настане посуха й товар голодатиме, розкрити ліс для селянських отар й дозволити селянам самим збирати собі хмиз. Вони обрубують верховіття й зайві гильки для палива на залізничі лінії, які не вживають камяного вугілля. Вони вираховують доходи з своїх плантацій з точністю до пяти десятків. Вони являються й лікарями й повітухами кольосальних лісів тука Верхньої Бірми, каучукових дерев східних джунглів й чорнильної ліщини полудня, й завжди їм бракує грошових асігновок.

Але як обовязки лісового урядника заводять його далеко від второваних шляхів і добре уряджених станцій, то він навчається мудрости не тільки в справі поводження з деревами. Він навчається пізнавати населення й політику джунглів; зустрічати ведмедів, пардів, тигрів, диких псів та оленів різних пород не раз і не двічі на облавах, але й при виконанні своїх обовязків в лісі. Багато часу буває він на сідлі або в шатрі, як приятель новонасажених дерев, товариш грубих лісових дозорців й волосатих розвізчиків, поки ліси, що свідчать про його дбайливість, в свою чергу не покладуть свого тавра на нього, і він перестане співати веселих французьких пісень, заучених в Нансі й стає мовчазним мов діброва.

Лісник Гібборн служив вже чотири роки. Зпочатку любив службу надмірно, бо вона держала його на свіжій повітрі, в сідлі, на коні й давала йому власть. Потім зненавидив її жорстоко й з охотою дав би свою річну платню за один місяць такого товариства, яке могла йому

дати Індія. Але коли криза минула, ліси знов оволоділи ним, і він радий був служити їм, поглиблювати й поширювати участки, що давали паливо, дивити ся на зелений тюль молодих посадок на тлі старого листя, осушувати засмічені струмочки, стежити за життям лісу й зміцяти його там, де воно чахне й вмирає серед високої трави, що заглушає його. Якогось тихого дня трава ся буде випалена й сотки звірів, що знайшли собі там притулок, будуть вигнані звідти блідим полумем в гарячий полудень. Трохи згодом потім майбутній ліс виповзе з під чорного ґрунту правильними рядами малесеньких паростків і Гісборн, спостерегаючи се, зазнає здорової радості. Його бунгальноу — вкрита солом'яним дахом, з білими стінами, халупка о двох кімнатах — стояв на однім кінці великого *рекху*¹⁾ й панував над ним. Гісборн не мав охоти насадити садок, бо *рекх* доходив до самих його дверей, продираючись крізь бамбуковий гай; він сходив в гущавину просто з своєї веранди.

Магометанин Абдул-Гафур, його товстий прислужник, годував його, коли він був дома, й решту часу проводив в розмовах з нечисленною групою туземних слуг, халупки яких були за бунгальноу. Їх було всього два груми, кухар, водоносій й мітляр. Гісборн сам чистив свої рушвиці й не держав пса. Пси лякали дичину, а йому подобало ся говорити там, де його підвладні пють при сході місяця, їдять перед зорею й лежать в денну спеку. Лісові дозорці й розвідчики з'являли ся тоді лише, як кого-небудь з них прибивало дерево або ранив дикий звір. Решту часу Гісборн був сам.

На весні *рекх* давав мало нового листя, стояв сухий та все ще незайманий рукою часу, чекаючи дощу. Тільки на весні там було більше закликаючих згуків й рокоту в темряві тихої ночі; чути було шум генеральної баталії між тиграми, ревінне вибагливого чорного оленя, або вперте „струганне дерева“ старим кабаном, що гострив свої ікли о стовбур. І Гісборн відкладав на бік свою рушвицю, яку рідко уживав, бо вбивати тварин в сей час вважав гріхом. В літку ж, страшну маєву спеку, *рекх* затагав ся мріючим покровом парування, і Гісборн стежив першої появи кучерявого диму, який міг вказати на початок лісової пожежі. Потім йшли дощі, переходили в ревучі проливні й *рекх* зникав при чергуючих ся шквалах в сувоях теплому туману, а широке листе було в ночі мов барабан під ударами великих крапель. Потім розлигав ся шум біжучої води, тріск сочистих зелених стеблин й стовбурів, що ламали ся від натиску вітру, й блискавка тькала взори за густою канвою листя, доки знов не продерало ся сонце й ліс піднімав ся до свіжовимитого неба, задимлений на узлісях від парування. Потім спека й сухий холод офарблювали все в тигровий колір.

1) *Rukh* — ліси, що їх охороняє індійське правительство.

Отже Гісборн навчився знати свій рех і був дуже щасливий. Він одержував жалування що-місяця, але гроші були рідко йому потрібні, і білети накупчувалися в його бюрку, де він держав теж і листи з дому і свою офіціальну печатку. Він відчиняв його тільки для того, щоб купити що-небудь в калькутських ботанічних садах, або видати вдові побережника за допомогу, якої індійське правительство не затвердило б.

Добро творити було гарно, але треба було часом і мстити ся, і він робив се, коли міг. Одної ночі, одної з численних ночей, прибіг до нього пішки курієр і задихаючись повідомив, що лісовий дозорця лежить мертвий біля Канійського потоку: частина голови його роздушена як розбите яйце. Гісборн досвіта вийшов шукати убійника. Тільки мандрівники та часом молоді салдати відомі світу як великі мисліві. Лісові урядники вважають полювання — *шікар*, як кажуть індуси — одним із своїх щоденних обов'язків, і тому ніхто не чує про нього. Гісборн пішов на місце убійства: вдова ридала над трупом, що лежав на ліжку, а двоє чи троє людей розглядали сліди звіря на вохкім ґрунті. „Се Червоний“, сказав один з них. „Я знав, що він в свій час нападе і на людину; але тепер то ще досить иньшої дичини, навіть і для нього. Він зробив се просто з диявольських пустощів.

„Червоний лежить в печері, за каучуковими деревами“, сказав Гісборн. — Він знав, на якого тигра пало підозрінне.

„Ні ще, сагіб, ще ні. Він ще вештатиметь ся, шукатиме ласоць і лютуватиме. Памятайте, що перше убійство завжди тягне за собою третє. Наша кров робить його божевільним. Він може чигає нас відзаду вже і тепер, коли ми говоримо про нього“.

„Він може пішов до слідуоючої халушки“, сказав другий. „До неї тільки чотири кося. Валах! хто се?“

Гісборн повернув ся укупі з иншими.

По висхлому ложу струмочка йшов чоловік зовсім голий, як що не лічити поясної повязки, але завітчаний вінком чашковидних квіток білої повзучої повійки. Так безшумно посував ся він по дрібним камінцям, що навіть Гісборн, що звук до мягкой і безшумної ходи розвідчиків, був здивований.

„Тигр, що вбив його“, почав чоловік навіть не привитавшись ні з ким, „пішов по убійстві пити і тепер спить під тіню скелі за онтою горою“. Голос у нього був чистий, гучний мов дзвіночок і різко відрізнявся від звичайного вереску тубольців, а лице його, коли він підвів голову в соняшнім сяві, могло бути лицем янгола, що заблудив ся в лісі. Вдова перестала завивати над трупом і подивила ся широко розплющеними очима на зайду а потім знов продовжала свій обов'язок з подвоєною ретельністю.

„Повинен я його показати сагібови?“ спитав він просто.

„Як що ти певен“, почав Гісборн.

„Вповні певен. Я бачив його тільки годину тому — пес він такий! Рано ще йому їсти людське м'ясо. В нього ще дюжина здорових зубів в лютій пащі“.

Люди, що повзали на вколішках над слідами звіря, тихо вдійшли боячись, щоб сагіб не покликав їх з собою. Молодий чоловік злегка всміхнувся при сім.

„Іди, сагіб“, сказав він і повернувшись на п'ятках пішов попереду.

„Не так швидко. Я не можу угнати ся за тобою таким кроком“, сказала біла людина. „Станьмо тут. Лице твоє нове для мене“.

„Се можливо. Я людина нова в сім лісі“.

„З якого села?“

„Не з села я. Я прийшов он звідти“. Він показав рукою в напрямі до півночі.

„Значить, Циган?“

„Ні сагіб. Я людина без касти і тому без батька“.

„Як люди називають тебе?“

„Мауглі, сагіб. А як імя сагіба?“

„Я охоронець сього рекху — імя моє Гісборн“.

„Як? Хиба тут рахують кількість дерев і стеблин трави?“

„Як раз такі для того, щоб такі Циганята як ти не спалили їх.“

„Я! Ні за яку нагороду не зроблю я шкоди джунглям. Се мій дім“.

Він повернув ся до Гісборна з надзвичайно чарівною усмішкою і зробив рух рукою.

„Тепер, сагіб, нам треба йти трохи обережнійше. Не треба будити пса, хоч він і спить тепер міцно. Може було б краще, як би я пройшов вперед і вигнав би звіря по вітру на сагіба“.

„Алах! З якого се часу голі люди можуть виганяти тигрів як товар?“ сказав Гісборн, вражений відважністю свого товариша ловів.

Той знов м'яко розсміявся. „Ну, тоді йди за мною й застріли його по свому з великої англійської рушниці“.

Гісборн пішов слідком за своїм провідником, крутив ся, дряпав ся, повз і зазнав багато мук, неминучих для шпигуна, що крадець ся крізь джунглі. Він був зовсім червоний й обливав ся потом, коли Мауглі нарешті попрохав його підняти голову й глянути вище синявого камню біля маленького гірного ставочка. Біля водостоку лежав тигр; він ніжив ся й лїниво облизував величезну передню лапу. Вів був старий, жовтозубий, доволі шолудивий, але в сій позі й при блиску сонця щось досить величний. Гісборн не поділяв фантазій недосвідних спортсменів, коли доводило ся мати справу з тигром, що зкоштував людського м'яса. Сю тварюку треба було забити як найшвидше. Він почекав, щоб віддихати, поклав рушницю на камінь, як на цільову підставку й свиснув. Голова

звіря, що була на відстані менш аніж двадцять футів від рури рушниць, поволі повернулась, і Гісборн працюючись всадив в звіря дві кулі — одну нижче плеча, а другу трохи нижче очей. На такій відстані міць костей не може встояти проти розривних куль.

Одначе не варт було шкодувати шкіру ні за яку ціну“, сказав він, коли дим розвіяв ся і звірюка почала корчити ся й задихати ся часуючи.

„Собаці собача смерть“, спокійно сказав Мауглі. „Справді в сього пада нема нічого, що варт було б унести“.

„А вуса. Хіба ти не візьмеш вусів?“ спитав Гісборн, знаючи як розвідники цінять сю річ.

„Я? Хіба я жебрак-шікарі джунглів, щоб одбирати морду тигра. Нехай його лежить. Ось уже зявились і приятелі його“.

Зпускав ся шуліка й проникливо крикнув над ними, коли Гісборн викидав порожні гильзи й обтирав лице.

„А коли ти не *шікарі*, то де ти зміг так добре знати тигра?“ спитав він. „Ні один слідчий тропа не міг би зрівняти ся з тобою“.

„Я ненавижу всіх тигрів“, коротко відповів Мауглі. „Нехай сагіб дасть мені нести його рушницю. Арре, се добра рушниця. А куди йде сагіб тепер?“

„До своєї хати“.

„Можу я йти з тобою? Я ніколи не був в хаті білої людини“.

Гісборн повернув ся до свого бунгальноу попереджений Мауглі що безшумно ступав перед ним, блишучи на сонці своєю бурою шкірою.

Мауглі з цікавістю оглянув веранду і два стільці, що там стояли, підозріло штовхнув пальцем бамбуковштору і ввійшов, увесь час озиряючись. Гісборн спустив штору для захисту від сонця. Вона з шумом упала, але ранійше, ніж вона торкнула ся підлоги веранди, Мауглі вискочив геть й зупинив ся важко дихаючи.

„Се пастка“ сказав він живо.

Гісборн розсміяв ся. „Білі люди не ловлять людей. Справді ти зовсім мешканець джунглів“.

„Бачу тепер“, сказав Мауглі, „се не пастка і не ланка. Я — я ніколи не бачив таких річей“.

Він ввійшов на кінцях пальців й здивованими очима став розглядати обстанову обох кімнат. Абдул Гафур, що готував сніданок, дивив ся на нього з глибоким призиством.

„Так багато турбот, щоб поїсти і так багато турбот, щоб лежати по їжі“! зауважив Мауглі з усмішкою. „Ми робимо краще в джунглях. Як тут дивно! Така сила багатих річей! Хіба сагіб не боїть ся, що його можуть зграбувати? Ніколи я не бачив таких дивних річей“. Він вліпив свої очі в запорошене мідяне Бенареське блюдо на клишоногих волицях.

„Тільки злодій з джунглів ласив ся б красти тут“, сказав Абдул Гафур з шумом ставлячи блюдо. Мауглі широко розкрив очі і уважно подивив ся на білобородого магометанина.

„В моїй країні цапам, що мекають дуже голосно, перерізують горло“, весело відповів він. Але ти не бій ся. Я відхожу.

Він повернув ся й зник в рекху. Гісборн подивив ся йому у слід з усмішкою й злегка зітхнув. Лісового урядника мало що цікавило вні служби; а сей син лісу, що знає тигра, як де які люде знають собаку, був його розвагою.

„Се надзвичайно дивний хлопчина“, подумав Гісборн; „він подібний до малюнків в клясічнім словнику. Мені дуже хотіло ся б мати його своїм джурою. Невесело полювати одному, а сей хлопчина був би справжнім *шікарі*. Але я не можу зрозуміти, що він таке“.

Сього вечора він сидів на веранді під зоряним небом, курив і роздумував. Клуби диму вили ся колючками з люльки. Коли вони розсіяли ся, Гісборн побачив Мауглі: він сидів схрестивши ноги на веранді. Привид не міг би підкрасти ся безшумнійше; Гісборн здригнув ся й упустив люльку.

„В рекху нема людини, з якою можна було б поговорити“ сказав Мауглі. „Я й прийшов сюди через се“. Він підняв люльку й подав її Гісборнови.

„О!“ скрикнув Гісборн і потім по довгій мовчанці сказав: які новини в лісі? Чи не знайшов ти другого тигра?

„Нільгаї змінюють своє пасовисько з молодиком, як роблять се звичайно. Свині пють біля струмочка тепер, бо не хочуть пасти ся укупі з нільгаями. І один з їх сосунів забитий пардом в високій траві коло водопою. Більше я нічого не знаю“.

„А звідки ти знаєш все се?“ спитав Гісборн нахилившись уперед і дивлячись у очі, що блищали при світлі зірок.

„Як же мені не знати? В нільгаїв свої звичаї й звички; і дитина знає, що свиня не буде пасти ся з ними“.

„Я не знав сього“, сказав Гісборн.

„Так! Так! А ти ще вважаєш ся охоронителем — так сказали мені люде, що живуть в тих халупках — охоронителем всього сього рекху“. І він тихенько засміяв ся. „Базікати дитячі дурнички не важко“, заперечив Гісборн, зачипнутий сим сміхом. „Легко говорити, що те й те дієть ся в рекху, коли ні одна людина не може провирити тебе.“

„Що до трупа свині, то я покажу тобі завтра її кости“, відповів Мауглі лишаючись зовсім непорушним... А що до нільгаїв... як сагіб сидітиме тут дуже тихо, я вижену одного нільгая до сього місця і як ти слухатимеш уважно сагіб, то можеш сам сказати, звідки нільгай був пригнаний“.

„Мауглі, джунґлі зробили тебе божевільним“! сказав Гісборн. „Хто може гнати нільґая?“

„Сиди тихо — сиди ж тихо в такім разі. Я йду до нього.

„Боже, се справжній привид! сказав Гісборн, бо Мауглі зник у темі і не чуто було найменшого згука його кроків. *Рекх* розкинув ся великими, оксамитовими складками в блимаючій світлі зоряного неба — такий спокійний, що найменший подих вітру в верховіттях дерев доносив ся до ух тихим диханням дитини, що міцно спить. Абдул Гафур стукав блюдами у кухні.

„Тихше ти там“! крикнув Гісборн, і почав прислухати ся як людина, що звикла до тиші лісу. Звичайно, щоб не розледащити в самоті, він одягав парадне вечірне убрання до обіду, й накрахмалена манішка тріщала, коли він нахилив ся, поки не змінив положення тіла. Потім почав висипати ся злегка з погаслої люльки тютюну, і він відкинув її від себе. Тепер крім дихання ночі в рекху все заніміло.

З безкрайої далини, з непомірної темряви доніс ся тихий, тихий відгомін вовчого витя. Потім знов все затихло, — здавало ся на довгий час. Нарешті, коли його ноги нижче колін заніміли зовсім, Гісборн почув щось, подібне до тріску чагарника в далині. Він зпочатку не був певен того; але шум все повторяв ся й повторяв ся.

„Се з заходу“, пробурмотів він; „щось ворухить ся там“. Шум збільшував ся, тріск все частійшав — і одночасово чуто було важке соцінне нільґая, якого гарячо переслідують і який біжить в панічній страху і нічого не бачить біжучи.

Виринула тінь з-за стовбурів, відскокнула назад сопучи, знов кинула ся наперед, й стукотячи копитами по голій землі щось підбігло до Гісборна так близько, що він міг майже задіти його рукою. Се був самець нільґай, весь в росі; в гриві його висіли шипи повзучих рослин, очі його світились від світла, що лило ся з дому. Звірюка відстрибнула побачивши людину, понесла ся повз узлісе рекху й незабаром злила ся з темнотою. Першою думкою в ураженім мізку Гісборна була „нечемність“ такого гону великого, синього лісового бика тільки „на показ“ серед ночі, яка по праву повинна була б бути віддана йому.

Тихий голос над його ухом перервав його думки:

„Він прийшов з водопою, куди привів стадо. З заходу прийшов він Чи вірить мені тепер сагіб, чи я повинен пригнати сюди все стадо, щоб сагіб перелічив його. Сагіб охороняє сей *рекх*.“

Мауглі знов усів ся на веранді, злегка задиханий. Гісборн дивив ся на нього розкривши рота. „Як се зроблено?“ спитав він.

„Сагіб бачив, Бик був пригнаний сюди — пригнаний, як буйвол. Хо! хо! В нього буде що розповісти своєму стаду, коли він повернеть ся туди“.

„Се зовсім нове для мене. Значить, ти можеш бігати так швидко як нільгай.

Сагіб бачив. Як сагібови коли треба буде знати ще що, то я, Мауглі, буду тут. Се гарний *рекх*, і я лишу ся в нім.

„Тоді лишай ся; і як ти захочеш їсти, мої слуги коли угодно нагодують тебе“.

„Так, справді? Я дуже люблю варену страву“, хутко відповів Мауглі. „Ніхто тепер не може сказати, що не їм вареного й печеного так як і кожна инша людина. Я приходитиму до тебе по обід. Ну, а з свого боку, я обіцяю, що сагіб спатиме спокійно в своїм домі вночі, і ні один злодій не вдереть ся сюди, щоб унести його багаті скарби“.

Розмова скінчила ся наглим зникненнем Мауглі. Гісборн довго сидів, пахкаючи люльку; поміркувавши він передсвідчив ся, що в Мауглі він знайшов нарешті ідеального розвідчика й лісового сторожа, якого він і департамент шукали дуже довго.

„Я повинен завербувати його як небудь на державну службу. Людина, що може ганяти нільгай, знає *рекх* краще, ніж півсотні иньших укупі взятих. Він — справжнє чудо — *lusus naturae* — але він повинен бути лісовим сторожем, як що тільки згодить ся осісти ся на однім місці, сказав Гісборн.

Думка Абдул Гафура була меньш прихильна для Мауглі. Він конфіденційально сказав Гісборнови вкладаючи його спати, що прибуду Біг знає звідки, здебільшого мабуть — професіональні злодії, і що він особисто не похвалює голих паріїв, які не вміють навіть як слід звертати ся до білих людей. Гісборн засміяв ся и звелів йому йти до себе; і Абдул Гафур пішов буркочучи. Пізнійше, в ночі він найшов нагоду встати з ліжка й вибити свою тринадцятилітню дочку. Ніхто не знав причини сварки. Але Гісборн чув плач дівчинки.

Протягом кількох днів потім Мауглі приходив і відходив як тїнь. Він улаштував ся сам й урядив своє примитивне господарство близько від бунгальоу, але край *рекху*, де Гісборн виходячи на веранду подихати свіжим повітрям міг бачити його іноді в місячнім світлі: він сидів, упершись чолом в колїна, або лежав на суку дерева, щільно притулюючись до нього, як роблять се звіри в ночі й здоровав ся з Гісборном; він просив його спати спокійно або зходив з дерева й оповідав йому довгі історії про вдачу звірів в лісі. Одного разу він забрів до стайні й з великою цікавістю почав розглядати коней.

„Се“, сказав Абдул Гафур гостро, „є певний знак, що як небудь він вкраде нам коня. Чому, раз він живе біля свого дому, не візьме на себе якого-небудь чесного обовязку? Ні, йому треба блукати там і там, як зпущенному з ланцюга верблюдови, закручувати голови дурним дівчатам й змушувати дурнів роззявлювати рота на його теревені. І при кож-

ній зустрічі з Мауглі Абдул Гафур почав суворо йому наказувати то принести води, то общипати дичину. Мауглі безжурно всміхаючи ся слухав ся його.

„Він не належить ні до якої касты“, говорив Абдул Гафур. „Він робитиме усе. Дивить ся, сагіб, щоб він не наробив чого. Змія лишаєть ся завжди змією, а Цыган з джунглів лишаєть ся злодієм до самої смерты“.

„Замовкни ти“, відповів Гісборн. „Можеш наводити лад в своїм власнім господарстві, аби при сім не було шуму; я знаю твої звичаї й звички, а ти моїх не знаєш. Хлопця без сумніву трохи божевільний“.

„Дуже трошки божевільний, правду кажучи“, зауважив Абдул Гафур. „Але ми подивим ся, що буде в решті“.

Кілька днів згодом обовязки Гісборна вимагали його трьохденного пробування в рекху. Абдул Гафур, як старий та товстий, zostавлений був дома. Він не похвалював спання в халупках побережників і любив збирати приношення від імени свого пана зерном, маслом та молоком від тих, яким не легко було се робити. Гісборн виїхав верхи рано на зорі, трохи розлючений тим, що його новий лісовий дозорець не чекав його на веранді, щоб супроводити його. Йому подобав ся він—подобалась його сила, зручність, безшумність його кроків і його завжди готова й відкрита усмішка; подобалась його погорда до ріжних церемоній та його дитячі оповідання (і Гісборн вірив їм тепер) про те, що робить дичина в рекху. Проїхавши годину верхи зеленими зарослями він почув шорох відзаду, і Мауглі зявив ся біля його.

„Перед нами три дні праці“, сказав Гісборн „в недавно насаженім гаю“.

„Добре“, відповів Мауглі, „завжди добре доглядати молоді дерева. Вони потім дадуть тїнь, як що звіри дадуть їм спокій. Ми повинні знов перегнати кабанів на иньше місце“.

„Знов?“ як? засміяв ся Гісборн.

„О, вони рили корінне й терли ся іклами об стовбури молодих дерев минулої ночі і я відігнав їх. Ось чому я і не чекав тебе на веранді сього ранку. Свині не повинні бути по сей бік лісу зовсім. Ми повинні держати їх нижче початків Канійської річки“.

„Як би людина могла пасти хмари, то могла-б зробити і сю річ; але, Мауглі, як се певно, що ти сказав, то значить ти зробив ся пастухом в рекху без ніякої користи для себе й дурно“.

„Се рекх сагіба“, відповів Мауглі хутко скинувши на нього очима. Гісборн хитнув головою на знак подяки й продовжав:

„Чи не краще було-б тобі працювати за платню для уряду? Він дає пенсію в кінці довгої служби“.

„Про се я думав“, сказав Мауглі; „але лісова сторожа живе в халупках з закритими дверима, а се видаєть ся мені пасткою. Проте я подумаю“.

„Подумай гарненько й скажи мені потім. Тут ми зупинимо ся для сніданку“.

Гісборн зліз з коня, витягнув сніданок з саморобного сідельного мішка й побачив, що над рекхом вже стоїть гарячий день. Мауглі ліг на траву поруч з ним й дивив ся в небо.

Помовчав, потім спитав лїнним шепотом: „Сагіб, був наказ в бунгальноу вивести сьогодні білу кобилу?“

Нї, вона товста, стара й трохи кульгає крім того. Але чому ти питаєш се?“

„На нїй їдуть тепер верхи — і не тихо — шляхом, що йде до залізничої лінії“.

Та ж до неї звідси два коси. Се лїсний ятіль. Мауглі затулив рукою очи від сонця.

Шлях йде великими закрутами від бунгальноу. Звідси до неї віяк не больше коса навпростець, як летить шуліка; а згук несеть ся мов птах. „Може подивим ся?“

„Дурниця! Бігти цілий кос по сонцю, щоб довідатись, що се за шум в лїсі“.

„Але-ж кїнь сей — кїнь сагіба. Я спитав тільки, чи не треба привести його сюди. Як що сей кїнь не належить сагібови, то нас він не обходить. Як що-ж він його, то сагіб може робити те, що хоче. Без сумніву його дуже женуть“.

„Та як же ти приведеш його сюди, божевільний?“

Хиба сагіб забудь? Тим самим шляхом як і нїльгая — тим самим“.

„Встань, коли так, і біжи, як тобі так не терпить ся“.

„О, я не побіжу!“ Він простягнув руку, вимагаючи мовчання і лежачи на спині тричі крикнув глибоким гортанним голосом, що був зовсім новий для Гісборна.

„Він прибіжить сюди“, сказав він потім. „Почекаймо в тїні“. Довгі повіки зпустились на дикі очи, й Мауглі почав дрімати в ранїшній тиші. Гісбори чекав терпеливо: Мауглі напевно божевільний, але такий цікавий товариш, якого тільки міг бажати одинокий лїсовий урядник.

„Хо, хо! сказав лїниво Мауглі з заплещеними очима. „Він упав. Значить кобила прибіжить ранїше, а людина потім“. І він заржав як жеребець Гісборна. Три хвилини згодом біла кобила осїдлана й занузdana, але без їздця, влетїла на полянку, де вони сидїли й підбігла до жеребця.

„Вона не дуже розпалена“ сказав Мауглі, „але в таку спеку пїт виступає легко. Зараз ми побачимо її верхівня, бо людина ходить тихше, нїж кїнь, особливо як вона товста й стара“.

„Аллах. Се диявольська мана“, сказав Гісборн, ставши на ноги й почувши стогнанне в джунглях.

„Не турбуй ся, сагіб. Він не вдарив ся. Він теж скаже, що се диявольська мана. Ага, слухай! Хто се!“

Се був голос Абдул Гафура, повний смертельного жаху, що благав невідомо кого змилюватись над ним і його сивим волосем.

„Ні, я не можу ступити ні кроху далі“, ридав він. „Я старий і загубив свою чалму. Арре! Арре! Але я піду! Справді ж я поспішу! Я побіжу! О, дияволи пекла, я ж мусульманин!“

Заросли розсунули ся, і з-за них зявив ся Абдул Гафур — без чалми, без обуви, з роціпнутою курткою, з грязюкою й травою в стиснених п'ястках і з червоним лицем. Він побачив Гісборна, знов застогнав і безсилий тремтячи кинув ся до його ніг. Мауглі дивив ся на нього з приємною усмішкою.

„Се не жарти“, сказав Гісборн суворо. „Чоловік подібний до вмеряючого, Мауглі“.

„Він не помре. Він тільки наляканий. Можна було й не виїздити на прогулку“. Абдул Гафур пробурмотів щось і підняв ся тремтючи всім тілом.

„Се чари — чари й диявольська мана“, заридав він знов, бючи себе в груди п'ястком. „За свій гріх я прогнаний лїсними дияволами через весь лїс. Тепер все покінчено. Я каю ся. Візьми їх, сагіб!“ Він простягнув йому пачку замащених паперів.

„Що все се значить, Абдул Гафур?“ спитав Гісборн вже розуміючи, що стало ся.

„Посади мене до вязниці — гроші всі тут, — але замкни мене міцно, так, щоб ніякий диявол не міг добратися до мене. Я согрішив проти сагіба й проти його соли, яку їв; і як би не сі прокляті лїсові демони, я міг би купити землю далеко відсіля і жив би собі спокійно до кінця днів моїх“. Він бив ся головою об землю в муках відчаю й приниження. Гісборн крутив в руках пачку кредитових паперів. Се було його жалування, що назбирало ся за останні дев'ять місяців — пачка, що лежала в його бюрку з листами з дому й з печаткою. Мауглі дивив ся на Абдул Гафура тихенько всміхаючи ся собі в руку. „Не треба знов садити мене на коня. Я помаленьку піду до дому з сагібом, а потім він може відіслати мене з сторожею в вязницю. Правительство довго держить в ній за такий вчинок“, сказав старий слуга понуро.

Самітність в рекху змінє багато-багато поглядів на багато річей. Гісборн дивив ся уважно на Абдул Гафура, думаючи про те, що він був добрий слуга і що нового слугу доведеть ся привчати до порядків в домі і в кращім випадку він все таки буде новим лицем і новим язиком. „Слухай, Абдул Гафуре“, сказав він. „Ти зробив велике злочинство й зовсім втертяв свою честь і славу. Але я думаю, що се тобі спало на думку раптом“.

„Аллах! Я ніколи раніше не хотів сих грошей. Гріх схопив мене за горло, коли я глинув на них“.

Сьому я також можу повірити. В таким разі вертайся до мого дому, а я коли вернуся, відішлю гроші з курієром в банк, і більше про се розмови не буде. Ти дуже старий для тюрми. Крім того твої домашні не винні“.

Замість відповіді Абдул Гафур заривав, устроївши голову в ґетрі Гісборна.

„Значить, сагіб не прожене мене?“ хлипав він.

„Се ми побачимо. Се залежатиме від твого поводження, коли ми вернемся. Сідай на кобилу і їдь назад помалу“.

„Але дияволи! Рекх кишить дияволами!“

„Не бійся, батьку мій. Вони не зроблять тобі більше лиха, як тільки ти слухатимеш наказів сагіба“, сказав Мауглі. „А тепер, коли хочеш, вони можуть погнати тебе до дому — по путі нільґая“.

Нижня челюсть Абдул Гафура відвалила ся, коли він зотягав свій пояс, налякано дивлячись на Мауглі.

„Так се його дияволи? Його дияволи! А я думав повернувшись звалити все на сього відьмака“.

„Се було добре задумано, Хуцрут; та раніше ніж поставляти пастку, треба знати, яка завбільшки дичина, що може трапити в неї. Досі я думав тільки про те, що ти взяв одного з коней сагіба. Я не знав, що був плян зробити мене злодієм перед сагібом, инакше б мої дияволи притягнули тебе сюди за ногу. Не пізно покликати їх сюди й тепер“.

Мауглі подивився запитуючо на Гісборна, але Абдул Гафур підбіг швиденько до білої кобили, виліз на неї і втік; тільки лісова луна, що хутко віддаляла ся, доносила тріск гілля.

„Се він добре зробив“, сказав Мауглі; „але він знов упаде, як тільки не триматиметься за гриву“.

„Ну тепер пора сказати мені, що все се значить“, сказав Гісборн з певною суворістю. „Що се за базіканне про твоїх дияволів? Як се можна ганяти людей по рекху, як тварюку? Кажи“.

„Хиба сагіб розсердився за те, що я урятував його гроші?“

„Ні, але у всім сїм є якесь зухвальство, яке не подобається мені“.

„Дуже добре. Але я встану й зроблю три кроки в рекх, то ніхто, ні навіть сам сагіб не зможе знайти мене, доки я не схочу. І так само як я не хочу робити сього, так не хочу я й оповідати. Потерпи трохи сагіб, і як небудь я покажу тобі все, бо як ти захочеш, то коли будь ми поженем чорного оленя укуні. Ніякої чортівні в сій справі немає. Тільки... я знаю рекх, як людина знає кухню в своїм домі“.

Мауглі говорив так, мов би звертався до нетерпеливої дитини.

Гісборн вражений, змішаний і доволі роздратований, не сказав нічого. Він уставився в землю й думав. Коли ж підняв голову, лісової людини вже не було.

„Негаразд“, розглягся рівний голос з гущавини, „негаразд приятелям сварити ся між собою. Почекай до вечора, сагіб, коли повітре стане свіжіше“.

Погинувтий на самого себе в самій глибині рекху Гісборн вилаявся, потім розсміявся, сів на коня й поїхав. Він відвідав халупку побережника, оглянув дві нові плантації, зробив де які розпорядження про зпаленне сухої трави і поїхав в намічене їм таборове місце — до купи каменів, покритих примитивним дахом з гильок й листя, недалеко від берегу Канійського струмка. Були вже сутінки, коли він побачив сей спочивок, і ліс готувався до свого мовчазного й загадкового ночного життя.

Біля струмка блищало багате, і вітер доніс до Гісборна запах дуже доброго обіду. „Гм“, сказав Гісборн; „се у кожному разі краще ніж холодне м'ясо, але єдина людина, яка може бути тут, се Мілер. По своїй службі він повинен оглянути Чандаманський рекх і тому, я думаю, він повинен бути й на моїм участку“.

Величезний Німець, що був головним начальником над усіма лісами Індії, від Бірми до Бомбея, мав звичай з'являти ся мов кажан без упередження то в тім, то в иншому місці і звичайно там, де його менш усього чекали. Його теорія казала, що наглі відвідування, відкриті вад й устні пояснення з низшими урядниками далеко відповідніші, ніж повільна переписка, що може скінчити ся письменною й офіційною наганою, яка часто зле впливає на багато літ служби лісового урядника. Він говорив про се так: „Як що я тільки порозмовляю з моїми хлопчиками як добрий дядько, то вони вилають „сього клятого старого Мілера“, й надалі працюватимуть краще. Але як мій товстоголовий клерк буде писати, що Мілер, головний інспектор, не може нічого зрозуміти в ваших вчинках й дуже незадоволений, то по перше, буде негарно, що я сам не був на місці, по друге якийсь дурень, що заступить моє місце, може сказати кращим з моїх хлопчиків: „Ну, будьте обережніше. Ви вже одержали нагану від мого попередника“. Запевняю вас, що переписка не вирощує дерев“.

З темряви за багатем чутно було густий голос Мілера, що схилився над своєю улюбленою стравою. „Не так багато соусу, ти, сине диявола! Ворчестерський соус приправа, а не вода. А! Гісборн, — ви потрапили на дуже лихий обід. Де ваш табір?“ І він підійшов до Гісборна стиснути йому руку.

„Я сам табір, сер“, сказав Гісборн. „Я не знав, що ви прибудете сюди“.

Мілер подивився на струнку постать молодого чоловіка. „Добре

се дуже добре. Один кінь і що небудь холодне для їжі. Коли я був молодий, то теж завжди був порожнем. Ну а тепер ви вже повинні пообідати зо мною. Я був в головній квартирі, щоб укласти донесення за минулий місяць. Я написав сам половину — хо! хо! — а решту полишив своїм клеркам і виїхав на прогульку. Правительство збожеволіло на сих донесеннях. Я так і сказав віце королеви в Сімлі“.

Гісборн всміхнув ся пригадавши оповідання про суперечки Мілера з вищим правительством. Його любили у всіх правительственных інституціях, бо як знавець лісової справи, він не мав собі рівні.

„Як що я знайду вас, Гісборне, в вашім бунгальноу, коли ви писатимете мені донесення про плантації замість того, щоб обїздити плантації, то переведу вас в глиб Біканірської пустині й звелю залісити її. Я слабкий від донесень і відпер ежовування паперу замість справжнього діла.

„Не бійте ся — я не витрачатиму багато часу на річні справоздання. Я ненавижу їх так само як і ви сер“.

І розмова перейшла на професіональні запитання й відповіді. Мілер мав що спитати, а Гісборнови потрібні були де які вказівки й розпорядження, і вони розмовляли, доки не наспів обід. Се був самий цивілізований з усіх обідів, які тільки доводило ся їсти Гісборнови вже протягом місяця. Ніяка відстань від місця постачі не перешкоджала Мілерови мати добру кухню, і обід серед дикої гущавини лісу почав ся печеною річною рибою, а скінчив ся кавою й коняком.

„Ах“! крикнув задоволено зітхаючи Мілер в кінці обїду, запаливши сігару й простягнувшись в своїм доволі потертім похіднім кріслі. „Коли я складаю донесення, я вільнодумець і атеїст, а тут, в рекху, я більше, ніж християнин. Але я одночасно й язичник“. Він засунув мундштук під язик, обхопив руками колїна й уставив ся в темну гущавину рекху, повну таємничих шумів: тріску гильок, що подібний був до тріску огню; зітхань і шорохів вітей, що скручені від спеки випростовували ся в прохолоді ночі; незмовчного лепетання канійського струмка й низьких нот численного населення травяних луків, невидимих за горою. Він випустив густий клуб диму і почав цитувати Гайне.

„Так, се дуже гарно! Дуже гарно! Так, я наробив чудес, и, присягаюсь Богом, вони не безплідні“. Памятаю, колись тут ліс був не вище вашого колїна — на всім протязі звідси до ораних земель, — і товар їв в засуху кости дохлого товару. Тепер дерева відродили ся. Вони були посажені вільнодумцем, бо він знає саме ту причину, що дає наслідки. Але дерева — вони мають культ старих богів — і боги християн вопять голосно. „Вони не могли жити в рекху, Гісборн“.

Якась тінь зявилала ся на узлісі—засовалась і вийшла на світло зірок

„Я сказав правду. Тихше! се сам фавн прийшов поглянути на генерал-інспектора. О, небо, та се бог! Гляньте“.

Се був Мауглі, увінчаний вінком з білих квіток з папівобщиною галузкою в руках, — Мауглі, що очевидно не довіряв світлу багата й готовий був втікти назад в гущавину.

„Се мій приятель“, сказав Гісборн. „Він шукає мене. Охе, Мауглі!“

І не встиг Мілер зітхнути, як новопривбувший вже стояв коло Гісборна й кричав йому: „Я винний, що відійшов. Я винний, але я не знав тоді, що подруга того, котрий убитий тобою біля річки, шукає тебе. Инакше я не пішов би. Вона йде по твоїм слідам від того узлісся, сагіб.“

„Він трохи божевільний“, сказав Гісборн; „про всіх тутешніх звірів він говорить як про своїх приятелів“.

„Так, так, як би фавн не знав їх, то хто ж повинен знати?“ зауважив Мілер серіозно. „Що він говорить про тигрів — сей бог, який знає вас так добре?“

Гісборн знов запалив свою сігару й ранійше, ніж він скінчив оповідання про Мауглі й його вчинки, вона догоріла до самих його усів. Мілер слухав його не перериваючи. „Се не божевіле“, сказав він нарешті, коли Гісборн розповів про Абдул Гафура. „Се зовсім не божевіле“.

„Що ж се в таких разі? Він розсердився на мене сього ранку, бо я просив його пояснити, як він се зробив. Я все ж думаю, що хлопча одержимий бісом — так чи инакше“.

„Ні, тут, немає ніякого біса; але дивно се дуже. Звичайно вони вмирають в дитинстві — сі люди. І ви кажете, що сей злодій-слуга не сказав вам, що гнало його коня; розуміть ся й нілґай нічого не міг вам розповісти про себе“.

„Ні, але зауважте, за ними ніхто не гнав ся. Я прислухав ся, а можу чути багато. Бик і людина просто прибїгли—божевільні від страху“.

Замість відповіді Мілер оглянув Мауглі з голови до стїп і потім поманив його до себе. Той підійшов, як сторожка лань.

„Нема ніякого ушкодження“, сказав Мілер на туземнім нарїчі. „Протягни руки“. Він полапав його руку до ліктя, знайшов щось і хитнув головою. „Так я й думав. Тепер колїно“. Гісборн побачив, що він мацає його колїнну чашку, й усміхнув ся. Два чи три білі рубці трохи вище щиколки кинули ся йому в очи.

„Ти мав уже їх, коли був дуже молодий?“ спитав він.

„Так“, відповів Мауглі з усмішкою. „Се пам'ять про пестощі малюток“. Потім повернувшись він сказав через плече Гісборнови: „Сей сагіб знає все. Хто він?“

„Се ти знатимеш опісля друзе мій. А де вони тепер?“ сказав Мілер.

Мауглі обвів рукою навколо своєї голови. „Так. І ти можеш гнати нілґая? Дивись. Ось там моя кобила в яслах. Чи можеш ти пригнати її до мене не злякавши її?“

„Чи можу я пригнати кобилу до сагіба, не налякавши її?“ повторив

Мауглі трохи голоснійше ніж звичайно. „Що може бути легче сього, як що привязь не держить її?“

„Витягни кілочки з привязи!“ крикнув Мілер стайничому. Ледви се було зроблено, як величний чорний Австралієць підняв голову й насторожив вуха.

„Обережнійше! Я не хочу, щоб кобилу загнали в ліс“, сказав Мілер.

Мауглі все стояв й дивив ся на багате — так стояв би грецький бог, якого так охоче описують в новелях. Кінь здригнув ся, підняв одну з задніх ніг і помітивши, що мотузки не держать його, швидко підбіг до свого пана і вспітнілий трохи, поклав йому на груди свою голову.

„Се він прибіг, бо сам хотів. Мої коні можуть робити те саме“, закричав Гісборн.

„Подивись, чи вспітніла коняка?“ сказав Мауглі.

Гісборн поклав руку на мокру спину коня.

„Годі, повторив Мауглі, і луна в скелі позаду їх повторила се слово.

„Се чари, правда?“ зауважив Гісборн.

„Ні, се тільки дивно, надзвичайно дивно. І проте ви не розумієте в чім річ, Гісборне?“

„Признаю ся, що ні, — не розумію“.

„Тоді я й не скажу вам. Віп каже, що коли-небудь пояснить вам, що се таке. З мого боку було б не скромно попереджувати його. Але чому він не вмер, я не розумію. Ей, слухай!“ Мілер звернув ся до Мауглі на туземній мові: „Я начальник над усіма *рекхами* в Індії і ще над тими, що над тім березі Чорних Вод. Я не знаю добре, скільки народу служить під моїм зарядом — може пять тисяч, може й десять. Твій обовязок буде ось в чім: не блукати більше взад та вперед по *рекху*, не ганяти звірів для забави або на показ, але служити під моею рукою, — а я представляю правительство в управлінні лісами,—і жити в сім лісі як лісовий сторож; виганяти кіз селянських з лісу, коли нема розпорядження про дозвіл їм пастись там; пускати їх туди, коли таке розпорядження є, і держати в страху, як ти вмієш се робити, кабана і нільгая, коли їх буде дуже багато; говорити Гісборнови сагібови, як і де посувають ся тигри, й яка дичина в лісах, й давати правильні упередження про всі пожежі в лісі, бо ти зможеш зробити се швидче, ніж хто иньший. За таку працю належить ся платня сріблом що місяця, і в решті, коли ти матимеш жіпку й товар, а може й дітей,—пенсія. Що ти на се скажеш?“

„Се саме те, що“—почав Гісборн.

„Мій сагіб казав мені про таку службу сього ранку. Цілу днину бродив я сам і обдумував сю справу, і відповідь моя готова тепер. Я буду служити, як що служба моя буде в сім рекху і ні в яким иньшим: з Гісборном сагібом і ні з ким иньшим“.

„Так і буде. Протягом тижня прийде писаний наказ з обіцянкою тобі пенсії честю правительства. Потім ти поставиш собі халупку там, де призначить Гісборн сагіб“.

„Я збирався поговорити з вами про се“, сказав Гісборн.

Се стало зайвим, як тільки я побачив сього чоловіка. Рівного йому лісового сторожа не знайти. Він—чудо. Кажу вам, Гісборне, що коли небудь ви побачити се. Слухайте, він—кривний брат кожному звіреви в *рекху*!“

„Я був би спокійніший, як би міг зрозуміти його“.

Се прийде. Тепер же скажу вам, що раз усього за всю мою службу, а їй уже тридцять років, зустрів я хлопчика, що почав своє життя як і сей. І він помер. Часом ви чуєте про них в донесеннях при перепису, але всі вони вмирають рано. Ся людина пережила критичний вік й являєть ся анахронізмом, бо вона старша від залізного віку. Слухайте, вона належить до перших днів історії людини — се Адам в раї і нам треба тепер тільки Єви! Ні! Він старійший за сю дитячу казку, зовсім так само, як рекх старійший за богів. Гісборне, я язичник тепер, раз на завжди“.

Весь довгий вечер по сім Мілер сидів, й безпереривно курив встро- мивши очи в темряву; губи його ворухили ся, вимовляючи різні цита- ти, а на обличчі відбивало ся велике здивованне. Він пішов до себе в ша- тро, але потім знов вийшов звідти в своїм величнім червонім халаті. І останні слова, що донесли ся до уха Гісборна, з якими Мілер звернув ся до лісу в глибокій тиші півночі, вимовляючи їх надзвичайно виразно були ось які:

„Ми змінєм ся, нас одягають і нас прикрашають,
Але ти, благородний, античний та голий,
Лібідіна була твоєю матірю, а Бріанус—
Твоїм батьком, о молодий Грек, двічі Бог!“

„Тепер я знаю тільки, що чи язичник, чи християнин, а ніколи не пізнаю скритих таємниць *рекху*“.

Тиждень згодом, опівночі, Абдул Гафур, сірий як попіл від лю- тости, стояв в бунгальноу, у підніжжя Гісборнового ліжка й будив його трівожним шепотом.

„Встань, сагіб“, бурмотів він. „Встань та візьми свою рушницю. Моя честь пропала. Встань, та забий поки ніхто не бачить пєслави“.

Лице старого так змінило ся, що Гісборн зовсім нічого не розумів і дивив ся на нього.

„Так ось з-за чого сей покид джунглів помагав мені чистити стіл сагіба, носити воду й щипати дичину! Вони обоє пішли укупі, не вва- жаючи на всі мої штурханці, і тепер він сидить серед своїх дияволів і тягне її душу до пекла. Встань, сагіб, і піди зо мною“.

Він сунув рушницю в руки ще півсонного Гісборна і майже силою потягнув його з кімнати на веранду.

„Вони там, в рекху; і не далі як на рушницький вистріл від дому. Підемо тихенько зо мною“.

„Але в чім річ? Чому така тривога, Абдуле?“

„Мауглі та його дияволи, а також і моя власна дочка“, сказав Абдул Гафур. Гісборн свиснув і пішов за своїм проводником. Не даремно, зрозумів він тепер, бив ноцями Абдул Гафур свою дочку, і не даремно Мауглі помагав в хатніх роботах старому, злодіяцтво якого довели його чари, які-б вони не були. Та до того ж і любов до лісу приходить швидко.

В лісі чутно було зітхання сопілки, що могли-б бути піснею якогось мандрівного лісового бога, і в міру того, як вони надходили ближче, — шепіт голосів. Стежечка кінчала ся півкруглою прогалиною, обрамленою високою травою й деревами. По середині її на стовбурі, що упав, сидів спиною до тих, що підходили, Мауглі, й рука його обвивала шию дочки Абдул Гафура; голова молодого чоловіка увінчана була свіжими квітками і він грав на грубій, примитивній бамбуковій сопілці, під звуки якої урочисто танцювали чотири величезні вовки на задніх лапах.

„Се його дияволи“, прошепотів Абдул Гафур“. Він держав пачку патронів в своїй руці. Звіри зупинились з останньою тремтячою нотою і тихо лягли встромивши блискучі свої зелені очі на дівчину.

„Бачиш“, сказав Мауглі одклавши на бік сопілку „Хиба є що небудь страшне в них? Я казав тобі, дурненька, що нема чого боятися їх, а ти не вірила. Твій батько сказав — ах, як би ти бачила, як гнали вони його шляхом нільгая — твій батько сказав, що се дияволи, і присягаю ся Алахом, твоїм богом, я не дивую ся, що він так подумав“.

Дівчина засміяла ся сміхом, що був мов дзюрчання струмочка, і Гісборн почув, як Абдул заскреготав небагатьма зубами, що ще лишили ся в нього. Се була зовсім не та дівчинка, яку бачив часом Гісборн одним оком, коли вона пробігала подвірем бунгальноу, закрита фатою й мовчазна, се була жінка, що розцвіла в одну ніч, як розкриваєть ся орхідея за годину вохкого тепла.

„Але се ж товариші дитячих игр моїх й мої брати; діти тої матери, соски якої ссав і я, як казав тобі там, за кухняним будиночком“, казав далі Мауглі. „Діти батька, що лежав між мною та холодом біля входу до печери, коли я був маленькою голою дитиною. Подиви ся“, один з вовків підняв свою сіру морду ластячи ся об коліно Мауглі, „мій брат знає, що я говорю про них. Так, коли я був маленькою дитиною, він був щеням, що катав ся зо мною по землі“.

„Але ти сказав, що народив ся від людини“, прошебетала дівчина й тісніше притулила ся до його плеча. „Ти народив ся від людини?“

„Сказав! Та я й знаю, що я народив ся від людини, бо серце мое

в твоїх руках, кріхотко моя“. Головка її схилилась до підборіддя Мауглі; Гісборнови довелося затримати руку Абдул Гафура, що очевидно не був зворушений чарівним видовиськом.

„Але я проте був вовком з вовків доти, доки ти там, в джунглях, не примусили мене піти, бо я людина“.

„Та хто ж звелів тобі піти? Ти говориш щось як не справжня людина“.

„Самі звіри. Ти, кріхотко, ніколи не повіриш сьому, але се було так. Звіри джунглів звеліли мені піти від них, але сі четверо послідували за мною, бо я їх брат. Тоді я став пастухом товару серед людей навчившись їх мові. Хо! хо! Отари платили данину моїм братам, поки одна жінка, стара жінка, кохана моя, не бачила, як я бавлюся вночі з своїми братами в житі. Вони сказали, що я знаюся з дияволами, й вигнали мене з свого села киями й каміннями; а сі четверо знов послідували за мною, — але крадькома, а не відкрито. Тоді я й навчився їсти варене м'ясо й говорити сміливо. І я переходив з села до села, серце серця мого, і я служив то пастухом товару, те погоничем буйволів, то розвідчиком дичини, але не було ніколи людини, яка паважлялася б підняти на мене руку!“ Він нахилився й поплескав по голові одного з своїх братів. „Зроби й ти так само. Нема ніякого лиха або чар в них. Подивися, вони вже знають тебе“.

„В лісах повно всяких дияволів“, сказала здригаючися дівчина.

„Дурниці. Дитячі дурниці“, переконуючо заперечив Мауглі. Я спав в росу під зірками й темної ночі, і я знаю. Джунглі — мій дім. Чи повинна людина боятися даху свого власного дому, або жінка огнища чоловіка свого? Нахилися й понести їх.

„Вони пси й погані“, пробурмотіла дівчина й нахилилася до вовка, але відвернула голову від нього.

„Відвідавши плода, ми згадуємо тепер про закон!“ вимовив гірко Абдул Гафур. „Чого ще чекати сагіб? Забий його!“

„Тихо, ти. Довідаємося, що сталося“, сказав Гісборн.

„Се ти гарно зробила“, похвалив Мауглі дівчину і знов обняв її. Пси чи не пси, але вони йшли за мною через тисячі сел.

„Ахі, а де було тоді твоє серце? Кріз тисячі сел! Ти бачив тисячі дівчат. Я — що — що вже не дівчина більше, чи володію я твоїм серцем?“

„Чим повинен я присягнути тобі? Аллахом про котрого ти говориш?“

„Ні, житим, що в тобі, і я буду задоволена. Де було твоє серце в ті дні?“

Мауглі тихо засміявся. „В моїм животі, бо я був молодий і завжди голодний. Так навчився я висліджувати дичину й полювати, послаючи завжди наперед й відкльигаючи назад своїх братів як король свої

армії. Тому то я й вигнав нільґая на дурненького молодого саґіба й велику товсту кобилу на великого товстого саґіба, коли вони просили, щоб я показав їм свою силу. Було б так само легко погнати і їх самих. Навіть зараз“, голос його підняв ся трохи, „навіть зараз я знаю, що позаду мене стоїть Гісборн саґіб та твій батько. Ні, не біжи бо й десятеро чоловіка не паважуть ся присунути ся до мене ні на крок.

Пам'ятуючи, що твій батько бив тебе не раз, чи не повинен я сказати слово й погнати його знов кругами крізь рекх?“

Вовк підвів ся й вишкирив зуби.

Гісборн почувтив, як Абдул Гафур затрусив ся коло нього. Потім місце, де він стояв, зпустійшало — товстун дременував стежкою.

„Лишаєть ся тільки Гісборн саґіб“, сказав Мауглі все ще не повертаючи ся; „але я їв хліб Гісборна саґіба, і тепер буду на службі у нього й мої брати будуть його слугами, виганятимуть дичину й помагатимуть мені повідомляти його про новини. Сховай ся в траві“.

Дівчина побігла, і висока трава закрила ся за нею і за сторожевим вовком, що пішов за нею. Мауглі з трьома своїми сторожами став лицем до Гісборна, коли той підійшов до нього.

„В сім усі чари“, сказав він і показав на трьох.

„Товстий саґіб знав, що ми, вигодовані поміж вовками, повзаємо на ліктях й колінах в дитинстві. Він помацав мої руки й ноги і зрозумів правду, якої ти не знав. Хіба се не дивно, саґіб?“

„Во істину се більш дивно, ніж чарівничо. Значить се вони гнали нільґая?“

„Еге, як вони гнали б Ібліса, як би я їм се звелів. Вони мої очі й мої ноги“.

„Подивц ся на се! Ібліс не носить рушниці. Їм треба де чому повчити ся, твоїм дияволом, бо вони стоять один по однім, так що два вистріли можуть забити трьох“.

„Ах, але вони знають, що будуть твоїми слугами, як що я твій лісовий сторож.“

„Сторож чи не сторож, Мауглі, але ти дуже образив Абдул Гафура. „Ти збезчестив його дім і почорнив його лице“.

„Що до лица, то воно почорнене, коли він взяв твої гроші, і стало ще чорнішим, коли він не що давно нашіптував тобі в ухо, щоб ти забив голу людину. Я сам поговорю з Абдул Гафуром, бо я тепер як і він на державній службі з пенсією. Він повинен або справити весіле по якому йому угодно обряду, або ще побігати по лісі. Я поговорю з ним коли розвидніє. Що ж до решти, то в саґіба є свій дім, а се дім мій. Час спати, саґіб“.

Мауглі повернув ся на п'ятках й зник в траві, лишивши Гісборна самого. Порадою лісового бога не можна нехтувати; і Гісборн повер-

нув ся до свого бунгальоу, де Абдул Гафур розлючений та переляканий, чекав його на веранді.

„Заспокій ся, заспокій ся“, — сказав Гісборн і струсив його бо той виглядав так, немов би готовий був зомліти. „Мілер сагіб зробив його лісовим сторожем і як ти знаєш за таку службу належить ся пенсія, бо се — державна служба“.

„Він парія — *мех* — пес поміж псами; він жере падло. Яка пенсія може нагородити за се?“

„Аллах знає; і ти уже чув, що лихо зроблено. Хиба ти хочеш розголосити про се всім иньшим слугам. Справ *шаді* швидче і дівчина зробить його мусульманином. Він дуже принадний. Чи ж треба дивувати ся, що після твого битя вона пішла до нього?“

„Він казав, що його звірі знов поженуть мене?“

„Так мені здасть ся. Як що він чарівник, то принаймні дуже сильний“.

Абдул Гафур подумав трохи, потім уступив; позабув, що він мусульманин та почав просити:

„Ти брамін, а я твоя корова. Залагодь справу як слід і урятуй мою честь, як що можна її урятувати“.

У друге Гісборн вглубив ся у реках й покликав Мауглі. Відповідь почула ся десь з гори і зовсім непокірним тоном.

„Говори ввічливо“, сказав Гісборн і глянув у гору. „Ще є час позбавити тебе твого місця й прогнати з твоїми вовками. Дівчина повинна вернути ся сеї ночі у дім свого батька. Завтра буде справлена *шаді* по мусульманському закону, і тоді ти можеш взяти її до себе. Веди її тепер до Абдул Гафура“.

„Я чую“. Потім по шопоті двох голосів, що радили ся між собою в листю... „Гаразд, ми послухаєм ся — у останне“.

Згодом рік Мілер та Гісборн їхали верхи лісом й розмовляли про свої справи. Вони виїхали з-за скель біля канійського струмка, — Мілер трохи попереду. Під тіню густого чагарника повзала гола брунатна дитина, а з-за чагарників позаду його виглянула голова сірого вовка. Гісборн ледви встиг штовхнути рушницю Мілера, і кулі роціпила віти вище звірюки.

„Збожеволіли ви?“ скрикнув Мілер. „Гляньте“!

„Я бачу“... сказав Гісборн спокійно. „Мати тут десь, недалечко. Присягаюсь Юпітером ви розбудите всю свору“.

Куці розсунули ся ще раз, і гола жінка кинула ся до дитини.

„Хто стріляв, сагіб?“ гукнула вона Гісборнови.

„Сей сагіб. Він забув про рідню твого чоловіка“.

„Забув? Ну щож, — се може бути; бо ми, що живемо з ними, зовсім забуваємо, що вони чужі всім иньшим. Мауглі біля струмка

ловить рибу. Сагіб хоче його бачити? Виходьте ж ви, невічливі. Виходьте з за кущів й привітайте ся з сагібами“.

Очи Мілера розширяли ся все більше та більше. Він осадив кобилу, що кинула ся в бік, й зійшов з неї, коли з джунглів вискочили чотирі вовки й почали бігати навкруги ластячи ся до Гісборна. Мати стояла й годувала свою дитинку, і відганяла їх, коли вони терли ся об її голі ноги.

„Ви цілком мали рацію що до Мауглі“, сказав Гісборн. „Я думав сказати вам про се але так уже звик до сих приятелів за останні двадцять місяців, що се зовсім вилетіло мені з голови“.

„О, не виправдуйте ся“, відповів Мілер. „Се нічого. Господь на небесах! І я роблю чудеса — і вони творять ся навколо мене“.

В шахті номер двадцять другий.

Тісно мов в череві, глибоко як в шахті,
Й темно як в серці людини.

Прислів'є Сонтальських шахтарів.

„Ткач вийшов жати, та зупинив ся, щоб розплутати колося. Ха! ха! ха! Ну, чи є який небудь розум у ткача?“

Жанкі Меа зиркнув на Кундо, але як Жанкі був сліпий, то се не справило на Кундо ніякого вражіння. Він прийшов поспробувати схилити Жанкі Меа на уступку в одній справі і, як трапить ся добра нагода, позалипцяти ся до гарненької молодой жінки старого.

Справа Кундо, — і він говорив про неї від імени всіх пяти чоловік, що у купі з Жанкі Меа склали спілку в семій галереї шахти двадцять другої, — була ось в чім. Жанкі Меа був сліпий усі тридцять років, на протязі яких він служив в Жімахарських шахтах працюючи мотикою та ломом. Протягом сих тридцяти років він незмінно — кожного ранку перед спусканнем в шахту — одержував від дозорця свою долю лямпового масла, — зовсім так немов би видючий шахтар. Що обурювало спілку Кундо, як і сотні спілок до неї, се егоїзм Жанкі Меа. Він не хотів віддавати свого масла в запас спілки, але зберігав його і продавав.

„Я знав сі шахти ще ранійше, ніж ви народились“, заперечав звичайно Жанкі Меа: „Мені не треба світла для добування свого вуголя і я не думаю помагати вам. Се масло моє і я завжди лишатиму його собі.“

Дивна людина в багатьох відношеннях був сей Жанкі Меа, сивоволосий, запальний, сліпий ткач, що став рудокопом. Всю довгу днину — за винятком педіль та понеділків, коли він був звичайно паний — працював він в двадцять другій шахті Жімахарських вугляних копален

так само справно як кожний добрий рудокоп з усіма п'ятьма чуттями. Вечером він піднімав ся в великій клітці, що впроваджувала ся в рух парю, до виходу з шахти і там кликав свого поні, мохнату викопчену в вуглянім пилу тварюку, майже таку стару як і Жанкі Меа. Поні підходив до нього, Жанкі Меа вилазив йому на спину і той зараз же привозив його на участок землі, що був визначений йому як иньшим рудокопам Жимахарською компанією. Поні знав се місце, і коли шість років по тім, як Жанкі Меа оселив ся на нїм, компанія міняла всі участки, щоб рудокопи не здобули на них права власности, Жанкі Меа заявив з слізами на очах, що, як йому дадуть иньший участок, то він не буде в змозі знаходити до нього дорогу „Мій кінь знає тільки се місце“, плакав він, і в такий спосіб йому дозволили лишити за собою той самий участок.

Дякуючи сьому, а також ошадженням лампового масла, Жанкі Меа взяв другу жінку, дівчину з Жолохайського роду Меа і на прочуд вродливу; Жанкі Меа не міг бачити її краси, тому й взяв її на віру й заборонив їй спускати ся в шахту. Він попрацював тридцять років в темоті не без того, щоб пересвідчити ся, що шахта — не місце для гарненьких жінок. Він обвішував її прикрасами не мідяними або оловяними, а справжніми срібними — вона нагороджувала його за се завзятим залицянням до Кундо з спілки ґалереї номер семь. Старшиною спілки був в дійсности Кундо, але Жанкі Меа настояв на тім, щоб вся виробка записувалась на його імя і сам вибирав людей, з якими працював. Звичай — сильнійший анїж навіть Жимахарська компанія — вимагав, щоб Жанкі Меа по праву своїх літ заряджував сею справою, а теж і сам працював не вважаючи на свою сліпоту. В індійських шахтах, де мотикою вирубують суцільну масу уголя і потім вибирають її з підлоги до стелі, йому не грозилась серйозна небезпека. Де небудь в Європі, де вугіль відбивають з склепіння шахти, звідки він обвалюється иноді масами, йому б віколи не дозволили ступити ногою в шахту. Він не був поцулярною людиною власне через те, що не віддавав свого масла; але всі спілки припускали, що Жанкі знав добре всі *кхаді* чи виробки, що закладали ся й розробляли ся з того часу, як Жимахарська компанія у перше почала свої операції в тарахундській окрузі.

Гарненька маленька Унда знала тільки, що її старий чоловік — дурень, яким можна управляти. Вона цікавила ся копальними остільки лише поскільки вони відбирали від неї її Кундо на п'ять днів з семи й покривали його вугляним пилом: Кундо був добрий робітник й робив все, що міг, щоб не напивати ся п'яним; було умовлено, що коли він збереже сорок рупій, Унда викраде все, що знайде в домі Жанкі, і втіче з Кундо в країну, де нема копален, і де в кожного селянина є троє гладких биків і одна дійна буйволиця. Поки сей плян

не був виконаний, він все ходив до Жанкі і докоряв йому за його жадність до масла. Унда звичайно сиділа в кутку й потакуючи хитала йому головою. Того вечора, коли Кундо пригадав образливе прислів'є про ткачів, Жанкі розсердився.

„Слухай ти, свине“, сказав він; „хоч я й сліпий і старий, але ранійше, аніж ти народився, я вже посивів серед уголя. Уже в ті дні, коли не був ще заложений двадцять другий *кхад*, і на шахтах не було ще двох тисяч чоловік як тепер, всім було відомо, що я добре знаю всі шахти. Чи є такий *кхад*, якого я не знаю, від дна спуску до кінця останнього виходу? Ну скажи, який *кхад* старший — Боромський чи двадцять другий, де галерея Тібу піднімається до номеру пятого?

„Слухай теренені старого дурня!“ сказав Кундо киваючи Унді. „Ніякої галереї від двадцять другої шахти й не будуть прорубувати у п'яту поки не перестануть дощі. В нас ще на цілий місяць вистарчить суцільного вугля. Бабуджі так каже“.

„Бабуджі! Кнур! Пес! Що знають сі товсті Калькутьські лінюхи? Він все чертить, чертить та чертить, базікає, базікає та базікає, а всі його пляни невірні; я, Жанкі, знаю, що се не так. Коли людина замкнена у тьмі цілі тридцять років, то Біг дає їй знання. Стара галерея, що прорубала спілка Тібу, не далі як на шість футів від шахти номер пятий“.

„Без сумніву Біг дає сліпому знате“, відказав Кундо, кинувши погляд на Унду. „Нехай так буде, як ти кажеш. Що до мене, то хоч я і не знаю, де галерея спілки Тібу, але я не стара суха мавпа, якій потрібно масло, щоб мастити свої сугасти“.

Кундо з реготом вибіг з хатки, а Унда розсміяла ся. Жанкі перевів свої невидючі очі в напрямі до жінки й вилаяв ся. „В мене є земля, і я спродав багато лямпового масла; але дурний я, що оженив ся з сею дитиною“.

Тиждень згодом почали ся страшенні дощі, і спілки вязнули в углянній грязюці біля спусків до шахт. На всякий випадок оглянули й випробували найсильніші шахтарські смоки; управитель шахт пройшов потопаючи в болоті до Тарахунди, що надимала ся між своїми розмоклими берегами. „Дай Біг, щоб ся проклята річка не наробила чогонебудь“, сказав він трівожно, і пішов порадити ся з своїм помішником про смоки.

А Тарахунда справді вела себе негарзд. По тім, як протягом кількох днів випадало по три дюйми дощу в годину, вона змушена була вчинити щось. Вона вийшла з берегів і злучила ся з потоком, налитим дощем між двома низькими горбочками саме там, де пересікала головну вітку залізниці шахт. А коли значна частина напоєної дощем ріки і кілька акрів води з затопленої долиньки линуць до девятифутового акведуку, то як би він не намагав ся, а всеї води він не зможе про-

пустити крізь себе. Управитель в трівозі заскакав на одній нозі і мова його стала безсоромна.

Він мав рацію ляяти ся, бо знав, що один дюйм води над поверхнею землі рівний тиску в сто тоннів на акр; а поза залізничим насипом, над самими близькими до поверхні виробками шахти номер двадцять другий, зібрало ся вже біля пяти футів води. Ви повинні знати, що в копальнях вибираєть ся з центральної шахти ранійше вугіль близький до поверхні. Себ-то шахтарі можуть вирубати матеріал на десять, двадцять футів завглибшки під поверхнею так, що коли він весь вибраний, то лишаєть ся тільки тонкий земляний шар, що підтримуєть ся кількома кольонами вуглю. В шахтах з глибокими та багатими шарами воліють вибирати весь минерал з одної шахти замість того, щоб пробивати більше коротких ґалерей для здобування порівнюючо малоцінного поверхового вугілю.

Отже управитель в трівозі стежив за прибуванням води. Вона линула в десятифутувий акведук, та величезний лишок її став заливати і його; довело ся розпорядити ся, щоб вивели людей з шахти номер двадцять другий.

В довгих чорних ґалереях шахти танцювали блимаючи в повітрі вогники ламп мов світляки; мужчини й жінки спішили юрбами до „ока шахти“, як шахтарі називають місце на дні її, звідки можна бачити денне світло. Звідти з гуркотом, дзвоном й брязкотіннем піднімала ся клітка, яка хутко наповняла ся внизу; — піднявши ся, вона знов так само швидко спускала ся по нових і нових робітників. Але скрайні виробки бокових ґалерей стояли далеко від ока шахти і розпорядженне згори не могло ще дійти туди, хоч старшини спілки й помічники управителя кричали що мога і лаялись і тупотіли ногами. Управитель дивив ся одним оком на великий став, що хвилював ся за залізничим насипом і благав Бога, щоб акведук пропустив лишок води вчасно. Другим оком він дивив ся на клітку, що піднімала ся до виходу і стежив, як старшина провіряв людей по списку. Від усього серця і від усеї душі закликав він механіка, що стояв при коловороті і заправляв вертіннем барабана, навкруги якого обвивав ся дротяний канат клітки, що піднімала ся.

Незабаром в однім місці за насипом утворив ся втягаючий заворот — жовтий та шумливий. Вода продерла ся крізь тонкий земляний шар і вливала ся в стару виборку шахти номер двадцять другий.

Глибоко внизу перші потоки чорної води застукали одну спілку саме тоді, як люди влізали в клітку, що що-йно спустила ся до них; і коли останній з них увійшов в неї, то всі вже були по пояс в воді. Але ось вона підняла ся до виходу, — і управитель почав перекликувати по списку. Всі спілки були тут за винятком спілки Жанкі,

спілки Могула і спілки Рахіма — усього вісімнадцять мужчин і десять чи біля того кошикаррок, що накладають вугіль в маленькі візочки, які спускають ся по коліях головних ґалерей. Сі спілки працювали в самих скрайніх виробках, які знаходили ся щось коло трьох чвертей милі від ока головної шахти. Ще раз опустила ся клітка, тепер тільки з двома Англійцями, і низ її поринув в бурхливий та ревучий потік, що вже мало не торкав ся склепінь деяких з самих нижніх бокових ґалерей. Одна з деревляних балок, що ними підпирались стелі виборок, пронесла ся повз клітку мало не торкнувшись її.

„Як ми не хочемо, щоб наші ребра були вибиті, то нам краще забрати ся звідси“, сказав управитель. Ми не можемо врятувати навіть підпор компанії“.

Клітка виринула з хлюпаючої води, і кілька хвилин згодом було офіційно оголошено, що в головній шахті принаймні до десяти футів води. Се значило, що всі інші місця в шахтах затоплені зовсім за винятком тих ґалерей, доливка яких піднімала ся вище ніж на десять футів над рівнем дна шахти. Глибокі виборки були повні води; головні ґалереї були повні води, але в високих виборках, до яких вели похилі ґалереї від головних проходів, ще була певна кількість повітря, сказати б відрізаного водою і стиснутого в них. В початкових підручниках зясовано, що робить вода, яку накачують в закриту з одного кінця рурку. Потопленне шахти номер двадцять другий могло бути прикладом сьому в великім розмірі.

* * *

„Присягаю ся святим гаєм, — щось стало ся з повітрям!“ Се був голос сонталійського робітника з спілки Могула, що пробивала з ґалереї номер девять шестифутовий прохід в грубім шарі вугілю. Потім почув ся рух в сусідніх ґалереях, і звідти вибігли спілки Жанкі й Рахіма з кошикарками“.

„Вода линула в шахти“, сказали вони; „нема змоги вийти!“

„Я спускав ся вниз“, сказав Жанкі, „вниз по схилку моєї ґалереї й налапав воду“.

„В боковім проході не було води, коли ми були там“, скрикнули жінки. „Хиба не можна вийти через нього?“

„Мовчіть!“ сказав Жанкі. „Давно ще, коли мій батько був тут, вода линула в десятій — ні, в одинадцятій прохід, і тоді наробила багато лиха. Але підем звідси туди, де повітря краще“.

Три спілки й кошикарки покинули ґалерею номер девять і пішли вище — до номера шіснадцятого. На однім повороті вони могли бачити, як чорна смоляного кольору вода лизала вугіль. Вона торкалась вже даху ґалереї, яку вони добре знали — ґалереї, де вони звичайно курили свої *хука* й залицали ся. Побачивши се вони почали голосно прикли-

кати своїх богів, і Меахі, що належали до трици єретичної секти магометан, силкувались пригадати імя пророка. Вони вишли до великої четверокутньої виборки, звідки вже майже весь угінь був вибраний. Се була скрайня виборка; нею кінчались шахти.

Далеко внизу, в кінці галереї, маленький смок, що звичайно працював для того, щоб осушувати глибокі виборки годуючи ся парою котла на горі, трівожно задухав і раптом замовк.

„Перестали впускати пару“, сказав Кундо з надією; значить звеліли ужити всю пару на роботу головних смоків. О, вони викачають всю воду!“

„Як що вода дійшла до курительної галереї“, сказав Жанкі, „то всі смоки компанії не вдіють нічого й за три дні“.

„Душно дуже“, простогнала Жазода, кошикарка з роду Меахів. „Лямпи дуже псують повітря“.

„Загасить їх“, сказав Жанкі; „до чого вам сі лампи?“ Лямпи погашено, і люди сиділи на вугляній долівці в цілковитій темноті. Нагло хтось тихо встав, й чути було, як він ступав по вуголю. Се був Жанкі, що мацав стіни руками. „Де закладка“ пробурмотів він про себе.

„Сиди, сиди!“ сказав Кундо. „Ну, вмерти, так вмерти. Ах, повітря робить ся незносьним!“

Але Жанкі все мацав і стукотів своєю мотикою по стінам. Жінки встали.

„Лишайтеся всі на місцях. Без ламп ви нічого не побачите, а я — я завжди бачу“, сказав Жанкі. Потім, по недовгій мовчанці він вигукнув: „Ей ви, що працюєте в сих виборках більш десяти років, — як зветь ся ся відкрита площадка? Я стара людина, і зовсім забув“.

„Заля Булія“, обізвав ся Сонталієць, що перший пожалував ся на душне повітря.

„Повтори“, сказав Жанкі.

„Заля Булія“.

„То я найшов її! Тільки назва вилетіла мені з голови. Галерея спілки Тібу тут“.

„Брехня!“ сказав Кундо. „Ніяких галерей не прорубали в сім місці за той час, як я працюю тут“.

„Глибина закладки була три кроки“, бурмотів Жанкі не звертаючи уваги на заперечення й знов мацаючи; „і — ой мої бідні кістки! — я знайшов її! Вона тут, вище сього карнизу. Підходьте всі, один по другим, на мій голос; я перелічу вас“.

Почули ся скванні рухи, і Жанкі почув, як чиясь обличчя торкнуло ся його коліна. Се Сонталієць вилазив на карниз.

„Хто?“ спитав Жанкі.

„Я, Сунуа Манжі“.

„Сідай там!“ сказав Жанкі. „Хто слідуєчий?“

Один по другім жінки й мужчини вилізли на карниз, що йшов вздовш одної з стін залі Булія. Бридкий магометанин, не гидуючий з свинини Музар та дикий Сонталієць — всі тулилися до Жанкі.

„Тепер йдїть за мною“, сказав він, „просто слїдком, а жінки тримайтеся за одїж муцини“. Він не спитав, чи взяли мужчини з собою мотики. Шахтар, чорний чи білий, ніколи не кидає своєї мотики. Під проводом Жанкі вони пройшли до старої галереї шість футів завширшки і чотири заввишки.

„Повітре тут краще“, сказала Жазода; і можна було чути нерівне, болїзне тьохканне її серця.

„Не так швидко, не так швидко“, просив Жанкі. „Я старий і багато де-чого забув. Се галерея Тїбу; але де тут ті чотири плитки, за якими ховали вони свої *хука*, щоб саїби не могли побачити їх? Та помалу, не натискайте ви там, відзаду!“

Чути було, як руки його ворушили дрібний вугїль на долівці галереї, і потім розляг ся глухий голос:

„Се одна плитка, а ось друга, — і ще одна. Кундо молода людина — нехай він пройде вперед. Стань колїном на сю плиту і бий ось тут. Коли спілка Тїбу обїдала в останнє перед тим, як скїнчив ся гарний вугїль, вона чула голоси людей галереї номер пятий з другого боку; а люди пятої галереї прорубали свою через двї недїлі по тїм, — чи може через одну. Бий отут, Кундо, але дай менї місце відійти назад“.

Кундо недовірчиво замахнув ся мотикою, але перший мягкий згук вугїлю, що падав, став для нього закликком до енергїчної праці. Він борю ся за своє жите й за Унду — маленьку гарненьку Унду, з обручками на всіх пальцях нїг — за Унду і за сорок рупїй. Жінки заспївали „пїсню мотики“ — страшну, поважну, вібруючу мелодїю, з вигуками всього хору, кожного разу як падав угїль, який Кундо рубав в темряві. Коли він знемїг ся, Сунуа Манжі взяв мотику і почав скажено працювати за своє жите, й за свою жінку, і за своє село з блакитними горбами над річкою Тарахундою. Годину працювали мужчини, і потїм жінки почали убирати розсипаний вугїль.

„Се далї, аніж я думав“, сказав Жанкі. „Повітре дуже погане; але бий, Кундо, знову; бий дужче!“

У-пяте підняв Кундо мотику, коли Сонталієць уступив йому місце і відійшов назад. Почав ся знов сїв, але майже зараз був перерваний криком Кундо, що розкотистою луною відгукнув ся вздовш галереї „*Пар-хуа! Пар-хуа!* Ми вийшли, вийшли!“

Повітре, визволившись тепер, продерло ся крізь пробитий отвір; жінки почули шум води в дальнїм кінці галереї, що линула між стов-

нами залі Булія, й шорох хвиль по карнизу. Вода сповнивши приписи закону, волею якого вона працювала, перестала підніматися. Але жінки заверещали і ринули ся вперед. „Вода линула сюди! Ми загинемо! Пускайте нас!“

Кундо проліз крізь отвір і вдаривши ся об стовп підпертої галереї опинив ся в ній.

„Знаю я шахти чи ні?“ самовдоволено зареготав Жанкі. „Се номер пятий. Виходьте помаленьку й кажіть мені свої імена. Ей Рахима! лічи свою спілку. Тепер ходім уперед тримаючись один за одного як ранійше!“

Вони стали в лінію в темноті, і Жанкі повів їх — бо шахтар в незнайомій шахті тільки на одну стешінь менше може заблудити ся, аніж звичайний смертний, що попав в підземне царство уперше.

Блеснув далекий вогник лампи і нагло спілки Жанкі, Могула й Рахима з галереї двадцять другої на мент зупинились, засліплені полумем вентиляційного горна на дні галереї номер пятий. Але їх поводити Жанкі добре почував дорогу і всі слідували за ним далі.

„В галереї двадцять другій вода. Біг знає, де решта, але сих людей я привів з галереї Тібу до нашої виборки пробивши туди прохід крізь північну стіну. Дайте нам клітку“, кричав Жанкі Меа.

Біля виходу з шахти двадцять другої скупчило ся з плачем та зойками щось з тисячу чоловіка. Сто чоловіка — а може й тисячу затоплені. А вони всі хотіли завтра розійти ся по домах. Де їх близькі? Маленька Унда, змочена дощем сукня якої обліпила її струнку постать, стояла біля криниці й кликала свого Кундо, немов би сподіваючись, що голос її дійде до дна шахти. Але клітка стояла нерухомо біля спуску і єдиною відповідю Унді було рокотання води з глибини двох сот шостидесяти футів.

„Дивіть ся за сею жінкою. Вона зараз кинеть ся до шахти“, скрикнув управитель.

Але йому не треба було турбувати ся. Унда боялась смерти. Вона шукала Кундо. Помішник дивив ся на розлив й міркував, оскільки він може ще підняти ся. Вода немов би затихала й коловороти слабшали; але шахти ще були затоплені і юрба біля входу стогнала.

„Слово чести, щастє ще буде, як що завтра зявить ся хоч пятьсот робітників!“ сказав управитель. „Є ще хоч яка надія спинити воду тимчасовою гатю, Валіть сюди все, що трапить ся під руку — бочки, фургони, як не вистарчить каменю. Примусьте їх працювати тепер, як вони не працювали ранійше. Ей ви, спілкові старшини, примусьте їх працювати!“

По малу-малу юрба розбила ся на купки й рушила в напрямі до

потоків води, одержавши обіцянку додаткової платні. Почалось пильне будівництво тимчасової гати, і коли справа досить посунула ся, управитель подумав, що тепер саме час пустити в діло смоки. Прибування води в шахтах вже не помічало ся. Високий, червоний кований залізом шток головного циліндру засовав ся в гору і вниз, і смоки захрипіли й застогнали, коли перший струмок води бризгнув з рури.

„Треба, щоб смоки працювали цілу ніч“, втомлено сказав управитель. „Але нема надії урятувати сих нещасних, що лишились внизу. Дивіть ся, Гур Шахай, як ви так пишаєтесь своїми машинами, то покажіть мені, що вони можуть зробити тепер“.

Гур Шахай вишкирив зуби і хитнув готовою тримаючи в правій руці ричаг, а у лівій маслянку. Він не міг зробити більше того, що тепер робив, але міг не переривати своєї праці до світу. Хиба бувало, щоб смоки компанії уступали ся перед примхами сеї дурної ріки Тарахунди? Ніколи ніколи! І смоки ридали й стогнали: „Ні-ніколи!“

Управитель сидів під захистом намету, що вкривав машину, пробуючи обсушити ся коло топкоктлів і раптом побачив він в безрадісних присмерках, як юрби робітників, що працювали над гатю, побігли звідти.

„Ну, се кінець“, пробурмотів він... Треба буде тижнів шість, щоб переконати їх, що ми не хотіли навмисне затопити їх родичів й товаришів. О, як би се були наші розсудливі й чемні джорді! (*).

Але не було помітно переляку у втечі юрби. Люди бігли до виходу з шахти номер п'ятий, звідки до них дійшла дивна чутка, і старшини не могли втримати їх... Назустріч їм йшли, оточені сяючими товаришами, спілки Рахима, Могула і Жанкі і десять кошикарів. І гарненька маленька Унда побігла в хатку Жанкі готувати йому вечерю.

„Один я найшов дорогу“, пояснив Жанкі Меа: „чи дасть мені компанія за се пенсію?“ Простодушні шахтарі в шумливій радості вернулись до работ на гаті, зміцнені в своїй старій вірі: хоч би що стало ся, могутність компанії, сіль якої вони їли, така велика, що ні оден з них не може загинути... Але Гур Шахай вишкирив свої білі зуби тримаючи руку на ричагу, і зо всіх сил доводив, що можуть зробити його смоки.

* * *

„Слухайте“, сказав помішник управителя тиждень згодом. „Пам'ятаєте Germinal?“

„Так, дивна річ. Я думав про се в клітці, коли підпорка пронесла ся повз нас. То що?“

„О, ся історія подібна до Germinal на виворіт. Жанкі весь ранок пробув сьогодні в мене на веранді й оповідав, що Кундо втік з його

*) Джорді — прізвисько шахтарів в Англії.

жінкою — Ундою чи Андою, так, здасться її імя?”

„Хільоу! Ось які вони, сі тварюки, з-за яких ви наражали своє життя, коли пробували вивести їх з шахти нумер двадцять другий“.

„Нї, я думав про підпорки Компанії, а зовсім не про її робітників“.

„Може говорити так—гарнійше тепер; але я не вірю вам, старий друже“.

На поліцейській стражниці.

Посланцем прошу прийняти мене, як що серце його світлости зізволить на таку велику милість. І за шість рупій. Так, сагіб, бо в мене троє маленьких дітей, шлуночки яких завжди порожні, а хліба дають тепер тільки сорок фунтів на рупію. Я буду таким розумним посланцем, що ти цілу довгу днину будеш вдоволений з мене, і на прикінці року подаруєш мені чалму. Я знаю всі дороги, станції й багато де чого иньшого. Ага, сагіб! Я розумний. Прийми мене до себе на службу. Ранійше я служив в поліції. Лиха слава? Ну, без сумніву який небудь ворог мій наплів на мене сю вигадку. Ніколи не був я негідником. Я людина щира, і всі мої слова — істинна правда. Се знали, коли я служив в поліції. Вони казали: „Авцал Хан говорить правду і на слова його люди можуть покласти ся“. Я Патхан з Делі, сагіб — всі делійські Патхани гарні люди... Ти бував в Делі?

Еге, се правда, що поміж делійських Патханів багато негідників. Який сагіб мудрий! Ніщо не вислизне йому з очей. Він зробить мене своїм посланцем, а я буду захищувати всі його таємниці й не розголошуватиму їх.

Нї, сагіб, Біг мій свідок, що в мене нема нічого лихого в думках. Я давно хотів служити під рукою справжнього сагіба — справедливого сагіба. Багато молодих сагібів подібні до дияволів, спущених з цепу. З сими сагібами не хотів би я служити — нї, хоч би шлунок всіх моїх дітей плакали за хлібом.

Чому я не лишився служити в поліції? Я казатиму істинну правду. Лихо спало на Тхану*) — на Рат Бакша, хавілдара, й Маула Бакша, й Жутгут Рама, й Бхіма Сінгха, й Суруж Була. Рам Бакш тепер в в'язниці до часу так, як і Маула Бакш.

Се було на Тхані в Хоулі, на шляху, що веде до Гокраль-Сітаруну, де багато дакойтів**). Ми були всі відважні люде — Рустуми. Тому то нас і призначили на Тхану, що була в восьми мілях від слідуючої Тхани. Увесь день й усю нічку ми сторожили дакойтів. Чому сагіб сміється? Нї я говорю мов на сповіди. Дакойти були дуже розумні і зрозумівши се, ми і не непокоїли ся даремно. Се було в гарячі дні. Що може зробити людина в гарячі дні? Навіть сагіб, що такий дужий —

навіть він, невже бадьорий в сей час? Ми уклали з дакойтами умову, щоб мати спокій. Се була справа хавілдара, що був товстий. Хо! хо! сагіб, він тепер схудне у вязниці плетючи килими. Хавілдар сказав: „Не турбуйте нас, і ми не будемо вас турбувати. А перед кінцем жнив пришліть до нас людину, яку б ми могли привести до судді, — людину придурковату, яку ніхто б не рішив ся присудити на кару. Так ми збережемо свою честь“. Дакойти згодили ся на сю умову, і ми були зовсім спокійні на Тхані й могли їсти дині й мирно сидіти цілі дні на своїх койках. Солодкі мов цукровий очерет, дині в Хоулі.

Того часу помішником комісара — Стент сагібом в тій окрузі — був чоловік на ймення Юнкум сагіб. Ага! Він був суворий — суворий як сам сагіб, який без сумніву візьме мене під тїнь свого покровительства. Багато очей було у Юнкум сагіба, і він швидко пересовував ся по всій окрузі. Люди звали його тигром з Гокрал-Сітаруна, бо він приїздив, куди йому треба, без упередження, робив напад і до заходу сонця встигав наробити клопотів всім техсілдарам, за тридцять миль відтіля. Ніхто не знав, коли приїде й коли відїде Юнкум сагіб. У нього не було постійного табору, і коли його кінь стомляв ся, він їздив на диявольській колісниці. Я не знаю, як вона зветь ся, але сагіб сидів посеред трьох срібних колес, що котили ся без шуму, а він крутив їх своїми ногами і перебирав ними мов вигодована на бобах коняка — ось як. Тїнь шуліки над полями не може бути безшумнійша аніж диявольська колісниця Юнкум сагіба. Вона зявляла ся тут, вона зявляла ся там, вона звикала, а донесенне посылало ся, й виходило лихо. Спитай техсілдара з Рохестрі, як розкрила ся крадіжка курки, сагіб.

Якось в ночі стало ся, що ми всі на Тхані поспули як звичайно на наших койках по тім, як зїли вечерю й накурили ся з кальяну. Коли ми прокинули ся уранці, то помітили, що з наших шости рушниць не лишило ся ні одної. І велика поліційна книга, що була під доглядом хавілдара, також зникла. Побачивши таку справу ми дуже налякали ся; подумали, що дакойти, забувши совість, прийшли вночі й наробили нам такої неслави. Тоді Рам Бакш, хавілдар, сказав: „Мовчіть! Справа ся — погана справа, але вона може ще на добре вийти. Зробимо все як слід. Принесіть мені козлятко і мій тюльвар-ятаган. І тепер не розумієте? О, дурні! Удар потрібний коняці, а людині і слова досить. Тоді ми всі, що були на Тхані, швидко зрозуміли, що було на думці в хавілдара і дуже боячись втратити службу, поспішили привести козлятко у внутрішню кімнату і почали слухати: „Двадцять дакойтів прийшли“, сказав хавілдар; і ми переймаючи його слова повтаряли їх за ним після звичаю:

*) Thana — поліційна стражниця.

***) Dacoits — розбійники на великім шляху.

„Став ся великий заколот“, сказав хавіддар, „і ні один поміж нами не уникнув поранення. Віконні решітки всі виламані. Суруж Бул, подбай, щоб се було зроблено ; і всі ви, хлопці, працюйте, й не ловить гав, бо ще треба послати курієра з донесенням до Тигра з Гокрал Сітаруна“. Тоді Суруж Бул наліг на решітку в вікні плечем і виломав її, а я примусив кобилу хавіддара хльостаючи її батоґом скакати по динним грядкам, доки вони зовсім не покрили ся слідами копит її.

Коли все було зроблено, я повернув ся на Тхану, козлятко було забито, стіни в багатьох місцях закончені вогнем і кожний з нас вимастив одіж в крові цапа. Знай, о сагіб, що рану на тілі, яку собі сама зробить людина, легко можуть вправні люди відріжнити від рани, що нанесена їй другою людиною. Тому хавіддар узяв свій тюльвар тай рубнув одного з нас злегенька в м'ясисту частину руки біля локтя, другого в ногу, третього в кисть руки. Так він досягнув того, що в кожного з нас зявила ся кров, а Суруж Бул, що був стараннійший за всіх иньших, вирвав у себе багато волося. О, сагіб, все було зроблено так добре, як ніколи ще ніхто не робив! Еге, навіть я присягнув би, що Тхана пережила саме те, що ми говорили. Був і дим, і пролом, і кров, і потоптана земля.

„Скачи тепер верхи, Маула Бакш“, сказав хавіддар, „до дому Стент сагіба і повідом його про дакойтів. А ти, о Авзал Хан, біжи туди та диви ся, щоб гарненько упріти й припасти пиллом в пути. Кров обсохне на одезі. Я лишу ся тут і пішлю зараз же службове донесення Діпті*) сагібови, потім ми заарештуємо кого-будь з тих селян, яких ви знаєте,— і до прибуття Діпті сагіба все буде готове“.

Таким робом Маула Бакш поїхав верхи, а я побіг держачись за його стремено, і ми укупі предстали в недобрый час перед тигром з Гокрал-Сітаруну в техсіл Рохестрі. Оповідання наше було довге й точне сагіб, бо ми назвали навіть ймення дакойтів і чим скінчила ся баталія і благали Стент-сагіба прийти й подивити ся все на місці. Але Тигр і в знаки не дав, що думає про наше оповідання, і тільки всміхнув ся так, як всміхають ся сагіби, коли у них на серці зло. „Чи присягнетеся в вірности сього донесення?“ спитав він. І ми відповіли: „Твої слуги присягають ся. Кров, що пролила ся в баталії, що-йно обсохла на нас. Подиви ся сам, чи справді се кров слуг його світлости, чи ні“. А він сказав: „Я бачу. Ви добре зробили“. Але він не звелів подати ні свого коня, ні диявольської колісниці, щоб, після свого звичаю понести ся на місце пригоди. Він тільки додав: „Відпочиньте тепер та зїжте хліба, бо ви втомили ся. Я почекаю прибуття Діпті сагіба“.

Тоді був наказ, щоб хавіддар з Тхани посилав донесення про всіх дакойтів просто Діпті сагібови. О півдні прибув він сам, товстий та ста-

*) Dipty — окружний начальник

рий, і лютий при тім. Але ми всі, що були на Тхані, не бояли ся його гніву, а більше бояли ся мовчання тигра з Гокрал-Сітаруна. З ним прибули Рам Бакш, хавілдар та інші і привели під вартою десять чоловіка з селища Хоулі — все таких людей, що зле відносили ся до поліції Сіркара. Їх привели як в'язнів з кайданами на руках, і вони просили милосердя: — Імам Бакш, фермер, що відмовив ся уступити свою жінку хавілдарови й інші поганці, на яких ми на Тхані лютили ся. Все було зроблено добре і хавілдар пивав ся сим. Але Діпті сагіб гнівав ся на Стента за лиху дбайливість з його боку і говорив „дам-дам“*), як всі Англіїці, а хавілдара дуже хвалив. Юнкум сагіб спокійно лежав в довгій кріслі. „Люди вже присягнули?“ спитав Юнкум сагіб. „Так, і пімали десятеро злочинців“, сказав Діпті сагіб. „І ще більше їх гуляє на волі дякуючи вашим турботам. Візьміть коня — сідайте на нього й скачіть туди в імя Сіркара“.

„Воістину є ще злодії, що гуляють на волі“, сказав Юнкум сагіб, „але для них не треба коня; ходіть ви всі зо мною“.

Я бачив, як жили напружили ся на скронях Імама Бакша. Чи знає його світлість муки холодних тисків? Я бачив також лице Тигра з Гокрал-Сітаруна; недобра усмішка грала на нїм, і я відійшов назад, готовий на все, що б не стало ся. Добре, сагіб, що я зробив сю річ. Юнкум сагіб відчинив двері своєї ванної кімнати і знов усміхнув ся. В ній лежали всі шість рушниць і груба поліційна книга Тхани в Хоулі! Він прибув вночі на своїй диявольській колісниці і посуваючи ся серед нас, сплячих, безшумно мов привид уніс і рушниці і книгу! Двічі підїздив він до Тхани і кожного разу увозив по три рушниці. Печінка хавілдара обернула ся в воду, і він упав в грязюку до чобіт Юнкум сагіба і завопив: „Змилуйте ся!“

А я? Сагіб, я делійський Патхан і молода людина з маленькими дітьми. Кобила хавілдара стояла на подвірі. Я побіг до неї, скокнув на неї і погнав світ за очі: чорний гнів сіркара гнав ся за мною по ятам, і я не знав, куди піти від нього. Я скавав, доки не пала підо мною й не здохла руда кобила; і по милости Бога, який без сумніву на боці всіх невинних людей, я спас ся. Але хавілдар і решта сидять тепер у в'язниці.

Я негідник? Се як його світлости угодно. Бог зробить його світлість льордом і дасть йому за жінку багату *мемсагіб*, так само прекрасну як Пері, і багато дужих синів, як що він зробить мене своїм посланцем. Нехай милосердє небес буде над сагібом! Еге, я тільки піду на базар та приведу своїх дітей в сі палати, і тоді — його світлість буде і батьком моїм і матірю, а я, Авзал Хан — рабом його.

Охе, *Сірдар-жі!* Я також належу до челяди сагіба.

---

*) *Dam! Dam* — прокляте.

М. ГЕХТЕР.

З українського життя.

Де-що про нашу народню школу.

Хто уважно стежив останніми часами за розвитком нашого селянського життя, той не міг не спостерігти одної цікавої й майже цілком нової риси. Та риса—змагання селян до освіти. Знаючи з гіркого досвіду, що сучасна народня школа майже нічого корисного своїм учням не дає, селяне до останнього часу ставились до неї байдуже, а то й й вороже. Одначе, життє все ускладнялось і утруднялось, і селяне не могли не побачити, що за теперішніх часів без грамоти прожити тяжко. Добре розуміючи хиби сучасної народньої освіти на Україні, селяне своїм практичним інстинктом проте зрозуміли, що краще бути не добре грамотним, ніж добре неграмотним.

І селяне заходились з великим запалом і ентузіазмом коло нової справи. Мало не щодня надходять звістки, що то там, то тут селяне постановили збудувати у себе школу, дати під неї землі й навезти дерева для її збудування. Особливо визначається з цього боку Київщина. Так, напр., за один місяць вересень минулого року тут було ухвалено щось шість сільських приговорів про відкриття нових шкіл. В однім селі Сквирського повіту селяне не задоволились навіть звичайним типом сільської школи й постановили домагатись, щоб для них було відкрито школу сільсько-господарську, для чого громада призначила цілих 30 десятин купованої землі. По всіх інших селах, де здійснюються питання про школу, селяне також дуже охоче нарізують під будинок одну, дві, а то й більше десятин землі. Треба знати, яка страшна земельна скрута панує тепер в українськїм селі, щоб зрозуміти всю вагу сих земельних жертв.

Дуже яскраво малює сю зміну в селянських поглядах на освіту чернігівський кореспондент „Ради“. „Міняється час, — пише він, — міняються й люде. Літ 10 тому в селі Зазимньому, Остерського повіту, була двухкласова міністерська школа. Зазимнє—село досить велике, й як би всі діти шкільного віку ходили до школи, то в ній було б навіть і тісно. Та згодом другий клас повинен був закритись, бо... не стало учнів. „Можемо й без великої науки обійти ся“, — казали селяне й не посилали дітей до другого класу. Але минав час. Селяне стали инакше дивити ся на освіту, й тепер вони вже сами вдали ся з проханням до інспектора, щоб у них відкрили двухкласову міністерську школу, а до земства послано прохання, щоб воно відкрило ремесну школу. На обидві школи громада обіцяє дати грошову допомогу“ („Рада“, 164, 1909).

Характеристично й те, як селяне ставлять ся до церковної школи. У всіх селянських проханнях про відкриття нових шкіл, ми ні разу не зустрінули прохання про відкриття церковної школи. Завсїгди селяне вимагають або міністерської, або земської, або сільсько-господарської школи. Більше того. До церковної школи з боку селян помічаєть ся явпо-вороже відношене, що особливо стало помітним за двох останніх років. Подекуди ся ворожнеча вилилась у цілком конкретну форму: селяне відмовились давати гроші на утримуванне церковних шкіл. Так, у Сквирськїм повіті, на Київщині, чутка про те, що Державна Дума призначила на утримуванне церковних шкіл з державних коштів більше ніж півмільона карбованців, по словам кореспондента „Рада“, — „сягнула в найтемніші закутки. Селяне з приводу сього довго й багато розмовляли, обмірковували зо всіх боків державну асігновку й стали на тім, що від них ні сільським громадам не треба платити грошей ще й з свого боку на церковні школи. Як сказали — так і зробили: за другу половину останнього шкільного року Паволоцька сільська громада не заплатила на місцеву школу 100 карб., Паритянська — 60 карб., Міньківецька — 40 карб. і т. д. („Рада“, 11, 1910). У Бердичівськїм повіті помічалось те саме явище. Тут Сопинська громада була зібрала на будуванне нової церковної школи 700 карб., а Чупринівська — 500 карб. Але незабаром Сопинська громада переасігнувала зібрані гроші на земську школу, а Чупринівська — розпозичила сі гроші своїм односельцям на проценти. В селі Костянтинівці то в присїлках Марьянівці й Соснівці сільські громади відмовились платити далі за утримуванне церковних шкіл, через що в школах двох останніх присїлків з другої половини шкільного року було навіть припинено науку („Рада“, 149, 1909). У Радомисльськїм повіті Стеблівська сільська громада відмовилась давати гроші на утримуванне Луговицької церковної школи, до якої ся громада приписана („Рада“, 191, 09).

По інших місцевостях України селяне теж не багато прихильніше ставлять ся до церковної школи. Так, напр., з одного волинського села пишуть: „Недавно наші селяне, зібравшись на сход у числі 120 господарів, одноголосно постановили відкрити в своїм селі одноклясову міністерську школу, призначивши на се 600 карб. громадських грошей і клопоть громадської землі. Церковну школу, що є тепер у селі, постановлено закрити, бо вона, як сказано, в приговорі, — „не задовольняє громаду своєю мало-продуктивною діяльністю“. Треба знати, що місцеві селяне дуже бідні й мають зовсім мало землі, але, видно, дуже незадоволені вони дешевою наукою, коли постановили замінити дешеву церковну школу — на неї що-року витрачаєть ся всього 40 карб. громадських грошей — значно дорожшою міністерською“ („Рада“, 25, 1910).

Здавало ся б, що такі симпатичні й поступові змагання селянства повинні були б викликати повне співчуття всіх, від кого залежить задоволення цих домагань. Одначе, в дійсности помічається щось зовсім инакше. Ніхто про задоволення селянської просвітної згаги не дбає. Навпаки, всі заходи селян у сім напрямі гальмують ся всілякою бюрократичною канцелярщиною, й треба дійсно бути українським селянином, себ-то ідеалом терпличости й витривалости, щоб не падати духом і провадити боротьбу далі.

Само собою розуміється, що найбільше й найзавзятійше бореться з новим рухом духовенство. Само собою розуміється — бо церковна школа є могутнім знаряддєм в руках духовенства, й випустити се знаряддє — значило б потеряти певну частину свого впливу на селянську масу. Власне, той вплив і тепер уже не дуже великий, бо критичне відношення до своїх духовних пастирів останніми часами досягло в наших селян досить значних розмірів. Але се вже такий психологічний закон, що потопуючий хапається за соломинку. Не маючи змоги підтримати свій престиж якими-небудь радикальними засобами, духовенство хапається за фікцію, за міраж.

І треба віддати нашим пастирям справедливість — енергії вони вкладають у сю боротьбу досить велику. Київська напр., єпархіальна шкільна рада недавно провела таку блискучу кампанію в оборону церковної школи, що факт сей колись напевне попаде на сторінки історії боротьби з народньою освітою. Не кажучи вже про силу прохань, скарг і петіцій, поданих від імени ради місцевої адміністрації, рада в де-яких випадках просто не гребувала нічим, аби досягти свого. Так, у другій половині минулого року рада счинила лемент, що ніби-то гласний Липовецького повітового земства, д. Тонкоголосюк, завзято підбурює селян проти церковних шкіл. Рада доносила, що ся агітація (!) провадилась у Романовім хуторі, Якубівці й Лядській-Слободі. Лемент ради не лишив ся без наслідків. З наказу вищої губернської адміністрації було зроблено слідство в справі діяльності Тонкоголосюка, а також звелено пояснити сільським громадам, що для перетворювання церковних шкіл у міністерські — „нѣтъ никакихъ практическихъ и разумныхъ оснований“ (наказ № 14.468). Слідство, правда, закінчилось не на користь оборонців церковної школи. Вияснилось, що в Романовім-Хуторі церковна школа грамоти давно вже нікого не задовольняє. Селяне не раз прохали начальство, щоб школу було реорганізовано, але воно й ухом про се не вело. Тоді громада нарізала з вигону з десятину землі й уповноважила свого односельця — Тонкоголосюка — поклопотатись, щоб земство на сій землі поставило свою школу, а церковної вона не хоче. Що ж до Якубівки й Лядської Слободи, то там Тонкоголосюк, як гласний, з доручення

земства ревізував церковні школи й знайшов у них багато не порядків (Рада“, 61, 1910).

Се — поодинокий випадок, але із нього можна бачити, як духовенство ні перед чим не зупиняєть ся, аби не позбутись свого теперішнього становища. Що ж до загальних наслідків сеї славної боротьби, то шкільна рада добилаь губернаторського наказу, щоб сільські громади не тільки не зрікались плач та грошей на утримування церковних шкіл, а навпаки — щоб сі гроші за півроку наперед виплачувались у повітові казначейства, звідки школи вже й одерживатимуть їх („Рада“, 52, 1910 р.).

У порівнянні з духовенством, земство, розумієть ся, всякому покажеть ся інституцією поступовою й прихильною до селянських шкільних потреб. Але взяте саме по собі земство також досить недбало ставить ся до сеї справи. Так, у селі Корецькім, на Чернігівщині, місцевий батюшка після пожежі на якийсь час був перебрав ся в школу, але так уподобав її, що вже й вибратись не схотів. Повітове земство, замість виселити батюшку, постановило школу закрити й віддати її батюшці для мешкання. „Багато дітей, — пише кореспондент, — мало сього року скінчити школу, а тут тобі така історія. За цілий рік вони забудуть те, що й знали, та земству до сього мало діла“ („Рада“, 22, 1910). Трохи подібна „історія“ трапилась і на Катеринославщині. Тут у селі Троїцькім з 1878 р. існувала земська школа. Трапилось, одначе, що в січні сього року заслабла учителька й виїхала з села. Як се не дивно, а нікого на місце учительки земство не прислало, й учні просидять у школі зайвий рік („Гол. Правды“, 1055).

Коли так ставить ся до просвітної справи земство — організація громадська, — то що вже казати про відношене бюрократичних осіб та організацій! Тут ніякого иншого відношення немає, опріч мертвого формалізму й казенного „не потерплю“. Так, на Київщині земство в минулім році було заходилоь відкривати свої школи по селах. Але попечители округа се чомусь не вподобалось, і він категорично став забороняти відкритте земських шкіл по тих селах, де існують церковні школи. Таким способом було заборонено відкрити земські школи в містечку Ясногородці й в с. Кузьмині („К. Вѣсти“, 166, 1909). Треба також згадати про розгром вечірніх клясів на Київщині, переведений з наказу шкільного округу. „За одним махом“ закрито було в минулім році вечірні кляси для дорослих при Білопільській земській школі, а також кляси, що існували ще при 12 школах Київщини. А ось ще „звичайна історія“. На Волини ще в січні 1909 р. людність присілків Стара-Болярка та Здань-Болярка написала приговора, щоб інспектор народніх шкіл одкрив їм однокласову школу. І от минув уже рік, а від інспектора й чутки ніякої немає („Рада“, 52, 1910).

Після всього сказаного нікому вже, гадаємо, не покажеться дивним, що начальство південно-східної залізниці відмовилось дати 33 тис. карб. на освіту, через що довелось закрити 16 шкіл у районі залізниці — або що на Поділлію налічується по-за школами більше 100 тисяч дітей шкільного віку, тоді як у школах учить ся тільки 100.080 дітей. Справді, при наших шкільних порядках, коли органи, які повинні дбати про шкільну справу, замість сього тільки гальмують її, — при таких порядках ні одна з подібних „звичайних“ історій великого здивування викликати не може. Вони можуть викликати тільки великий сум.

Як ми бачили, просвітні змагання селянства у начальства не знаходять спочуття. Але ж і цілком без освіти селян не можна лишати: воно й часи вже тепер не ті, та й перед „Європою“ конфузно. Що ж, у таким разі, дасть ся селянам?

Коли б ми для характеристики нашої низчої народньої освіти схотіли вжити відоме євангельське речення про „камінь замість хліба й змію замість риби“, то се воістину не було б пересадою. Досить близьче познайомитись з де-якими боками щоденного шкільного життя, щоб побачити, як мало дбають у нас про селянську освіту й якими мізерними сурогатами задовольняють селянську просвітну згагу.

Погляньмо на шкільні будинки. Зовнішній вигляд школи до певної міри може служити показником її внутрішньої вартости. Коли отже міряти сею міркою висоту селянської шкільної науки, то вражіння лишиться надзвичайно сумне. По селах Київщини що не школа — то здебільшого руїна. В селі Луках, напр., будинок церковної школи „старий, вохкий і холодний. Опаленням і освітленням школа не забезпечена. Щоб як-небудь перебути зиму, учитель пораяв школярам... скластись по 5 копійок і купити чавунну грубку. Купили за 5 карб. грубку й топлять, а в школі все-таки холодно. В таким стані справа стоїть уже два роки, й за зиму учитель так натерпить ся, що під кінець року він і розмовляти не може“ („Газета“, 5, 1910). В селі Безиечнім, Васильківського повіту, „в наліврозваленім будинку, дуже подібним до невеликої селянської комори, містяться: школа, сільська управа, „холодна“ й зборня. Для школи призначено кімнату в 7 квадр. аршин, яка й під час найлютїйших морозів стоїть з вибитими шибками в вікнах. Долівка земляна, вся в ямах. Тут-то й учить ся 80 школярів. Через сїни — сільська управа, де завжди галасують, розпивають „могоричі“, бють ся. Можна собі уявити, як таке сусідство впливає на дітей. А поруч з шкільною кімнатою — „холодна“, до якої садовлять п'яниць і розбишак. А в сїнях — зборня, де люде очікують „присутствія“. В таких-то обставинах доводить ся навчати молоде покоління“ („Газета“, 3, 1910).

„У нашім селі, — пише кореспондент „Ради“ з села Чемериського, Звенигородського повіту, — школа похожа скорійше на якійсь колишній шинок: холодна, темна, бо сонце заглядає в неї тільки при заході; без путящої меблі, з дверима, котрих ніяк не можна причинити, й через се цілу ніч сюди збігають ся собаки за кришками. З стелі падає дітям на голову глина“ (294, 1909). Нарешті, в Кагарлицькій Слободі, Київського повіту, школа дійсно містить ся в будинку, де ранійше була коршма. „Вохкість тут — постійний гість. Наука йде з пятого в десяте, бо вчителі старають ся як найскорше втекти від небезпечної вохкості. Кожен новий учитель прохає „зробити що-небудь“, та поради нізвідки немає. Куплено для школи де-які підручники й шкільні прилади, але шкода на них дивитись — на всьому вохкість, грибки“ („Газета“, 9, 1910).

Треба підкреслити, що більшу частину наведених документів ми взяли з органу цілком благонадежного — київської земської „Газети“. Окрім того, під наведеними документами в оригіналі здебільшого стоїть підпис: учитель такої-то школи такий-то. Таким чином, правдивість наведених фактів ніякому сумніву підлягати не може

Так стоїть справа на Київщині. Чи треба казати, що по інших українських губерніях справа стоїть не краще? З рештою, щоб не лишалось місця для жадних сумнівів, наведемо кілька ілюстрацій також і з інших губерній.

Візьмім Поділля. Там духовенство торік дуже бучно відсвяткувало 25-літній ювілей існування церковних шкіл у губернії. Як водить ся, було виголошено багато гучних промов, наведено багато красномовних чисел, але ось маєте один „людський документ“, що краще всяких ювілейних промов малює становище народньої школи на Поділлі. Пише сільський учитель до свого уряду, прохаючи перенести його в інше село:

„У (такий-то) повітовий виділ. Учителя церковної школи села (такого-то).

ПРО ХАННЄ.

„Школа перебуває в страшних матеріальних обставинах. Стоїть вона на вигоні. Літом, коли житте в ній замирає, свині й вівці проїдають у стінах великі діри й оголяють майже половину стовпів. Опоряжають її в початку вересня, так що до зими вона не встигає просохнути. Стріха вся в дірах. Під час осінніх дощів і весняних обліг через стелю тече стільки води, що її доводить ся вичерпувати. Зимом внутрішня температура однакова з надвірньою. Нагріти школу грубою можна не зовсім і не надовго. Грубу, як і весь будинок, поставлено років 50 тому, й призначав ся він для коршми, де не особливо дбали про тепло. Наслідком усього сказаного являеть ся те, що в осени й весною в школі дуже вохко, а зимою — страшенно холодно. В морозні дні діти приходять у школу дуже неакуратно. Причина — страшний холод. Смерть кількох дітей приписуєть ся школі. Майже що-зими шко-

ла, за браком дров, на 2 — 3 тижні замикаєть ся зовсім. У такий час я або вчу дітей по хатах, що дуже незручно, або хожу з школярами по селу з савчатами й збираю дрова“ („Кіев. Вѣсти“, 292, 1909).

Чи потрібно ще щось додавати до сього красномовного „людського документу“ ?!

На Волини, в селі Браньові, Ровенського повіту, школа „більше похожа на якийсь обідраний хлівець. Холод, нечистота, вікна побиті. Ні один учитель довго в ній не продержить ся — сляк-так перезимує, а там і дай Бог ноги“ („Рада“, 26, 1910). У селі Великоселецькім, на Полтавщині, будинок для школи „зовсім кепський. Зимою ніяк не натопиш. Холод завсїгди такий, що школярам доводить ся або зовсім не скидати верхньої теплої одежи, або мерзнути. Ноги в чоботях навіть промерзають. В учительській світлиці те саме. Багато батьків боять ся через се пускати дітей у школу“ („Рада“, 280, 1909). У селі Драбові, також на Полтавщині, земська школа „дуже давня, тісна, з невеличкими віконцями; вона не задовольняє селян, котрим часто зовсім не доводить ся вчити дітей, бо через тісноту їх не приймають у школу“ („Рада“, 144, 1909). Нарешті, в Херсонщині „всі шкільні будинки, за невеликими винятками, не відповідають своєму призначенню. В Ананьївському повіті є напр., чимало спеціальних шкільних будинків, які давно вже варто було б віднести до інвалідів, що віджили свій вік. Як кажуть земські учителі, є школи „съ протекціей“, „удобопроницаемая для вѣтра“, — есть „ревматизмонадѣлители“, „дымообильныя“ й т. и.“ („Од. Л.“, 285, 1909).

Таку „мерзость запустѣнія“ представляє собою більшість наших будинків. Цікаво, що в справі недбалости до сього боку шкільного життя однакову ретельність проявляють як духовенство, так і земство. Земські школи кращі від церковних, а церковні кращі від земських.

До такого зовнішнього вигляду низчих народніх шкіл підходять і їх внутрішнє оборудованне. Мабуть, багато де-хто ще памятає більше подібну на недотепний анекдот, ніж на дійсний факт, історію про те, як в одній сільській школі на Полтавщині кілька років під ряд не було... годинника, так що початок і кінець щоденної науки регулювались „на око“ або „по сонцю“. Що такі випадки можливі повсякчас і по всюди, про се свідчить хоча би такий факт. У Гаврилівській школі, на Київщині та ще й Київським повіті, на слова коресподента офіційної „Газети“, — „відчуваєть ся брак найнеобхідніших річей. Нема ніякої меблі, ні одного креселка, нема навіть ліжка для учителя. (курсів наш). Єдина мебель — стіл і простий ослін у світлиці учителя. З підручників на 60 учнів пабереть ся 15 книжок, придатних для науки решта ж уявляє свою якесь сміте, книжки без початку й кінця. Дошок і приладів до писання теж немає... Брак підручників і приладів дуже

шкідливо відбивається на успіхах школярів, що дуже сумно“ („Газета“, 48, 1909). А треба сказати, що сю знамениту школу, в якій нема навіть на чім сісти, збудовано в 1905 році!

Як що зовнішній вигляд шкіл і їх внутрішнє обсерудованне може до певної міри служити показчиком того чи іншого становища самої народної освіти, то ще в більшій мірі таким показчиком може служити становище народніх учителів. У лихім будинку й при лихім технічнім обсерудованню, але зате при добре забезпеченім і свідомім учителі — шкільна справа ще може так-сяк посувати ся наперед. Але як що в найкращім будинку й при найкращих технічних умовах дітей учитиме напів-голодний і морально-забитий учитель — тоді справа, само собою розуміється, не тільки не посуватиметь ся наперед, а ще, може, назад. А тим паче, коли всі три негативні обставини збіжати ся до купи, себто, коли в холодну й вохку школу, цілком необсерудовану шкільними підручниками й приладами, та ще дати туди голодного й пригніченого учителя — то вже ясно, що тут добра нічого ждати.

А що становище сільського вчителя на Україні невимовно тяжке — про се нам, здається, довго говорити не доведеть ся. Почати хочаб з питання про плату. Що земські учителі мають порівнюючи порядну плату, хоча й тим далеко не вистачає сього офіціального заробітку на задоволенне всіх своїх потреб. Але ще в гіршій стані перебувають учителі церковних шкіл. Тут визискування учительської праці досягає таких нечуваних розмірів, що славнозвісна sweating system у порівнанні з нею здається ідеалом благородства й гуманности. Бували випадки, коли вчителі церковних шкіл, не витерпівши свого напівголодного існування, робились „експропріаторами“ й, розуміється по своїй наївности попадали в тюрму. Так, отсе недавно виїздна сесія Київського окружного суду в Бердичеві судила бувшого учителя Збаранської церковної школи, Опанаса Прошерука, за участь в „експропріації“. На суді вияснилась така картина. Прошерук три роки був учителем церковної школи, одержуючи на рік 75 карб. плати, й життя його, на його власні слова, було однаково тяжке на волі, як і під час 9-місячного сидіння в тюрмі. З газет він довідав ся, що відкрив ся учительський інститут, по скінченні яких можна піти на службу в земство, де матеріяльні обставини кращі. Але вчитись у так інституті він не мав змоги, за браком коштів. Зпочатку він хотів звернутись до сусіднього арендатора Фельта, з проханням позичити йому 100 карб., але потім розсудив, що ніхто йому такої суми не дасть. І от коли у Фельта трапилась пожежа, Прошерук надумав ся скористуватись сим і написав йому анонімого погрозливого листа. В

листі від Фельта вимагалось, щоб він збільшив поденну плату своїм робітникам принаймні до 50 коп., а також призначено було місце, куди Фельт мав покласти 100 карб. „на видатки“. За невиконання сих вимог Фельта обіцяно вбити. Під листом був підпис: „від червоних товаришів“. Розуміть ся, Фельт дав про се знати про се поліції, пішли труси й допити — й Прощерука знайшли. Як видно з сього, Прощерук мав досить „смягчающих обстоятельств“, одначе його засуджено до 3¹/₂ років тюрми.

Та, зрештою, не в присуді тут річ, а в страшних обставинах учительського життя, коли для добування 100 карб. на проведене освіти — підкреслюємо сю рису — доводять ся йти на експропріацію. Але й се ще далеко не найгірше в учительському життю. Найгірше те, що навіть ту мізерну плату, яку призначено учителям, вони одержують дуже неакуратно. Часом учителі не одержують грошей по 3 й навіть по 9 місяців. Селяне в своїй боротьбі проти церковної школи, часто не розбірають ся де причина, а де наслідок, так що раз-у-раз трапляеть ся, що „цапом покути“ за всі гріхи шкільної бюрократії являеть ся учитель. Ось кілька фактичних ілюстрацій У селі Красневькім на Київщині, з того часу, як земство відкрило там 2-класну школу, місцева сільська громада переасігнувала на сю школу всі 200 карб., що досі видавались церковній школі. Проте земська школа не могла вмістити всіх дітей, і селянам довелось „рипатись“ у церковну школу, так що в останній набралось аж 52 душі школярів. Учитель провчив їх 4 місяці, але плати він і досі за се не одержав. Куди не вдасть ся учитель, кого не прохає, щоб заплатили йому запроцьовані гроші (40 карб.), а то він з семьею з голоду пухне — та все нічого з того не виходить“ („Рада“, 17. 1910). Про щось подібне пишуть з села Комаринців, Могилівського повіту: „Єсть у нас церковна школа. Вже другий вона не одержує грошей ні на плату учителеви, ні на інші шкільні потреби, як-от на дрова, чорнило й т. и. Писали вже про се й до мирового посредника, й до повітового віділу шкільної ради, та нічого з того не виходить. Щоб опалити шлолу, знищено де які були дерева біля школи та хлів“ („Рада“ 70, 1909). З Кубани недавно повідомлялось, що станичним учителям уже два місяці не платять жалування, й „бідують вони страшенно. Учителі являють ся до директора шкіль пхатись, чого їм не дають грошей, але там їм кажуть, що... не встигають, бо робити багато, а канцеляристів мало“ („Рада“, 39, 1910). Подумати, яка важна причина!

Часом учителі бідують через чийсь помилку, через непорозуміння, але ніхто не подбає виправити помилку чи усунути непорозуміння. Так, у Ново-Ушицькім повіті, на Поділлі, з другої половини 1908 р. повіто-

ве земство цілком приняло на себе утримування церковних шкіл, бажаючи поліпшити їх матеріальний добробут. Виконуючи се своє завдання, земство від усіх волостей повіту збрало відомости про те, скільки платила на школу кожна сільська громада, й на підставі сих відомостей стала розсилати гроші. Але з якоїсь нікому невідомої причини Муровано-Курилівецька волость надіслала до земства відомости поменшені на 184 карб., і от уже друге півріччє земство розсилає гроші по школах сеї волости на підставі сих відомостей, зменшивши 9 школам видачу від 10 до 50 карб. На запитання зацікавлених осіб з приводу сього зменшення земство не звертає ніякої уваги. „Не трудно уявити собі, — пише з сього приводу кореспондент „Ради“, — яка вийшла користь для шкіл від сього піклування земства, особливо в сю сувору зиму, коли до тієї мізерії, що давали на школи сільські громади, воно не тільки нічого не додало, а ще й урізало через байдужість якогось там писаря“ (З7, 1909).

Та найяскравійше відбилось становище наших народних учителів що до одержання плати в отсїм листі, уміщенім недавно в Катеринославській „Рус. Правді“ :

„Голодающому“ учителю з села Никольського, Катеринославсько повіту.

Прочитавши дописа про ваше голодування, я надумав збогатити літературу про учительське голодування новим фактом. Ваша справа стоїть порівнюючи не дуже зле, — вам ще можна позаздрити. Три місяці громада не платять жалування — се ще Аркадія в порівнані з нашими місцями, де не платять по... 9 місяців. Мені, напр., з лютого громада не платила жалування до листопаду, й тільки в минулім листопаді я одержав плату до вересня. Коли ж я одержу плату за останніх 4 місяці? Можливо, що в 1910, а можливо, що і в 1911 році.

Отже, знайте, товаришу, що по той бік Дніпра у вас також є товариш по голодуванню.

Учитель Олександрівської школи *А. Барліт*.

На жаль, ми не маємо того дописа, де описуєть ся становище учителя села Никольського. Але наведений лист д. Барліта настільки красномовний і переконуючий, що перечитавши його можна інших подібних документів у сій справі не читати. Щось сильнійше й трагічніше трудно собі уявити.

Про умови мешкання народніх учителів можна не розводитись. Як відомо, учителі здебільшого мають мешканне в самій школі, а в якім стані перебуває більшість наших сільських шкільних будинків — се ми описали вище. Можна отже уявити собі, як доводить ся бідувати учителям у сих „хлівцях“, „коршмах“, „руїнах“, „ревматизмонаділителях“ і т. и.

Мізерна плата, не акуратний виплат її, кепські й нездорові помешкання, — ось колючки учительського життя, досі нами сконстатовані. Але є ще одна категорія колючок, що не менше матеріальних злиднів отруюють учительське існування. Се — колючки моральні, се — залеж-

ність від усякого начальства, починаючи від шкільного інспектора й кінчаючи... шкільним сторожем. Від інспекції учителям доводить ся терпіти найбільше й найчастійше. Бажання „вислужитись“ перед вищим начальством, власна тупість і неделікатність, брак громадського контролю — се все робить шкільних інспекторів справжніми бичами учительства. Ціркуляри сиплють ся на голови учителів зо всякого приводу й без приводу. Іноді інспекторам приходять у голову дуже дивні фантазії, а вчителі мусять їх виконувати під страхом негайного „увольнення“. Так „Рус. Вѣд.“ недавно писали з Бахмуту, що інспектор народніх шкіл Бахмутського повіту, „коллежській совѣтникъ и кавалеръ“ п. Луцкевич видав для всіх початкових шкіл ціркуляра (від 16 серпня 1909 р. за № 295), в яким вимагає від учителів, щоб вони більше всего звертали свою увагу на „воєнний строй“. У другім ціркулярі, виданім, очевидно, для пояснення ідеї першого, той самий інспектор пише, що „кожен учень народньої школи буде колись салдатом, отже він повинен ще в школі знати, що вимагаєть ся від салдата“.

Другий шкільний інспектор, д. Дмитревський, розіслав усім учителям міністерських, земських і приватних шкіл Катеринославського повіту такого ціркуляра: „Я спостеріг, що під час свят учні й учителі відданих під мій догляд шкіл не бувають у церкві на службі Божій. Наказую ходити до церкви на службу Богу у всі царські дні, всім учителям з учениками, й застерігаю, що невиконання мого наказу може скінчитись дуже сумно для учителів мого району“...

Так поводить ся з сільськими учителями начальство законне, ніби Богом данне. Але є ще одна власть над учителями, власть, правда, узурпаторська й незаконна, а проте часом ще дошкульнійша від законної. Се — власть усякого сільського начальства, з яким учителеви доводить ся зустрічатись що-дня й проти якого нема ніяких засобів боротьби. Се — батюшки, старшини, писарі, старости, сотські, десятські, обходчики, навіть шкільні сторожі. Сі вже знущають ся над учителями безпосередно, бо переважно від них залежить задоволення більшости потреб шкільного й учительського життя.

У Браньовській сільській школі — про сю школу вже згадувалось вище — була, напр., учителькою молода панна Є. З. „Билась бідна, як рибонька об лід: ні дров, ні води; сторож не слухаєть ся... Шкільного знаряддя нема — як хочеш, так і вчи: хоч і на пяти пальцях... Як ударила зима, вчителька пішла до завідуючого школою прохати, щоб він пристарав ся для школи дровець. Той відіслав її до сторожа, а сторож розкричав ся, що се не його діло. Довго учителька ходила то до завідуючого, то до сторожа, Нарешті їй обридла ся походінка, й вона щиро поговорила з батюшкою“. Здавало ся б, що тут такого? Але „батюшка

„усмотрѣль“ образу своєї особи, відрапортував куди слід — і нашу учительку позбавлено посади“ („Рада“, 26, 1910). А винна вона хіба тільки тим, що сама не кам'яна й боїть ся морозу, як і всі інші люде. Не стерпіла бідна, „начальству согрубила“, як каже Арцибашевська бабуса — й за се її спіткала „заслужена“ кара.

Ще яскравіший факт мав місце в містечку Германівці, Київського повіту. „Наша міністерська школа, — пише кореспондент „Кіев. Вѣст.“, — містить ся в старім найманім будинку, який не сьогодні-завтра завалить ся. Будинок сей належить поміщиці Никольській, у якої служить управителем Гейна Роговий. Учителька на власні гроші купила соломи й обставила свою кімнату, щоб було тепліше. Весною приходять сторож і починає забирати солому. Учителька не дав.

— Маю право! — кричить сторож.

— Ні, не маєш.

— Я все зроблю, що не скаже Гейна: скаже знять з вас сорочку — зніму, бо ви тут хто?.. Тут хазяїни — Гейна та я, Боднюк, он що!. Я й дітей буду бити!

Сей самий Боднюк навмисне зорав землю перед самим виходом із школи (з дозволу Рогового), щоб скорше „викурити“ школу, й лишив таку узеньку стежку, яка веде, по народньому прислів'ю, в Царство Небесне“ (103, 1909).

Коли в додаток до всіх описаних колючок, прикростей, неприємностей і страждань доводить ся ще „ходити від хати до хати й харчуватись у селян по черзі, як громадському пастухови“ — сей факт мав місце в Романовім-Хуторі, на Київщині, — то тут мимоволі опустиш ся морально й почнеш дичавіти. Й сільські учителі часто справді дичавіють, нагадуючи більше колишніх учителів-дяків, ніж сучасних провідників культури й освіти. Часто доводить ся читати про випадки жорсткого поводження сільських вчителів з своїми учнями. Так, з села Романова, на Волини, повідомляють, що там у школі учительює якийсь парубіяка, але з тої школи „тільки й науки, що дітям часто коліна облазять та руки пухнуть. Діти боять ся школи, як староста старшини“ („Рада“, 273, 1909). Так само, в селі Комаринцях, на Поділля, учитель місцевої школи, „роздратований тим, що не одержує жалування, й ще тим, що немає чим опалювати школу, проганяє дітей із школи, діти тікають до дому, а вдома батьки нагоняють їх до школи. І виходить: „кому крутить ся, а дітям мелеть ся“ (Рада“, 70, 1909). А отсе недавно в замітці „Кіев. Вѣст.“, під жорстоким заголовком „Буйная учительница“, описано було таку сумну подію. Учителька Махнівської церковної школи що-неділі водить своїх учнів до церкви. Одной неділі, по дорозі в церкву, учителька зустріла учня Колижука й звеліла йому також піти ра-

зом з рештою учнів до церкви. Хлопець чомусь не схотів іти, й тоді учителька звернулась до методу „фізического въздѣйствія“. Батьки побитого хлопця подали в суд, і за першим разом учительку присужено було до арешту на 10 днів, а після апеляції кару було зменшено до 2 днів арешту („К. В.“, 100, 1910).

Розуміть ся, взяті сами по собі, такі факти нічого опрiч глибокого обурення викликати не можуть. Але коли прийняти на увагу всі обставини безвідрадного істнування нашого сільського учительства, коли згадати, що, напр., за „неявку“ одного чи кількох учнів у церкву учителя можуть прогнати з посади, — в кого тоді стане сили й сміливости строго судити й осуджувати такі сумні факти, як жорстоке поводження з учнями або участь учителя в „експропріації?“ З одчаю й горя се робить ся, а не з прирожденної „зловредности“.

Ми тут зовсім не порушили одного з найголовніших факторів шкільної справи — характеру й змісту сільської науки. Але се не входило в завдання нашого нарису. Коли сама наука є душею шкільної справи — то внішні, так би мовити, органи сеї науки — школа й учитель — являють ся її тілом. Ми й мали на меті скарактеризувати, хоча б у самих загальних рисах, становище одного тільки тіла нашої сільської шкільної справи. Бачимо отже, що тіло те — хворе. Школи — хліви й коршми, а вчителі — пастухи й чиновники. Яка ж може бути душа в хворім тілі! Очевидно, теж хвора.

Таким чином, ми а ргіогі мусимо прийти до висновку, що наша низча народня освіта цілком не відповідає своїй меті. В працях де-яких українських письменників, присвячених характеристиці душі шкільної справи — науки, — хоча б у статях Грінченка, Вартового, Будяка й інших, читач може знайти багато фактичного матеріалу, що цілком потвержує сей апріорний висновок.

Виходу з сього сумного становища поки-що, одначе, не видно. Остання високомудра постанова Думської просвітної комісії, що селянство ще, мовляв, не доросло до загальної освіти, так що з нею можна не квапитись, — ся постанова цілком виразно підкреслює позицію російських „командуючих“ сфер у сій справі. Отже для жадних надій на скільки-небудь радикальні реформи в справі нашої низчої народової освіти поки-що рахувати не доводить ся.

Се, звичайно, дуже сумно, але се так. Та, зрештою, инакше воно й бути не може. Коли цілий організм хворий, тоді не можуть бути здоровими й окремі його органи. А російський державний організм, як відомо, наскрізь пройдений тяжкою хворобою; як же, в таким разі, може бути здоровим один з найважніших його органів — народня школа!

ЛЬОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ.

З австрійської України.

Галицьке москвофільство в останній його фазі.

Тяжкі і виїмкові обставини, серед котрих dokonувало ся і dokonуєть ся національне відродженне галицької України, зродили прояву, якій даремне шукати-би паралелі в національному життю інших, щасливіших, більше правильно розвиваючих ся суспільностей. Галичина до нинішнього дня остаєть ся в самому хвості життя інших країн австрійської держави. І то з якого-небудь погляду її брати. Економічно відстала, з де-якого боку економічного розвитку навіть у прирівнанню до нею одної країни європейської Росії, культурно занедбана, о скільки розходить ся о умові життя народнього цвіту, інтелігенції, остаюча рівнож позаду такого-ж життя російської інтелігенції, політично до недавнього часу пасивна і мертва, а в кождім разі політично дуже ще незріла — Галичина, коли мірити її пересічною скалею значно ширшого та інтензивнішого життя окриваючих її країв, творить неначе темну пляму на карті Зах. Європи та скільки десятиліт ще такою плямою останеть ся. Незавидна роль Hinterland'у, експлоатованої і занедбуваної державою окраїни, ще й до того окраїни, усією своєю суспільною структурою цілком відмінної від австрійського державного пня, з другого-ж боку наче китайськими стінами відгородженої австрійсько-російським кордоном і ланцюгом Бескиду від сусідних країв, близших їй по історичній минувшині, по суспільній структурі і по національній складі — отся роль Hinterland'у витиснула та Галичині пятно всестороннього убожества, тісної парафіянщини, відсталости життєвих форм та нуждарського консерватизму. Доложим ще до тих всіх загально-галицьких моментів сей особливий стан, в якому галицька Україна стрінула першу зорю австрійського і конституційного життя та в якому довело ся їй приноровлювати ся до нових обставин, котрі несло за собою загально-австрійське, державне життя, а будемо мати отсе сумрачне, душне, позбавлене сонця та продуву, і всякого життєвого розгону середовище — серед котрого зродило ся, розвинуло ся і до нинішнього дня животіє галицьке москвофільство. Убога, нерозвинута і темна етнографічна маса, лишена всяких економічно-суспільних клас окрім одного „хлопа“ та всякої інтелігенції, що піддержувала-би в ній безпереривність історичної традиції — політичної думки — стала тим пригожим ґрунтом, на яким легко прийшло закріпити ся паразитному життю такої суспільної прояви, як галицьке москвофільство.

Відзивали ся не раз голоси, так серед українського національного табору як і поза ним, що добачували в галицькім москвофільстві лише саму „московську інтригу“, роблену виключно при помочи „мандруючого рубля“. Нині, коли український національний рух в межах Австрії став силою, коли і в межах Росії українство проявило свою незнищиму житєвість та заставило своїх противників серіозно з ним числитися — можемо сміло глянути правді в очи та з спокоем людей, що не потребують лякати ся яких-небудь заходів противника, можемо признати прилюдно, що зводити ґенезу галицького москвофільства до впливу самого лише рубля і саме рубля — значить: закривати правдивий стан справи та замикати очи на фактичні відносини серед галицької суспільности. Безперечно: і „мандруючому рублеви“ треба признати належне і „добрезаслужене“ місце в вінку моментів, що спіділали зродженю і животію галицького москвофільства. Одначе без відповідного суспільного підкладу, що силою природного розвитку мусів серед даних обставин викликати москвофільського боляка на нездужаючім організмі галицької України, вплив рубля міг-би був вправді зродити ґрупи москвофільців, москвофільські органи, публіцистів і пропаґаторів, але не зродив-би був москвофільства як суспільної прояви, як партийного напруму. Патолоґічний характер москвофільства, як витвору всесторонньої відсталости, всестороннього убожества, почутя безсили і національного неосвідомлення української суспільности (чи її частин) у Галичині, ні трохи не суперечить природности його ґенези — так як хоробові прояви яко-небудь організму ні трохи не виключають природности сих проявів. Згадуємо про се тому, бо патолоґічність галицького москвофільства часто ідентифіковано з штучним його насаджуваннем при помочи рубля, між тим, коли без огляду на роль рубля в історії галицького москвофільства останеть ся воно само по собі проявом хоробовим.

На отсю природну ґенезу москвофільства вважали ми вказаним звернути увагу саме тому, що з сієї точки догляду зрозумілою зовсім стане для читача отсих стрічок та тісна звязь, яка заходить поміж постійним занепадом москвофільства і поступенним розвитком нашої суспільности у Галичині на всіх полях суспільного життя. В міру зросту економічної і культурної сили сієї-ж суспільности та в міру її політичного оживлення і освідомлення, москвофільство тратить ґрунт під ногами і загибає, уступаючи з позиції на позицію, видаючи в руки Українців одно село за другим, повіт за повітом, замикаючи ся в чим раз тійсвійших кругах, вироджуючи ся в чим-раз острійші патолоґічні форми. Вертаючи до здоровля і до природних сил український організм у Галичині викидає з себе та ізолює боляка — поки сей, позбавлений усіх даних до розвою, зовсім не загине. А се — питання часу та інтензив-

ности, з якою даліше розвиватиметься українське життя у Галичині.

Та як-раз прискорений в кількох останніх роках занепад галицького москвофільства викликав серед нього прояви, котрих схоплене та освідомленне зі становища українських національних інтересів стає задачею отсієї статті. Галицьке москвофільство підпало в кількох останніх роках замітній еволюції, котра вплинула рішачо на становище москвофільства на зверх, як не менше спричинила сильні забурення і потрясення, і навіть розкол і домашню заїлу війну перед самого-же москвофільського табору. Хочемо — о скілько се в рамках такої статті можливо — пошукати причин сієї еволюції, дати її генезу і картину, її характеристики і оцінку, звести до купи її результати і її вигляди на будуче та витягнути з сього для українського національного табору де-які програмові виводи.

* * *

Зворотним моментом, від якого треба датувати найновішу еволюцію серед галицького москвофільства, були перші парламентарні вибори на основі загального, рівного, тайного і безпосереднього виборчого права, переведені в червні 1907 року. До сього часу москвофільство серед галицьких Русинів жило в головній мірі традиціями т. зв. „рутенщини“ — се значить: залицяючи ся до Росії і до Австрії, до св. Синоду і до Ватикану рівночасно та плекаючи в суспільно-політичній сфері „колтунський“ консерватизм, в культурній — попівський патронат, а в національній „староруськість“ враз з „тисячелітним етимологічним правописанієм“ і „твердоруским язичієм“ як прикметами сеї „старорускості“, голосило воно вправді теоретично свою єдність з „великим, руским міром від Тиси до Камчатки“, в практиці одначе не сміло витягати консеквенції з сього теоретичного прінципу та обмежало ся на поборюванню „фонетики“ і назви „Україна“ та на вношенню до правительства петицій за поверненнем „етимологічного правописанія“ в галицьких школах і урядах. Парламентарні вибори з 1907 року, давши з одного боку подавляючу перевагу українству та зготовивши величезний погром москвофільському „рутенству“, з другого-ж покликавши серед самих москвофілів до голосу елементи крайніші і більше демагогічні та виказавши повну політичну нездарність москвофільських „стариків“ — потрясли москвофільським табором та пхнули його рішучо в напрямі консеквентного провадження в політиці і в цілім суспільнім життю „общерусского“ прінципу, а властиво так політичного як і культурного обмосковлення.

Останніх 30 літ життя галицької України се був час постійного і безупинного зросту українства. З молодечої і ніякого в суспільности значіння не посідаючої фракційки розвинуло ся галицьке українство за той час в могутчу культурну і політичну течію, що вже при кінці 80-их ро-

ків мунулого століття здобула собі більшість серед молоді галицької інтелігенції, в 90-их роках м. століття стала опановувати народні маси та в часі від 1900 до 1907 року себто від першого конститутивного зїзду української, національно-демократичної партії, що повстала з полученя старих укр. „народовців“ з частю молодих укр. радикалів, аж до хвилі, коли ся партія вислала до парламенту 17 послів на 27 усіх послів, вибраних українським населеннем Галичини (і між тим на 22 самих українських послів з Галичини) вона здобула для себе подавляючу більшість серед укр. народних мас Галичини. „Староруске“ москвофільство несміливим залицаннем до консервативно-урядової Росії, з його політичним, суспільним і культурним консерватизмом і псевдо-аристократизмом та з гомерівською обороною „тисячелітних народних святощів“ в лиці „йора“ (Ъ) і „ятя“ (Ѣ) — не могло очевидно видержати конкуренції з демократичним, на всі новочасні потреби і течії живо відзиваючим, житєві інтереси українських мас у Галичині з усім розгоном і жаром молоді партії обороняючим та відкликующим ся до демократичних традицій української козащини — українством. І „староруське“ москвофільство падало не з року на рік, а з дня на день. Навіть так фатальні промахи старих укр. „народовців“, як славетна „угода“ з польською соймовою більшістю з початку 90-их років м. століття, опісля-ж, по зірванню сієї „угоди“, крайно нерозумна „консолідація“ тих самих укр. народовців з москвофілами при виборах з 1895 і 1897 року та 1898 р. при обході п'ятдесятиліття 1848-го року змогли лише на хвилю помогти москвофілам, підмальовуючи їх споловілий прапор краскою побідників угодного змія та закриваючи ідейні різниці між сконсолідованим українством і москвофільством. Розвинула ся саме тоді укр. радикальна струя, притягаючи до себе з поміж інтелігенції все, що живіше, та потягаючи за собою народні маси аграрним і політичним радикалізмом не дала москвофільству зібрати плодів з політичних промахів укр. „народовців“—але навпаки завдала москвофільству доброго чосу. Соціальною основою москвофільства серед народних мас була надія мужика на „білого царя“, що ось-ось прийде до Галичини, провчить панів-ляхів і пивок-жидів“, „скасує податки“ та „розділить“ панську землю між мужиків. На тім підкладі москвофільство ширило навіть у західній Галичині серед польських селян-Мазурів, що вислали навіть письменні петіції до царя, аби взяв їх під свою руку та провчив „панів-Поляків“ (польські мужики-Мазурі ще до нині нераз протиставлять себе „Полякам“ себто польській інтелігенції) і „нехристів-Жидів“. Українська радикальна течія в східній Галичині, а польська людова партія в західній Галичині своєю аграрно-соціальною агітацією і усвідомляючою роботою підорвали ґрунт тому соціальному москвофільству. Українські му-

жики в міру соціального і політичного освідомлення покидали надію на „білого царя“ та на наділ землі з царських рук і переходили лавами в радикальне крило українського табору.

Рішучу в кінці побіду над москвофільством здобуло українство — як се вже вище зазначено — в перших семи роках біжучого століття, коли-то, по банкрутстві так польсько-української „угоди“ як і москвофільсько-української „консолідації“, табор українських „народовців“ зілляв ся з частиною укр. радикалів в українську національно-демократичну партію. Сім перших років сієї партії се сім літ незвичайно живої, широкої і систематичної політичної агітації на основі програмових ключів, що зачіпали найживотнійші інтереси українських народних мас у Галичині. Тисячі віч, мільони примірників брошур, летючих листків, покликів і агітаційних газет, сотки тисяч петицій і проєстів против ріжнородних польських законопроектів і т. д. — переробили душу укр. мужика в Галичині. З інертної, політично недвижимої маси українське селянство Галичини перемінило ся в незвичайну чутливу на боєві заклики армію, виконуючу з справністю і точністю, що задивляла навіть противника, кожний розказ т. зв. „Народнього Комітету“, себто головного заряду укр. національно-демократичної партії, який властиво був тоді одиноким укр. політичним штабом та кермував de facto всією українською політичною роботою у Галичині. Москвофільські „староруси“ не вдержали такої конкуренції і почали тонути. Кампанія укр. студентства і укр. суспільности про укр. університет у Львові відбила москвофілам значну частину інтелігенції, а масовий страйк хліборобський з 1902 р. і величезна агітація за виборчою реформою до парляменту з 1906 р. і 1907 р., кермовані з широким розмахом українським табором, забрали москвофілам цілі полоси краю та перевели їх в український табор.

Парляментарні вибори з 1907 р., переведені на основі загального рівного, безпосереднього і тайного виборчого права дали вперве ярку картину того спустошіння, доконаного Українцями в москвофільських лавлах, та виявили так Полякам як і москвофілам таку силу в українстві, якої вони в нім не здогадували ся. На 27 мандатів, здобутих голосами укр. народних мас у Галичині, українські партії загорнули аж 22, а всі 5 мандатів з укр. території Буковини опинили ся в руках тамошньої, укр. національної партії. Москвофіли, мимо великих грошевих сум, вложених у виборчу кампанію та мимо підпори урядових і неурядових (консервативних і націоналістичних) польських кругів — здобули всього-на-всього 5 мандатів, з чого властиво лише оден у боротьбі з укр. кандидатом (округ. Золочів), решту натомість в таких округах, де Українці не поставили проти них своїх кандидатів. Коли українські кандидати в 19 сільських округах і в містах східної Галичини згуртували

довкола себе 395.728 т. є. 72⁰/₀ всіх голосів, вправших на кандидатів українського походження, то москвофіли встигли зібрати (разом з помітними польськими голосами) лише 140.988 т. є. 28⁰/₀ голосів.

Перша хвиля по виборах була моментом нечуваного ентузіазму Українців, превеликого здивовання Поляків і крайного здепрімовання серед москвофілів. Були округи де москвофіли не дістали ні одного голосу, а більшість була таких округів, де против 20.000, 30.000, а навіть 38.000 укр. голосів стануло лише 400, 750, 2.000 до 5.000 голосів москвофільських. Лише в трьох сільських округах Галичини (на 19) москвофіли здобули більше голосів ніж українські кандидати з тих округів, а в однім всі голоси згуртував на собі наслідком льокального компромісу Українців з москвофілами посол-москвофіл. Розклад тих повітів, де москвофіли здобули сяк-так поважну скількість голосів, не міг одначе ворожити навіть тим мізерним успіхам москвофілів якої-небудь тривкості. Були се повіти економічно і культурно відсталі, політично занедбані, гірські, лісові або позбавлені легкої комунікації з осередками краю. Очевидним було, що разом з розвитком сих повітів та з культурним їх зростом москвофільство потахне і загине в них так само, як се стало ся в решті краю.

Отсей виборчий погром москвофільства став одначе для него товчком до типово-чорносотенного його ренесансу. Упоєні легкою побідою провідники українського національного табору — мимо голосів деяких одиниць з краю і з самого „Народнього Комітету“, що взивали покористувати ся депресією в москвофільських лавах, визискати деморалізацію і зневіру серед москвофільських виборців, звернути агітацією з здвоєною силою в москвофільські повіти та здесяткувати москвофілів там, в їх власних округах, до повного обезсилення — спочили на побідних лаврах та ніяк не дали ся спонукати до якої-небудь акції против москвофілів. Навпаки! знайшлись такі „хитрі малоросси“, що задумали убрати в шори „дурного кацапа“... залицяннями до нього. Коли перед першою сесією нового парламенту скликано на раду т-зв. „ширшого народнього комітету“ себто мужів довіря нац. укр. демократичного сторонництва з цілого краю враз з послами сего сторонництва,—відозвалась там ще раз давно уже відспівана консолідаційна пісенька і деяки укр. послы і не послы з менторським жестом викладали „непрактичним теоретикам“ та „загорілим принципалістам“ про політичну недорічність заступуваної проф. М. Грушевським і автором одсих стрічок думки, що всі укр. послы повинні утворити окремиий від москвофілів „український клуб“. Загал тоді ще однак не затратив здорового інстинкту та належної міри для принципальности, як се на жаль можна помічати тепер, і „ширший народний комітет“ відкинув значною більшістю пропозицію основанийня спільного москвофіль-

сько-українського клубу, а натомість завізав укр. послів заснувати „український клуб“ — одначе провідники укр. послів, а за ними і більшість сих послів, сього зазиву не виконали (се характеристична і погана звичка укр. політичних привідників у Галичині не виконувати коллегіальних ухвал!) та заснували консолідаційний „Руський клуб“. Провідники укр. послів впровадили сим справдішне замішанне понять у голови своїх виборців, котрим очевидно трудно було зрозуміти, за для чого їх провідники веліли їм при виборах гнати на сто вітрів від себе як „зрадників і запроданців“ тих самих москвофілів, з котрими тепер тіж укр. провідники знайшлись в одній клубовій компанії. Натомість у москвофілів вступив дух. Приняте жмені москвофільських послів до спільного клубу з Українцями зреабілітувало москвофілів в очах захитаної в своїх симпатіях москвофільської маси, надавало значіння і цїни тим послам, яких навіть „клятії фонетики і мазепинці“ бажають мати своїми товаришами та одним махом розвіяло той настрій української перемоги і тріумфу над москвофільством та се вражінне непримиримої побідности і сили українства, що панували в краю через якийсь час по виборах.

І москвофіли, оголомшені в перший момент ударом виборчого обуха, очунали. Молодші і крайнійші елементи серед них зняли протест проти перемиря з Українцями, а на чолі сих елементів станув провалений аж в трех виборчих округах кандидат адвокат з Коломиї, д-р. Дудкевич. Москвофільські послі під напором сього крила москвофілів (а напір сей проявляв ся навіть пощочинами!) виступили з спільного з Українцями клубу вже по двох і трех тижнях від часу основаня сього клубу і проголосили з парламентарної трибуни устами посла Маркова свою єдність з великоруським народом. Так зачала ся нова фаза в життю галицького москвофільства.

Як замічено вже повисше, найновійший ренесанс галицького москвофільства приняв типово-чорносотенну закраску. Зложили ся на те крім негатиного характеру самого москвофільства, котре всю свою роботу обмежувало de facto на негованне та поборюванне всього, що лише проявить ся словом чи ділом з українського боку, а натомість не спроможне було зі свого боку на ніякі позитивні прояви життя, на ніяку творчу працю в сфері думок чи діл, та крім імманентних москвофільству елементів культурної відсталости та реакційної демагогії—ще й два зверхні, поза сферою укр. суспільности в Галичині повсталі чинники, що додали москвофільському ранесансови типово-чорносотенних прикмет. Сими чинниками були: щира і реальна підмога, яку побіджений Українцями москвофільський табор найшов в польських правячих кругів, а саме у тодішнього намістника краю ґр. Андрія Потоцкого, у цілого польського

адміністративного апарату, а в кінці у консервативних і націоналістичних кругів польської суспільності (а звісно, що вони становлять подавляючу її більшість!)— та психологічний і ідеологічний вплив піднявшої голову реакції у Росії та розгулявшого ся саме тоді російського чорносотенства. Осмілені і прямо підбадьорувані краєвим правительством, фактично польським, та задивлені у тактичні способи своїх ідейних побратимів по той бок кордону — москвофілські „юноші“ та „доблестні діятелі“ кинулись до агітації по загроженних українством повітах, устроюючи типово-чорносотенні процесії і погроми та аргументуючи против українства, а то і проти тих споміж своїх, хто не хотів іти під чорносотенну команду,— дрюком. Ім'ені узброєних дрючками та розпоеєних чорносотенців під патронатом польських політичних урядників розбивали великі віча, а поліцейні органи арештували Українців, що боронили ся голіруч. Від чорносотенних дрючків москвофілські печатні органи завзивали прямо і відкрито до фізичної розплати з кожним українським агітатором, що зявиться в москвофілським селі чи окрузі, а польські державні прокуратори, що конфіскували безшардонно укр. часописи за кожде слово протесту против патронування державними властями москвофілським погромам, перепускали рівночасно без ніякої перепони ті розбишацькі заклики. Москвофілство виродило ся в типову чорносотенщину.

Та отсе прихильне становище, яке заняла галицько-польська адміністрація супротив немосквофілського чорносотенства, було лише початком політичного союзу москвофілів і правлячими польськими кругами і партіями на цілій боєвій лінії обох сих таборів против українства. В парламенті, в соймі і в пресі між обома сторонами наступила обміна поспільними компліментами, польські політики і польська преса (з виімкою одних лише соціалістів, котрі властиво серед польської суспільності зістають ся *quantite negligeeable*) не могли зібрати досить солодких слів признання для „уміркованих старорусинів“, знов москвофілські послы і москвофілська преса прийняли на себе роль польських гончих супротив українського „гайдамацтва і радикалізму“ та подавали Полякам руку до спільного походу на знищення „спільних ворогів: Німців і Українців“. Під такими авснціями надійшли вибори до галицького сойму з перших місяців 1908 року — вибори, при котрих польсько-москвофілський союз досяг свого апогея.

Для всіх трьох сторін — Поляків, Українців і москофілів — ті соймові вибори представляли політичний момент не-аби якої ваги. Демократична реформа виборчої системи до парламенту не дозволяла польським гегемонам краєвим проволікати справу реформи виборчої системи для сойму. З одного боку нічим не можна було оправдати перед народ-

ними масами, чому той, хто здатен вибирати посла у центральний, державний парламент, має зістати ся нездібним вибирати посла до низшого репрезентаційного тіла, себ-то до сойму, — з другого-ж боку сам інтерес престижу „єдиного польського парламенту“ супротив центрального парламенту, казав польським правителям краю оперти той сойм на ширших виборчих підставах, забезпечуючи zarazом польський „стан посідання“ перед „гайдамацькою інвазією“. З того самого огляду — лиш у відворотній проекції — клали на сі вибори спеціальну вагу і Україні. Вкінці москвофіли розуміли, що їх погром при соймових виборах запечатав-би їх політично і дав-би раз на завсіди вільне поле українській політиці. Ось так усі три сторони йшли на зустріч соймовим виборам як політичному моментови рішаючої ваги — і між москвофілами а тодішнім намісником, гр. Потоцким станув виборочий союз. Українців, як небезпечних так Поляками як і москвофілам, рішено за всяку ціну обезсилити, москвофілів натомість, як антідот на українство, краєве правительсто мало підперти, головно-ж мало ввести до сойму як таран на Українців лідера молодшого крила москвофілів, д-ра Дудукевича.

Перевести сей пакт у діло, при соймовій виборчій системі, що опирала ся на обмежености, нерівности і посередности виборчого права, та при звиснім мистецтві галицької адміністрації у виборчих надужитях — зовсім не було тяжкою справою. Замість сподіваних Українцями 25-ох мандатів здобули українські партії всі разом лише 12 мандатів, а натомість „вибрано“ послами аж 9 москвофілів. Тайна сього результату лежала в тім, що українських кандидатів поборювано всякими можливими надужитями і терором, не виключаючи прямого фальшування числових результатів голосовання та ужиття жандармських баґнетів, а натомість москвофільським кандидатам допоможено не лише всіма виборчими способами краєвого правительства, але ще й докинемо їм всі польські і жидівські голоси, які стояли до розпорядимости польської „Rad-y Narodow-oi“ і польської адміністрації. Лідера молодшого крила москвофілів, д-ра Дудукевича, „вибрано“ як-раз у повіті, в котрім від конституційної ери ще ні разу не вибрано послом незалежного від правительства кандидата та в котрім польська адміністрація кілька соймових періодів „вбирала“ на посла польсько-жидівськими і „хрунівськими“¹⁾ послами провідника збанкрутувавшої українсько-польської „угоди“, п. Олександра Барвінського.

Наведений результат соймових виборів дав польській і москвофільській пресі привід до твердження, немовто шанси українства від часу пар-

1) „Хрунями“ (себто свинями) називають у Галичині тих, що для особистих вигод чи користи голосують так, „як пан староста казали“.

ляментарних виборів понизили ся та немов то народна маса відвернула ся від українства. Дедукції сі — очевидно — нещирі, бо так польська як москвофільська преса добре здавала собі спаву з того, якими способами осягнено сей результат. Для роблення настрою і опінії в краю і у Відни (де Поляки, користаючи з повної іґноранції правлячих віденських кругів у галицьких справах, раз-в-раз висовують москвофільську мару як аргумент, що Відень повинен їм полишити гегемонію над гал. Русинами!) повторювано одначе сі дедукції до несхочу на всі можливі тонації — промовчуючи цильно чисельне відношення голосів, зібраних при соймових виборах Українцями а москвофілами. А відношення те таке, що не лише не могло дати підстави до сих виводів, але навіть може свідчити про як-раз відмінну еволюцію серед галицької мужицької маси. Супротив 3.400 голосів, що впали на українських кандидатів, москвофільські кандидати здобули лише 1,800 голосів — значить відношення між українськими й москвофільськими голосами представляеть ся як 66 до 34. Результат як бачимо, мало-що відмінний від результату парламентарних виборів. Коли-ж зважити, що добра пайка москвофільських голосів се голоси польсько-жидівські, то скорійше належало би говорити про дальше ослабленне москвофільських сімпатій в народних масах, ніж про їх скріпленне.

Смерть ґр. Потоцкого від руки молодого українського студента Мирослава Січинського, що була відплатою за спомянуті вибори, помішала дуже польсько-москвофільському союзови против українства. У Відни звернено цильнійшу увагу на галицькі відносини і новому намістникови, д-ру Бобжинському наказано справити похибки його попередника, особливо в політиці супротив москвофілів. Керманічі польської політики зрозуміли небезпеку, яка може виплинути для них тоді, коли віденські круги зрозуміють, що Поляки пляново піддержують москвофільство у Галичині. Д-р Бобжинський підоймив ся не-аби-якої задачі: правити краєм так, щоби поборювати українство москвофільством, а заразом вернути у Відни для Поляків репутацію перших противників москвофільства. І ось зачинає ся хитра робота на кілька рук. У публичних виступах новий намістник краю заявляє, що в Галичині знає лише Русинів та що признанне російської народности у Галичині, незгідне з фактичними етнічними і історичними даними, зовсім виключене; від часу до часу каже новий намістник своїм органам відограти марну комедію „ревізій“ та „слідств“ против де-яких москвофільських товариств чи одиниць, при чім — очевидно не виходить на яву нічого, що суперечило-би з карним законом, а перед Віднем можна виказати ся „переслідуваннем“ москвофільства; заразом одначе робить він заходи около скристалізованя ad usum Poloniae такої москвофільської фракції, що не афішуючи ся на зверх

так ярко з своїм московством, як фракція Дудикевича, під маркою „консервативних і уміркованих старорусинів“ дала-б спроможність краєвому правительству підпирати московфільство против українства без компролітації польського режиму перед Віднем. Ті впливи „с-під кавок“ *) разом з особистими амбіціями і антипатіями серед московфільських провідників та їх погенею на випередки за дзвінками ласками гр. Бобрінського стали, товчком до дальшої еволюції серед московфільської партії у Галичині, розбиваючи її на дві, особисто крайне ворожі, ідейно і фактично одначе знаменито себе доповнюючі фракції: фракцію уміркованих московфілів під проводом д-ра Короля і о. Давидяка та фракцію здекларованих панросистів під проводом д-ра Дудикевича, д-ра Маркова і д-ра Гриневецкого.

Сей розкол серед московфільської партії довершив ся остаточно на краєвім зїзді сеї-ж партії у Львові, дня 2 падолиста 1909 року. Дудикевичівці, маючи за собою молодіж, випробованих в антиукраїнських вічевих погромах чорносотенців та дзвінку підпору від „будучого генерал-губернатора Галичини“, гр. Бобрінського, викинули „стариків“ з партії, чи з її заряду — а коли дотеперішні органи партії, „Галичанинъ“ і „Русское Слово“ не схотіли піддатись команді Дудикевича і т-ів, ті заложили нові органи „Прикарпатську Русь“ і „Голосъ народа“. „Старики“ одначе не думали капітулювати. Уповаючи на підмогу польських правлячих кругів, котрим конче потрібна партія, що поборювала-б українство, а не афішувала-би ся надто ярко панросизмом, та маючи в руках найбагатіші московфільські інституції, „старики“ рішили виступити на герць із Дудикевичем, шоби здійсcredитувати його в очах добродіїв московфільства у Росії, відішхнути його від „благотворительного“ російського жолоба та зайняти при тім жолобі знов утрачене місце. В органах „стариків“ закинено Дудикевичем ні менше ні більше як визискування фондів управлюваних ним інституції для його особистих цілій, зведенне жінки його найблизшого друга, що своїм кредитом і знайомствами ратував його фінансово в найскрутніших хвилях, та розтрату кількадесяти тисячів корон з публичного, фундаційного легату, повіреного йому в депозит як адвокатови. Коли-ж д-р Дудикевич на те все „благорозумно“ змовчав, а грошеві „неточности“ в згаданих публичних фондах став вирівнувати виміняними на коронову валюту рублями (властиво десятками тисяч рублів) „благотворительного“ походження, тоді провідник московфільських „стариків“, д-р Король повторив усі ті закиди д-ру Дудикевичу до-віч пе-

*) „Кавками“ називають у Львові палату намісництва, від гербу Галичини, на яким зображені галки (кавки).

ред повною палатою соймовою. Сим разом змовчати було годі. І д-р Дудикевич відповів, заперечуючи голословно усім закидам д-ра Короля, — не пішов одначе на дорогу судового процесу, на яку його кликав д-р Король. Сей разом з о. Давидяком, другим провідником уміркованих москвофілів, не думає одначе мабуть випустити догідного оружя з рук. Отже мабуть таки небавом, коли не наступить між обома фракціями якась згода що до розділу засобів, — будемо видцями сензаційного карного процесу, в котрім справа грошевих операцій д-ра Дудикевича вплине на верх. Процеси д-ра Короля против Процика, редактора „Голоса Народа“ і сього-ж Процика против Демянчука, редактора газети „Руський Селянин“, видаваної польськими консерваторами для ширення політичної деморалізації найнижшого сорту серед гал. селянства *), були — здасть ся — лише пригрівкою до генеральної кампанії між Королем й Дудикевичем.

Ми не розписували-би ся над тим внутрішнім розколом та внутрішню гризнею галицького москвофільства, як би ті прояви не мали свого політичного значіння на зверх, у відношенню до галицьких Українців і Поляків, та як би вони не були при тім типово-характеристичними для моральної фізіономії галицького москвофільства. Як сказано, коло зродження сього розколу потрудив ся і теперішній намісник краю, д-р Бобжинський, котрому для проведення його плянів супротив українського табору потрібна фракція консервативних „старорутенів“, яку він міг-би видвигати против „радикального українства“, а заразом не завдає йому і „поборювана“ ним про людське око фракція Дудикевича, як страхонуд на віденські круги, щоби вони полишили на дальше всю силу у Галичині за Поляками, та як чинник, вносячий розлад і деморалізацію в українську суспільність Галичини. Обі москвофільські фракції сповняють нині — свідомо чи не свідомо, сього не берем ся рішати, в кождім одначе разі згідно з їх інтенціями — завдану їм д-ом Бобжинським роль супротив українства по всім правилам розділу праці: „умірковані“ побирають краєві субвенції для своїх товариств, займають урядові становища, призначеві для Русинів як „Русини“, в соймі, в пресі і серед народу поборюють український „радикалізм“, а при добрих обставинах можна буде їх акредитувати у Відни як „порядних і розважних Русинів“ та при їх помочи ослабити Українців; Дудикевичівці натомість ведуть ультра-московську, істинно-руську, пропаганду серед молодіжи по москвофільських бурсах і серед селян, демагогують

*) „Руський Селянин“, як орган, редагований по інтенціям правлячої польської партії, підпирив при соймових виборах Дудикевича і т-ів против Українців, тепер-же підпирає фракцію д-ра Короля і як протеговану намісником фракцію і против Українців і против Дудикевичівців.

і деморалізують, роздвоюють національно, культурно і духово галицьких Русинів на дві нації, підсичують москвофільську хоробу у народнім організмі гал. Русинів, а при тім всім можна ними полякати сліпих на галицькі справи керманичів державної політики у Відни та добути дальшу *carte blanche* на польську геґемонію у Галичині. „Puścić Rusina na Rusina“ — стара засада польської політики супротив гал. Русинів приложена нині в практиці в небувалих досі розмірах.

А при тім, що за картину морального занепаду розкрила нам поспільна москвофільська гризня. Людина, котрій закинено вчинки, які свідчать про грубий і низький спосіб мислення та повну безскрупулятність, ані не думає відперти тяжкі і прилюдні обвинувачення, але остає на становищі лідера партії, латає свої фінансові діри дальше публичним грошем — і всеж остає серед своїх провідником та репрезентантом партійної ідеї. Що за моральний уровень сих кругів, серед яких можлива така проява!

* * *

Говорячи про еволюцію серед москвофільського табору в останніх часах, — головну увагу належить присвятити як-раз тому крилу і напрямку серед москвофілів, що є властивим двигачем і виразителем сеї еволюції — фракції „молодших“ з Дудикевичем на чолі. В діяльності і в енуціяціях сеї фракції звучить безперечно щось нове, досі в Галичині невидане: се свідомий і консеквентний, російський (можна сказати навіть: великоруський) націоналізм. Носить він на собі всі прикмети націоналізму Меншікова і Столиціна (з „Нов. Времени“), лиш розумієть ся в значно дешевішм виданю. Як усяка ясно скристалізована ідея захоплює він чим раз ширші круги серед гал. москвофілів та вже тепер можна вважати його домінуючим серед них напрямком. Під його впливом галицьке москвофільство, що недавно властиво мало дуже і дуже мало спільного з російським життем, російською культурою та політичними інтересами сих чи тих російських кругів, переминюєть ся на наших очах в галицьку експозитуру російської культури в тих формах, як вона проявляєть ся серед істинно-руських кругів російського суспільства. А се безперечно зміняє основно так власну фізіономію і суть сього москвофільства, як і його відношенне до національного українського руху у Галичині. Давне москвофільство — вищив галицької культурної відсталости, політичної слабосильности і національного неосвідомлення — залицяло ся, що правда, до офіціальної, а бодай офіціозної Росії та звертало тужливо свої очи на північ, чи не йде „білий цар“ визволити Галицьку Русь з лядсько-жидівської кормиги та захистити її перед всякими „ізмами“, — але воно не зривало усіх ниток з національним українським ґрунтом, не викидало за чердак свого судна всього, що лише нагадує

ЛНВістник 1910 кн. V

26

українську, етнічну окремішність; навпаки старі москвофіли жили *de facto* українським культурним життям та виходили *de facto* з українського національного становища у політичних відносинах до Поляків. Українська пісня і поезія лунала по їх домах і товариствах; українську мову — хоч зазначену старославянщиною, польонізмами і русицизмами — вживали вони в своїх публичних виступах; інтереси українського народу — инша річ, що з їх консервативно-аристократичного становища — вважали вони регулятором своїх відносин до Поляків та ставали в різкій опозиції до них, Українців вважаючи своїм союзником против спільного, західного ворога. Зовсім не те з неомосквофільством. Культурно, духово і язиково об'єднане з російською суспільністю, і бодай усею силою пари змагаюче до такого об'єднання з істиноруским відломом великоруського народу, та політично задивлене лише в ідеали великоруського націоналізму і великоруської державности — неомосквофільство вповні нехтує все, що лиш пригадує особливости українського етнічного типу та в політичнім життю водить ся лише інтересами великоруської державности.

Не можна заперечити, що ся нова форма москвофільства зі становища інтересів українського народу у Галичині значно більше шкідлива ніж давне рутенське москвофільство. Вже сама проява нащиплювання деяким кругам галицької суспільности великоруської культури, великоруських ідеалів і великоруської мови не дозволяє легковажним робити неомосквофілів — тим більше, коли та робота підсичуєть ся поважними грошовими засобами з кругів гр. Бобрінського. Факт що неомосквофіли витворюють тепер горячково на галицькій Україні суспільність серед суспільности, відділяючи ся в цілім суспільнім і товариськім життю від Українців, закладаючи при помочи значних фондів загадочного походження свої окремі фінансові інституції, бурси, пансіони, інтернати, приватні школи і т. д., виховуючи в сих бурсах і пансіонах при підмозі спроваджених з Росії учительських сил сотки, і навіть тисячі, хлопців і дівчат на російських інтелігентів, ширячи серед москвофільських інтелігентів знання великоруської мови, літератури і історії, нащиплюючи російського духа при помочи преси, клубів, памяткових концертів і т. п. маніфестацій та взагалі ведучи всесторонню роботу обмоскалення підпавших їх впливови одиниць і гуртів. Се все, витворюючи в українській суспільности Галичини окрему суспільність російську, зроджує тим самим ще одну національну справу у Галичині, яка, що-правда, ніколи не зможе добити ся серйозного трактовання, все-ж таки зможе відограти негатиwну роль, кидаючи колоди українському національному розвоєw. З сього становища неомосквофільства справді не належить легковажити та збувати його прояви дешевим, а надто частим глузованням на тему „москвофільського народу“, як се від довшого часу можна завважати

в щоденній українській пресі у Галичині. Дешеві дотепи і насміхи можуть лише збаламутити власну українську публіку і закрити перед її очима правдивий стан справи і рівночасно дратують амбіцію і побуджують активність противника, присипляючи натомість активність власної суспільности і призвичаюючи її легковажити ворога. А тим більше шкідливим являється таке недорічне глузування, чим частійше воно повторюється. Москвофіли, старі чи молоді, певно не така сила, щоби заслугували на те, аби ними раз-в-раз займатися; москвофільство однак завдало українському національному рухові у Галичині вже стільки шкоди та загалом як хоробовий, хронічний об'яв вимагає того, щоби його знов не легковажити.

Особливо ж—як сказано—не вільно галицьким Українцям з легкої руки трактувати неомосквофільства, що черпає моральну і матеріяльну підмогу від націоналістичної Росії — нині домінуючого напрямку серед російського суспільства та що ловить наївні душі на грімку націоналістичну і демагогічну фразу. Правда — нині ще неомосквофільство не грізне і є надія, що таким ніколи не стане та що остаточно зліквідує ся так, як ліквідують ся старорутени. Може одначе стати небезпечним не своєю власною, внутрішньою силою розвоевою — бо *de facto* основ для нього у Галичині брак — але тактичними похибками українського табору та обниженем внутрішнього змісту українського ідейного руху у Галичині. Українство виграло доси історичний рекорд з москвофільством завдяки тому, що для народних мас було синонімом енергічних змагань за соціяльне, економічне, культурно-—поступуво і політичне визволенне сих мас спід кормиги польської шляхти і буржуазії, а для молодих поколінь інтелігенції являло ся двигачем і сівачем здобутків західноєвропейського духа в сфері соціяльно-політичних і етичних ідей, штуки і науки. Особливо треба сказати се про радикально-поступове українство з кінця минулого століття і перших літ біжучого віку. Натомість всяка проба з боку Українців стати на консервативну та бодай на умірковану точку — виходила лише на зріст москвофільству. Се правда, котра здається не вимагає ближшого выяснювання. Коли галицький мужик має бути консервативом, то очевидна річ, що не буде українським, бо в українській суспільности Галичини нема такої реальної сили, об яку могла-би оперти ся українська консерва; такою силою натомість являється російська держава. Маючи до вибору між двома консерватизмами чи націоналізмами — мужик певно рішив ся на той, що має реальнішу підпору, т. з. на москвофільський. Маючи тут до вибору між москвофільським консерватизмом чи націоналізмом і українським соціяльно-політичним радикалізмом (під се понятє підходить знов непримиримість і принципіяльна опозиція против польського режиму) — наш мужик іде за тим другим, тим радше, що він близький йому мовою, традицією і культурою. Так само молодий га-

лицький інтелігент захоплював ся українством тому, бо воно несло з собою новочасні кличі культурної Європи.

Тим більше належить розуміти поспільну звязь повиспих зявищ сучасним діячам та ідеологам галицької України тепер, коли неомосквофільство, ідучи слідом закордонного чорносотенства, демагогує, драчуєть ся в тогу народництва, жонглерує радикальною ба навіть революційною фразою. Правда — нині, по деяких арештованнях у Галичині, знаємо вже, що москвофільський „соціалізм“ на стовпцях „Нової життя“, органу москвофільського студентства, був... шпійонсько-провокаторського походження. Одначе ті молоді одиниці, що дали себе зловити на сю полову та пішли в „русскія національные соціалісты“, вже пропали для українства як і для всякого поступовства (не то соціалізму!) та йдучи через російський націоналізм, скінчать на чорносотенстві.

На жаль, галицьке українство під нинішню хвилю проявляє як на те значно меншу конкуренційну силу супротив москвофільства, ніж сього вимагала-би скріплена інтензивність неомосквофільської акції. Від двох років затихла наче від удару чародійної палички жива давнійше, соціально-політична агітація, обнизив ся взагалі тон української політики супротив правителів краю та вселив ся в українську політику дух опортунізму і утилітарізму. Разом з тим обнизив ся і ідейний рівень українства взагалі, а глибшу політику та дальший плян поміняно з політичним крамарством та палестрантським крутарством, замість покладати весь натиск на сіяння і плекання української, демократичної мисли в народних масах та на продукцію української духової культури — звертаєть ся нині всю увагу на сіяння української пшениці, плекання українських безрог та продукцію українського масла. В таких обставинах москвофільство не загибає, а скріпляєть ся, бо має підмогу і з Росії і від польських гегемонів краю, і в демагогії не перебирає в способах та не має скрупулів, а в опортунізмі, утилітаризмі і плеканню безрог певне не дасть себе здістансувати українству.

Паралельним явищем з тим хвилевим занепадом конкуренційної сили українства супротив москвофільства є і деякі змагання серед українського табору до поборювання москвофільства при помочи державно-правительственных засобів. Зачислити тут належить звісну промову п. Василька у парламенті про небезпечність москвофільства для держави і часті відзиви щоденної української преси, котрих автори, пишучи про безпеку москвофільства для Австрії, про виловлення воєнних шпійонів Росії серед галицьких москвофілів і т. и., не лише що роблять ся часом mehr oesterreichisch als der Kaiser selbst, але прямо затрачують чутте та границю між політичним поборюванням противника і денунціяцією. Оглядаючи ті прояви під теперішню хвилю, мимохіть мусимо пригадувати собі часи „угоди“ з початку 90-их років минулого століття, коли-то

приписавши українській суспільності рецепту „спокійної, органічної праці“, тодішні провідники української угової політики звертали весь політичний інтерес опінії раз-в-раз на москвофільство, закликаючи при тім австрійське правительство до репресій супротив москвофільства. Історія повертаєть ся в колісце...

Здаєть ся, що зі сказаного можна уже дедукувати, як поставити ся галицькому українству до неомосквофільства та яких засобів і доріг ужити для його поборювання і побідження. Депунціяції і лементи перед правительством, переплітані для відміни дешевим глузуванням, не зашкодять певне ні трохи москвофільству, хиба лише скріплять його, окружаючи його ореолом політичного мучеництва, побуджуючи його до інтензивнійшої роботи та присипляючи сторожкість власної суспільности. Витворити неомосквофільству невидержиму для нього конкуренцію, таку що не лише імунізувала-би українські громади і гурти перед заразою москвофільства, але й відбивала-би від москвофільства позицію за позицією, громаду за громадою, душу за душею, може лише поставленне всього українського руху в Галичині на основі далеко-сяглих соціально-політичних принципів та на широкій культурно-ідейній підставі. Нехай українство буде висловом найдалше ідучих бажань народних мас, голосом непримиримого протесту против польської кормиги; нехай народні маси в програмах, тактиці і практиці — так і в практиці! — українських партій бачать безоглядну оборону своїх найзагальнійших інтересів та вислів свого непримиримого настрою; нехай українська молодіж замість самотньої, із давнього рутенства перелицьованої, соціальної політичної ідеології „реальної праці“ над двигненням „самостійного трудівника“ — яку їй дехто рекомендує — переймає найпоступовійші західно-європейські кличі і осміяні деякими „реалістами“ вселюдські ідеали; нехай українська культура дихає тим всім, чим жива душа сучасної людини — тоді неомосквофільство українству не лячне. Позбавлений історичної традиції на нашім ґрунті, чужий нашому народови мовою і духом усеї культури, штучно приціплюваний у нас великорусизм не зможе конкурувати з впливаючим із традицій нашої народної маси, рідним по мові і культурі, природно виростаючим — а при тім всім наскрізь демократичним (в найширшім розумінню сього слова!) і наскрізь модерним українством. Лиш зрозуміймо ту теоретично вповні узасаднену і практично випробовану вже правду та не годуймо власними промахами москвофільського паразита. Не поза нами, а в нас самих шукаймо сили на викоріненне москвофільства, представляючи собою все і всюди висшу етичну, ідейну і культурну міць. Чим менше буде в нас зостанків рутенства в політиці і поза нею — тим більше забезпечена наша перевага над неомосквофільством. Бо не забуваймо, що воно вже не „староруське“ ру-

тенство, а по модерній формі скристалізована ідея. Модерні-ж прояви треба поборювати модерними засобами та не йти на сучасну війну з кривим крісом...

ВІВЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. наукова часопись, присвячена передусім українській історії, фільології й етнографії, виходить що два місяці під редакцією Михайла Грушевського, том ХСІІІ.

Проф. В. Перетц в статі Матеріяли до історії української літературної мови дає аналізу одного евангелія XV—XVI в., захованого в петербурзькій Публичній бібліотечі; палеографічні й лігвістичні деталі показують що ся рукопись зложена на Україні. Інтересна розвідка д-ра Іляріона Свенціцького Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія. Автор подав на вступі огляд похоронних „плачів“ в давніх епопеях, як асирійська поема про Гільгамеша, індійська Магабарата, єгипетська про Ігіду. Іліада, Едда старофранцузькі chansons de geste і ин; сі голосіння або мужеські з нагоди смерти побратимів або жіночі — при смерті мужів, братів; на всіх тих творах знати штучне оброблення, але в їх основі лежать народні голосіння. Сліди голосінь можна знайти і в староукраїнськім письменстві, — як плач бояр по Володимирі Васильковичу: „Добре б нам було, господине, з тобою умерти, що як твій дід Роман виборов велику свободу й увільнив країну від всяких обид; вступив ти у його сліди і став йому подібним; і нині, княже, не можемо тебе більше видіти, бо наше сонце вже зайшло нам і ми лишили ся в обиді“... Се мужеський плач; як приклад жіночого голосіння можна подати славний „плач Ярославни“ в слові о полку Ігоревім, хоч тут оплакуєть ся живий чоловік, не мертвий. Елементи голосіння можна знайти і в надгробних написах — особливо клясичних; в кількох ліричних зворотах дають вони характеристику умершого і висловляють жаль родини. Мотиви всіх голосінь можна звести до постійних схем; з одного боку маємо епічний опис хвороби, хвилини смерти, похорону, з другого — ліричний вислів почувань туги-жалю; притім стрічаємо поетичні образи, порівнання, зазиви до природи, молитви і т. ин. Автор дає перегляд тих мотивів; кінець статі буде в 94 томі Записок.

Іван Кревецький в статі справа по ділу Галичини в рр. 1846—1850, реферує на вступі „вивід прав Угорщини і Чехії до країв що нині обіймають Галичину; сама справа поділу Галичини на дві частини, українську й польську, буде обговорена в дальших випусках. Розвідки д-ра Івана Франка Батько й дочка (із пачерів Івана Федоровича) дає характеристику Олександра Гіцкевича, галицького поміщика з 1840 рр. і його доньки Олександри; особи незамітні з історичного боку, але цікаві як психологічні типи: він фантаст революціонер, вона ніжна, розміяна дівчина.

Далі друкуєть ся простора студія М. Возняка про галицькі граматики XIX в.

В відділі Miscellanea подана замітка того ж д. Возняка про „Сніп“ Корсуна (про проєктоване друге видання з 1846 р.) і де-які

другорядні причинки до історії Галичини. Бібліографія в сім році значно розширена, по новому плану (щорічні огляди часописей в Науковій Хроніці заступлені оглядами поодиноких статей, інтересних з погляду українознавства, в відділі бібліографії). В сім томі маємо понад 70 справоздань з видань по археології, історії, фіольології й літературі. Редакція закликає до співробітництва в сім огляді все нових фахових справоздавців.

Ів. Крипякевич.

Матеріали до української бібліографії. Видає Бібліографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. I: *Іван Ем. Левицький — Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887 — 1900. Т. I [Роки 1887 — 1889].* У Львові, 1909. Ст. X + 290. Ц. 6 кор.

На полі бібліографії зроблено у нас до тепер дуже мало. Не зважаючи на живий видавничий рух по різних культурних центрах України в XVI—XVII віках, ми ще й досі не маємо спеціальної бібліографії українських стародруків тих часів. Вправді в російській науковій літературі є декілька більших праць по бібліографії славянських видань XV — XVIII вв. (В. Сопікова, В. Ундольського, І. Картаєва й ин.), — одначе в них і в приближенню не знаходимо образу тогочасної української літературної продукції. Не згадуючи вже про те, що не переведено в них ніякого поділу по національно-культурній приналежності поодиноких друків і перемішано разом видання: церковно-словянські, великоруські, українські, білоруські, сербські й ин., — з них виключені всі стародруки українських і білоруських авторів і видавців, що друковані не кирилицею або мають на собі иншу, не церковно-словянську чи українсько-білоруську зовнішню форму (пр. польські чи латинські писання Потія, Саковича, Смотрицького й ин.). Крім того не відповідають вони нинішнім науковим вимогам ще й з инших причин — хронологічної чи річевої неповности, недокладностей, помилок й ин.*). Потреба отже видання спеціальної, можливо повної й критичної української бібліографії XV — XVIII вв. належить нині до найбільш пекучих дезідератів української науки. Більше вже пощастило нашій новійшій бібліографії. Поважні праці в сім напрямі двох наших бібліографів — дд. М. Комарова й Ів. Ем. Левицького — положила вже трівкі підстави під українську бібліографію минулого XIX-го ст. — хоч предмет не вичерпаний вповні і повна українська бібліографія, особливо для українських земель Росії, вимагає ще багато інтензивної праці. Бібліографії українських видань нинішнього XX-го ст. нема ще зовсім, — нема також систематичної, наукової бібліографії для поодиноких галузей українознавства (пр. української історії, історії літератури, фізіографії України й ин.).

Такі недостачі на полі нашої бібліографії звернули на себе увагу історично-філософичної секції львівського Наукового Товариства ім. Шевченка. На її засіданнях обговорювано сю справу декілька разів — і результатом тих нарад було заснованне в 1909 р. при Н. Т. окремої бібліографічної комісії, яка зараз же приступила до видання свого спеціального періодичного органу п. з. Матеріали до української бібліографії. Перший том „Матеріалів“, який уже

*) Див. нашу статю: Нові видання по бібліографії українсько-білоруських стародруків (Записки Н. Т. ім. Ш. т. LXXXVIII).

вийшов з друку, займає перша частина більшої праці Ів. Ем. Левицького п. з. Українська бібліографія Австро-Угорщини за рр. 1887 — 1900, — а то за рр. 1887 — 1889.

Д. Ів. Е. Левицький, відомий галицько-український бібліограф, видав уже давніше 2 великі томи „Галицько-руської бібліографії XIX ст.“ (в рр. 1888 і 1895), якими обняв українські видання в Австро-Угорщині за рр. 1800 — 1886; крім того подав окремо таку-ж бібліографію за рр. 1772 — 1800 (в 1772 р. прилучено Галичину до Австрії). Тепер же-ж, як бачимо з т. I „Матеріалів“, приступив він до видавання української бібліографії Австро-Угорщини за дальші рр. 1887 — 1900, бажаючи таким чином довести бібліографічний інвентар української видавничої продукції в Австро-Угорщині аж до найновіших часів, — до XX-го ст.

Хто знає попередні бібліографічні праці д. Ів. Е. Левицького (головно-ж 2 перші томи його великої „Галицько-руської бібліографії XIX ст.“), той сам оцінить незвичайну солідність і старанність їх автора, — а через те велику вагу згаданих його праць для нашої наукової літератури. Як у 2-ох попередніх томах, так і в найновішій, помістив він такий матеріал: 1) всі публікації, видані друком в Австро-Угорщині в українській мові, як гражданкою та кирилицею, так латинкою, без різниці народности авторів і видавців; 2) всі твори які появили ся друком як в Австро-Угорщині, так і в інших державах Європи та Америки в мові українській, російській, польській, німецькій, латинській й інших, яких авторами і видавцями являють ся Українці згадної монархії. Всі друки подані у хронологічному порядку, у вірній і докладній копії їх заголовків, в тій самій мові і тим родом письма, в яким друкований оригінал. З огляду на те, що багатий матеріал для історії галицько-українського письменства і взагалі для науки, майже вся красна і наукова література, знаходить ся переважно в періодичних виданнях, як: газетах, журналах, збірниках і календарях, автор подаючи заголовки дотичних періодичних видань, вважав потрібним навести також в поазбучнім порядку і по родах предметів усі статі, як там знаходять ся. Одначе на сьому не кінець. Додав він також рецензії, критики, оповістки і взагалі голоси своєї й чужої преси при тих виданнях, про які була в пресі бесіда. Цілий сей хронологічний реєстр публікацій за рр. 1887 — 1900 обіцяє автор закінчити „показчиком“ предметів й імен авторів з розвязкою псевдонімів та криптонімів тої доби. Взагалі матеріал, який автор зібрав протягом декількох десятиліть, — величезний як се видно хоч би з того, що нововиданий том обіймає час тільки 3-х років; дальші рр., які також уже викинені й незабаром появлять ся друком, розростають ся ще більше.

Закінчуючи отсю невелику замітку з нагоди появи першого українського періодичного бібліографічного органу й дальшого продовження української бібліографії Австро-Угорщини XIX ст., не можемо не висловити горячого бажання, щоби й інші, зазначені нами висше недостачі на полі української бібліографії були як найскорше усунені, а в першій мірі — щоби були видані: бібліографія українських стародруків XV — XVIII вв., повна українська бібліографія Росії XIX-го й загально-українська бібліографія нинішнього XX-го ст.

Ів. Кривецький.

Юрій Кміт. *В затінку й на сонці.* Галицька Накладня Я. Оренштайна в Коломиї.

Знов заговорили до нас курні „хижі“ Бойків. І чуєть ся болюче слово безвихідного смутку одного з найтемнійших кутів України; пересувають ся понад убогі, залякані існуванєм села чорні хмари — лиш в вряди-годи вирне зпоза хмар сонце тай то меланхолійно-осіннє; лиш часом прорветь ся з болючо скривлених уст веселійше слово, але і воно напоєне гірчицею іронії і автоіронії. А зрештою самі сірі картини, в яких не доглянеш ні проміння ні справжньої ночі. Таке буденне, безвідрадне існування, що не викреше зі себе ані огню екстази і радости ані кровавої скарги, що товкла-б собою в холодний, сталевий звід неба. „Аби всі здорові били — читаємо в першій оповідачю — над хлопом з початку віка припадок став і отіпат ним тай отіпат. Висит шкурате, по руках гупі, рубатьом обв'язана голова, бліднейкий, перекривлений, а все відмовет ся та відпрашват ся від лихого: Иду навперед, дай ми поки. Біда бе, аж кільки хоче. Біжбит, що тхи, вона за ним“. Так жалують ся мужики, що проводять пан-отця на „гасилене“ хати. А далі чуєть ся скарга: „Хлоп жьєє, ги на вилах носят, рад, що днина ся ни лишват. Тягни, бо згинеш“. „Ни впросити, ни вгрозити, ни сапнути, ни дихнути, ни як жьити“. Бо: „всегда глятко, тїско й бідко. Ни є пояте тому. — Ни є зимлиці — жьитя ни є“... Ось такі скарги чути на самім празнику засновин хати. Самі майже слова одчаю, а одначе кризь, серпанок смутку, яким є оповиті всі бесіди зібраних, продирають ся проміні якоїсь надії, дожданє чогось кращого і ні на хвилю не почувєть ся слово крайної зневіри. „Ни майте жьури, люди жьють трохи в затінку, а трохи на сонці; так било і так мусит бит“... промовляє до зібраних один з тих мужиків-філософів, що в твердій школі житя сотворив собі своєю етику фаталізму. Такий зміст першої картини. Буденні розмови, в яких хлипає біль і жаль покривдженої суспільними умовами людини. Душа сеї людини беть ся о невидиму стїну, відчуває якесь загальне зло, та не здає собі справу з сего зла, не знає виновника і не знає, звідкиля ждати розради.

„При тих словах виринула глибока задума на обличах присутних; здавало ся, що вся природа заслухала ся в грімкі, вагітні слова, що час пристанув, аби почути ще хоча один вислів із замкнених уст. Гляділи перед себе — розприскували ся блиски... Перед ними розносили ся, наче з музики, невиразні, непрозвані ідеї, блимали далекі фантоми, просували ся рефлексийні настрої недоспівані надії, ціла гама смутку, жалю й постраху, проходила асоціяція найріжноманїтнійших вражїнь; мнуність, сучасність і будучина з усіми кривдами, болями, перепонами й радощами перехрещували ся з собою; давав себе чути горячий, хвилевий розгїн, а відтак сверлував вухо дїсгармонїйний скрегіт немочи, апатїї й резигнації супроти твердих житєвих условин... Ожидали красної долї, надїяли ся величнього дня, а сувора дійсність розсипала мрії, як холодний, осінний вітер пожовкле листя; засувало ся сонце понурими хмарами; верхами, ярами, полями й луками мандрувала мініста стать. засївала злотисті ілюзїї, за нею чимчикувала пречорна товаришка й збирала сонїшні проміння, а полишала хмарне, слїзне, цвинтарне пустарище. Мліє звїнка, сріблиста мелюдия... Вянуть гарні, румяні квіти“

Ся кінцева рефлексія автора може бути справжньою характеристикою всіх оповідань і образом вражінь і почувань, які вони в нас будять.

Але ідім за ходом дальших оповідань. Війтиха Анця іде до попа на скаргу на свого чоловіка. „Ни противте ся, єгомосць, що свою жьуру викладаю, але як чьоловік ни виповіст свої правди і свої муки у трунку, то ни є доброго суду та й ни буде ратунку“... Або вже буду з ним, або й не буду. Судїт, як хочете й можете. Мою працю розносит, ходит до єнчих... „І вириваєть ся з єї покривдженого серця слово великого болю покривдженої жінки: „Жьию на тім сьвітї, ги бодяччок. Коби дав Бог смерть, обим вичьира ни дїждьдала... Де ся мої літа задїли? — Вона стає безрадно перед гіркою дійсністю.

А он знов картина суспільного зла: „Лист до посла“. „Ни сапнути, ни дихнути, ни на сьвітї жьвити, нияк ни мож, бо ни дают. Біда впьала в мене зуби, зачьала процисувати, хоче з ґрунту зігнати“. „В єднім ку-тї ся розвиднят, а в другім змиркат“. Отак жалуеть ся мужик послови, хоч не вірить в успіх скарги. Він надходить розраду сам в собі: „Я вірю, що прийде кінець моїй бідї! Лишьаю на Бога сьвятого!“

Проминемо буденну історію пьяного мужика, змальовану з певним гумором, а перейдемо до одної з найчорнійших картин п. з. „Трагічні хвилї“. В Луцї Мича вмерла на шкарлятину його дївчина школярка. Умовив ся з пан-отцем що до похорону; зійшли ся люди на сумний обряд. „Вітер колише хоругвами, горять сьвічки, дяк просьнівує „Сьвятий Боже“, а в серединї острашний зойк. Раптом являєть ся в сїнному порозї заплаканий отець, держить у рудї шкільні книжки, записані зошити і нагороду пильности, підніє поперед і заговорив: „Єгомосць, я і дам до труни, її ни є, ни треба“. На другий ранок приходить Луць годи-тись за похорон другої небіжки. „Увійшов до кухні, став біля порога і не говорить нічого. Стоїть мов окаляний привид. Очи зверненї до землі. Котять ся сльози. По хвили заголосив: „Та я посадив пять двайцять кірців булі. Кому? Хто буде копати? проколело ня в груди... Дітий ни є — нічого ни є, геть ся заґирит... Ни йде ми бисїда; завтра будемо ховати“. Обернув ся і вийшов“. Похорони. Мати ні жива, ні мертва стоїть і голосить: Цїле ми жите піде у гризотї, у плачьах... Буду вмирати без чьасу; Я такого порятунку з вас дїждьдала, що на лаву поскладала... Дїтоїки, ви били ги квіт на калині, а днис у глині! Робїтна днина, а ваші рученьки на грудях... Серце ми ся розпуцьчат“... А коли прийшло ся за тиждень ховати Луцьови третю, останню дитину, він розвернув лиш руки над трьома гробами і заголосив: „Щом лише мав, тобїм, земле, віддав, а типир минї кади йти?“ — Таку чорну картину горя осиротїлого батька змалював хїба Словацький у звїсній своїй поемі.

„Обїд“. Василь справляє обїд і гостить запрошених на „молитванки“ хижї. Іде звичайна гутїрка; кождий розказує своє, а основний тон розмови суспільне лихо. Лиш в ряди-годи почуветь ся слово віри в справедливість, а поза тим всі слова навїяні якимось дивним впертим завзятем у зношеню злиднїв. У всіх жевріє огонь надїї на заплату в другому житю і всі ті невідомі, буденні мученики несуть ярмо істнующого зла терпеливо. „Стою похилена й виглядаю чьорного гостя. Прийде він ги той осїнний вітер по жьовте листе... Всьо проминат... Молодий — золотий, а старий хилить ся їд зимли“. Подібний спокій і резигнацію найдемо хїба в стрїчках Осїянових поем. Своїм розумом дійшов Бойко

до заключення, що годі йому в сім краю невиносимих соціальних умов надіяти ся на просвіток, бо тут „всьо манта, опшюка, брехня, замана і він завирокував собі сам: „Хиба як вержють у глину, то вже аж там спочыну“.

Отсе основний тон книжочки, з якої говорить чутке серце замученого жителя тихих, забутих світом ярів бойківщини, з якої рветь ся втомлена душа до світла, та поранивши крила на буденних злиднях, находить розраду в резигнації і в надії, що чейже колись прийде всьому кінець. „Що хто засіват, ну, того й збират. Усьому прийде чьас виплати; пораховані твої сліди, ги в книжці записані на довг“.

В оповіданнях Ю. Кміта не бачимо сего велитенського трагізму хлопської душі, що в оповіданнях з жите Гуцулів В. Стефаника. Бойко більш сентиментальний чим глибокий; у него нема ані вибухів елементарної радості, ані таких могутчих відчужень зла, що вели-б до бунту. Він спокійний, м'який і лагідний, як і природа пологих, лагідних, звичайно голих верхів його Бескиду. Всюди бачимо його добряче серце, яке не в силі заповідати свідомо зла і тому не в силі реагувати на зло.

Про самі твори, зібрані в отсій книжечці, можна замітити, що в порівнянню до попередньої збірки оповідань Кміта („З гір“ Львів 1907) вони виявляють більше самостійної творчості автора. В попередній книжці містило ся більше матеріялу етнографічного, якому автор надав форму новелі, і тому з них лили ся місцями чудові строфи народньої лірики, в яких жалувала ся добра, чутлива душа Бойка. В творах останньої збірки сего сирого елемента менше, та зате в них зазначають ся сильніше оригінальна творчість автора. Ми пізнаємо з них руку мистця маляра і його велику любовь і співчуття до бойківського горя, що пливе з повного пізнання і зрозуміння бойківської душі.

Коли візьмемо ще на увагу велике багатство прегарних бойківських приказок, якими всі оповідання переткані, і незвичайно цікавих бойківських слів, томусимо авторови сказати правдиве: спасибі! *П. Карманський.*

Г. Ващенко. *Сліпий*, пєса. СІБ. 1910 р. Ц. 75 коп.

Пєса Г. Ващенко мусить звернути на себе велику увагу тому, що вона по змісту остільки нова і по формі остільки оригінальна, що аналогії до неї в нашій драматургії не підшукаєм. І такий великий крок вперед автор зробив після того, як першу свою пєсу („Пісня в кайданах“) написав по строго традиційному шаблону, — з деклямацією замість мови, з штучним патосом замість чуття. Се трохи несподівано, але тим більше приємно, що маємо зовсім новий твір, як доказ не абиякого художнього хисту автора і як показчик того, чого досягає талановитий письменник, коли він зходить з утертої стежки наслідувань і шаблонів, а шукає нового, — форми найбільш відповідної своїй вдачі і здібностям. Перше, що кидаєть ся в-вічі від пєси — се її форма оповідання. Нема таблички дієвих особ, яв, картин, завіс, лаптунків, нема театрального кону — але є дійсна драма, яка разом з тим має характер пєси і до вистави цілком можлива. Є взагалі глибока по змісту художня картина, що робить велике вражінне. Автор до своєї пєси дав досить простору передмову, в якій критикує сучасну театральну пєсу і поясняє свої заміри дати нову драму. Не спинятимусь на сій передмові — охочі прочитають її залюбки — а перейду до сюжету і змісту пєси. Герой її — селянський хлопець Іван, що захворів

на очі і через еґоїстичний економзїм батьків ослїп, бо не схотїли витратити 10 карб. на гоїннє небезпечної хвороби у лїкаря-спеціалїста. Іван — натура з тонким змістом, з глибокими переживаннями, що поглибились очевидно і під впливом нещастя. Закоханий в Оксані, він сподїваєть ся щастя, Оксана його кохає, але... калїцтво Іванове завжди стоїть чорною марою між ними — і коханне лишаєть ся мрією... Іванове нещастє поклато певне тавро на відносини в сімї і се робить їх драматичними. Батько виправляє Івана на шлях праці — по милостину. Драма збільшуєть ся. Мати дає Іванови надїю на „чудо“ — і вони разом їдуть на прощу. Світлий, радісний настрої Іванів, молитва і сподївання — і роспука безнадїйности — „чуда“ не трапилось. Сцена в-ночі під монастирем потрясаюча. Потім Іван, обезкрилений, виступає в гуртї професіональних старцїв. Дикість їх, цинїзм отрують його душу. Він живе в тїм гуртї, який почав мстити „їм“ (нормальним людям) — вкрадено вродливого хлопця, тяжко скалїчено його і демонстровано перед „ними“. Іван співає і грає на фісгармонїї. Старцї піячать і розпутничають. Атмосфера густа. Іван розжалоблюєть ся до зкалїченого хлопця і рішає передати його батькам, або виявити злочинство старцїв людям.

Старцї вбивають Івана і... рушають далї. На сьому кінець. Отже провідна думка автора — людина може бути щасливою в усіх обставинах, навіть найгірших, коли стане вище людського еґоїзму, а відчує себе часткою природи. Автор дав Іванови „огник потїхи“ в соусї християнсько-доброчинного гуманїзму. Се рішенє проблеми волї зводить думку на старий манївець. Ні, калїки сього не схочуть. Їм дайте усю повноту житя! — в противнїм разї вони мстять людям, а не природї, що їх обминула при роздїлюваннї своїх благ. Тим більш релефно виступає дїзгармонія відносин калїк до людей в тїм моментї, коли автор виводить на розмову біля церкви двох інтелїгентів і старцї підхоплюють зміст їх балачки: „повинні зістатись одні тільки селїні.. Калїкам нема місця на світї... Коли хто падає, — то піддай йому ще колїном. Нехай буде боротьба“... Така концепція Ніцшеанства не задовольнить пасивків природи, і не можна нїяким пантеїстично-містичним злиттєм з природою зупинити той розвиток „індивідуалїзаці“, який неодмінно еволюціонує від теорїї християнського гуманїзму до практики житєвого еґоїзму. Чи покращало б Іванове житє після вибуху у йому смиренія, коли-б його не вбили „колеґи“? Ні, він пішов-би знову з ними грати на фісгармонїї і демонструвати зкалїченого хлопця. Бо йому не ма иншого шляху. Він калїка. Калїцтво розбило йому коханне, вигнало з семї, відбрало бажанне працювати, вбило пориви віри і захопленне природою... Як же б він „злив ся“ з природою, коли найголовнїйший його фізичний апарат для відчування природи знищено... людьми, як здаєть ся Іванови? Знову — ні. Коли авторове художнє „я“ вимагає найбільшої дійсности, то він мусить зазначити, що гармонія душї — ненатуральність. Іван не може досягнути тієї гармонїї, бо він слїпий, ненатуральний, і тут вже нїякою олією чи оливою християнizmu не замастиш скрипучих відносин між дійснїстю і мрією Іванової душї...

Багато ще можна говорити про „хистку позицію“ в філософїї автора, але місце не дозволяє. Зазначу ще, що не дивлячись на хисткість синтезу, аналіз Іванової душї і обставин життя автор зробив з проникливістю дійсного художника і досить доброго майстра слова.

Мова просто пахуча, як український степ весною в устах персонажів пєси, але де автор говорить від себе — пахнєть перекрученою „інтелігентщиною“.

Коли можна було б зазначити ще які хибн — то се не тяжко зробити, але щоб написати таку нову, в кращім розумінні, драму з таким захоплюючим викладом, сценічністю, і влучністю психологічних характеристик — треба великого хисту. Пєса Ващенко становить межу старому етнографізму нашої драматургії — шаблону нема далі ходу. Психологічна драма — се ґрунт сучасної творчості і коли Ващенко ступив на його і утворив цікавий зразок — се свідчить про потребу часу. Бажаємо „Сліпому“ найбільшого успіху в нашім громадянстві, а коли вже й годить ся дати авторови якийсь рецепт, то лише технічний: не випускати в світ своїх книжок з такою недбалою коректою, як у „Сліпому“.

М. Шаповал.

Михайло Гаврилко: „На румовищах“. Краків 1909. Накладом К. Паньківського, ст. 80, 16⁰.

Се щось таке неможливе — отсей тон віршів в збірці Гаврилка, щось таке крикливе і визиваючо-ображуюче, що тільки з прикрим почуванєм кінчимо таку лектуру. Хочеть ся мені назвати той тон поетової мови прямо нахабним, так, як у жебрака. Се й не голос, не мова чоловіка—поета, а крик, і вереск старця, що намагаєть ся вибити ся з цілого хору других голосів, щоб тільки дістати милостиню. Він буде скавудіти перед кождим прохожим, стелити ся йому до ніг і голосно кричати про свое горе, свою нужду і каліцтво, буде їх обнажувати з лахманів і примияти ся ними, — а коли прохожий затулить вуха і пройде, відвертаючись від такого виду, посиплюєть ся за ним ще більше досадні слова проклонів, лайки, та наруг...
 „Як прокажений на розпутьях
 Ти ходиш, стогнеш день і ніч
 — так і говорить поет. Та дарма, чоловіка, що обходить його, чоловіка, що відвертаєть ся від його мови, як від чогось противного, — він здоганяє. Намагаєть заступити дорогу йому, хоче таки далі говорити. І лихословить, коли той ображуєть ся його тоном. Описуючи свою тюрму, в яку попав ся, такими клясичними зворотами;

Кругом стїни полупані,
 Висне павутиння,
 П розвожені по стїнах

На торжищах між людьми всує—
 Вони повзуть віх тебе прїч“...

Соплі, харкотиння;
 Дять мое біле тіло
 Воці та блощиці.

— він таки хоче нас переконати, що ми повинні чути від його опису естетичне вдоволенє. Лєогіка у автора така: „Я таки припускаю, що нашим „дітям сонця“ може і не до смаку будуть такі образи; може вони їх найдуть мало поетичними, а чого доброго ще і не естетичними. Та ба! Щож робити! Хай вибачають. Я з тюрми нераз слухав, як у них музика грала і уявляв собі, як у „милих створінь“ сердечка умлівали під чарами вальсів і як вони усї набирали ся щирого завзяття зхопивши перші згукї невмирущого кек-уока; коли я їх слухав, то нехай же вони і мене вислухають ласкаво“...

І всеж таки автор скаржить ся на наругу, на те, що йому кривда дієть ся, коли ми його облишаємо, жалуєть ся:

„І згину я в тяжкій нарузі,
 Зівяну, всохну, задушу ся,
 Чужий, самітний, безіменний
 Ні з ким ні чим не поділю ся,

Як гад ростоптаний в болотї,
 Що захід сонця дожидає
 З останнім промінєм вечірнім
 Сей сьвіт навїки покидає“...

Одначе тут можна сказати авторови словами—Канта: „Wer sich zum Wurm krummt, der darf nich klagen, dass er zertreten wird“... Хто звиваєть ся хробаком, хай не парікає, що його розтоптують.

М. Євшан.

Ежегодникъ Министерства Финансовъ. Выпускъ 1909 года. Спб., 1909, стор. 681.

У сім томі зібрано відомости про діяльність російського міністерства фінансів у 1907 р. А що діяльність сього міністерства охоплює мало не всі прояви фінансово-економічного життя держави, то маємо тут найрізноманітніші відомости про людність і територію, про державне господарство, про кредит і банки, про акціонерну справу, про шляхи й дороги, про різні галузи фабричної й сільсько-господарської промисловости, про торгівлю й т. д. У короткій бібліографічній замітці нема змоги не тільки критично розглянути, а навіть поверхово не сказати зміст сього тому, хоча б тільки в тій частині, в якій він обходить Україну. Тому обмежимо ся тут одним тільки розділом про державне господарство. З багатьох причин вважаємо питане про участь України в фінансово-економічній житті Росії найбільш сучасним і цікавим, а для вивчення сього питання названий розділ дає де-який матеріал.

На превеликий жаль, редактори „Ежегодника“ не подбали про більш-менш систематичне й гармонійне розміщене свого матеріалу. В розділі про державне господарство (ст. 10 - 394) знаходимо найрізноманітніші відомости про державні прибутки, причім матеріал навіть розміщено так, що можна виділити окремо перший ліпший район. Але даремне було б шукати тут відомостей про державні видатки в поодиноких губерніях та районах. Опріч сухого касового справоздання міністерства фінансів, де видатки кожної губернії характеризують ся одною тільки цифрою, більше нічого про видатки знайти не можна. Тому доводиться ще більше обмежити наше завдане. А саме, ми б хотіли вивістити, чию докладає Росія на Україні чи заробляє, й тим потвердити чи спростувати популярний висновок про фінансову залежність Росії від України. Одначе, за браком відповідного матеріалу для розв'язання цілого питання, ми тут посилюємо ся трохи освітлити хоч один бік питання, а саме — яку участь бере Україна в державних прибутках Росії.

Загальної таблиці прибутків з кожної губернії також не подано в сім „зразковім“ виданні, а тому доводиться збирати до-купи окремі прибуткові „статї“ й з того виводити загальний висновок. Отже почнемо з так званих „окладних“ прибутків, себ-то безпосередних податків і викупних оплатків.

ГУБЕРНІЇ.	Дрібні окладні Прибуток від Державний про-		Прибуток від Державний про-
	прибутки (поземельні, муніципальні та інші).	оподаткування мисловий податок.	
Волинь	638 641	9,091	802.829
Катеринославщина . .	810.399	90.277	1 648 179
Київщина	1.741.310	403.050	5 179 659
Поділля	853.563	8.521	978 095
Полтавщина	997.882	218.670	882.643
Таврія	615 513	29.000	948.066
Харківщина	1.363.611	298.805	1,965 560
Херсонщина	1.951.153	1,027.088	2.524.700

Чернігівщина	638,931	16,747	597,163
Кубань	228,393	10,624 *)	797,868 *)
*) Вчислено.			
По всій Україні	9 839,395	2,111,803	16,324,762
По 53 губ. євр. Росії	42,769,848	11,941,469	83,282,607
% України	23	18	20

З наведеної таблиці бачимо, що в прибутках безпосередних участь України досягає досить значних розмірів. Для одних рубрик участь її зменшується до 18%, але зате для других коефіцієнт участі зростає до 23%. Пересічно ж Україні в 1907 р. належало 28.275.961 карб., або 20,5 о/о, з усієї суми безпосередних податків (137.993.924 карб.), зібраних у 53 губерніях європейської Росії. Розуміється, тут мова не про всі безпосередні податки, а тільки про де які найважливіші серед них.

Другу категорію державних прибутків становлять податки посередні. Тут ми також вяснимо розміри участі України в цих податках, тільки знов, розуміється, не у всіх, а тільки в де-котрих найзначніших, як-от у податках горілчанім, тютюновім, цукровім і сірниковім.

Прибутки з акцизу на :

	Горілку.	Тютюн.	Цукор.	Сірки.
Волинь	521 520	637,980	1,09,957	124,862
Катеринославщина	459,361	376,220	1,946	9(?)
Київщина	1,299,483	3 256,481	57,276,350	317,879
Поділле	529,029	664,432	485,270	15,811
Полтавщина	145,359	2,736,442	339 038	1(?)
Таврія	177,632	3 072,682	—	20
Харківщина	516,643	1,499,098	9,937,898	10,106
Херсонщина	828 935	1,144,272	1,691,769	221,858
Чернігівщина	83,290	103 985	152,763	2,079,694
Кубань	198,081	557,655	—	151
По всій Україні	4,759 333	14,049,247	69,994,991	2,770,392
По 53 губ. європ. Рос.	26 535,295	48,639,257	84 237,566	14,630,739
% України	19	29	83	19

Тут доля України в фінансово-бюджетнім житті російської держави вже виступає значно яскравіше. Навіть у найпизчих рубриках (горілка й сірки) процент участі України в податковім бюджеті не падає нижче 19. Затє в де-яких випадках сей коефіцієнт зростає до розмірів прямо дивовижних, як ми се бачимо на прикладі цукрового прибутку. А загалом для всіх наведених податків Україна дає 81.573.963 карб., або 47%, з загальної суми в 174.032.857 карб.

Є ще одна група державних прибутків, у яких Україна бере досить видатну участь. Се-група урядових регалій, а саме: почта, телеграф, телефон і урядова горілчана монополія. Прибутки сеї групи досягли в 1907 р. таких розмірів :

ГУБЕРНІЙ.	Почтовий прибуток.	Телеграфний і телефонний прибуток.	Прибуток від горілчаної монополії.
Волинь	756 226	257,047	12. 65,369
Катеринославщина	1,233 725	529,978	21,945,670
Київщина	1,713,075	979,619	25,833,951
Поділле	723 855	278,287	17 275,007
Полтавщина	596,498	224,600	13,919,112
Таврія	813 747	593,175	10,386,945
Харківщина	922,946	567 723	16,665,421
Херсонщина	1,909 953	1,252,961	21,547 685
Чернігівщина	473,683	155,780	10,917,823

Кубань	593 760 *)	383.173 *)	16.561.449 *)
*) Вичислено.			
По всій Україні	9.737.468	5.222.343	167.878.429
По 53 губ. европ. Рос.	39.054.076	19.715.950	612.418.430
о/о України	25	26	27

Зводячи до купи всі рубрики сеї групи прибутків, ми бачимо, що Україна дала в 1907 р. 27⁰/₁₀₀ (абсолютно: 182.838.240 карб.) усіх прибутків по групі державних регалій, яких по всій державі зібрано 671.188.466 карб.

Зробимо ж коротке резюме з усього, що сказано вище. В числах се резюме матиме такий вигляд:

Групи прибутків.	По 53 губер европ Росії.	По всій Росії.	По Україні.
Безпосередні податки	137.993.923	28 275 961	20 ³ / ₁₀₀
Посередні податки	174.032.857	81.573.963	47
Державні регалії	671.188.464	182.838 240	27
Усього	983.215.246	292.688.146	30

Таким чином, у 1907 р. Україна дала мало не $\frac{1}{3}$ частину всіх найважливіших державних прибутків, зібраних по всій європейській Росії. На жаль, як сказано раніше, „Єжегодник“ міністерства фінансів не наводить докладних відомостей про поділ державних видатків поміж окремими губерніями Росії. Тому доля для України в фінансовім житті Росії з наведених тут чисел виступає однобічно. Та спасибі їй за те, що маємо, бо навіть одні вищенаведені числа дають чимало матеріалу для досить цікавих і важких висновків, а для спеціаліста вони мають ще особливий інтерес.

Наприкінці ще раз висловимо бажань, щоб міністерство фінансів, укладаючи свої „Єжегодники“, загалом дуже цікаві й корисні, подбало про кращу систематизацію й групуване свого сирого матеріалу. Зосібна бажано, щоб у „Єжегодниках“ подавались докладні відомости не тільки про державні прибутки, а й про державні видатки, окремо для кожної губернії й для кожної галузи місцевих та державних потреб.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ:

- Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, 1909. Ст 51.
 Твори Пантелеймона Куліша. Том другий (Руська письменність VI, 2). Видан товариства „Просвіта“. У Львові, 1909. Ст. 560. Ц. опр. 1'10 кор. (в гарн опр. 1'50 кор.).
 Твори Пантелеймона Куліша. Том четвертий (Руська письменність VI, 4). Видане товариства „Просвіта“. У Львові, 1909. Ст. 528. Ц. опр 1'40 кор. (в гарн. опр. 1'80 кор.).
 Л. Журбенко. Філістер. Повість. (Літ.-наукова бібліотека Укр.-руської. Вид. Свідки. С. І. Ч. 120). Чернівці, 1909. Ст. 275. Ц. 3 кор.
 Др. В. Шурат. Літературно-наукові дезідерати для ювілейного обходу сотих роковин уродження Тараса Шевченка. Львів, 1910. Ст. 11.
 Мих П. Старицький. Розбійник Кармелюк. Історичний роман. Ч. I. Переклав Вол. Держирука Львів, 1909. Ст. 431. Ц. 3 кор.
 М. Л. Кропивницький. Дай серцеві волю, заведе у неволю. Драма в 5 діях і 6 одмінах. Подтава, 1910. Ст. 112. Ц. 40 коп.
 Вол. Лисно. Кілька заміток до питаня: Теологія а університет. Львів, 1910. Ст. 14.